

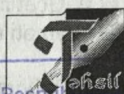
**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU**

NAZİM MƏMMƏDOV

**DAĞLIQ QARABAĞ
GERÇƏKLİKLƏRİ: SOYQIRIMI,
TERROR, DEPORTASIYA, İŞĞAL
(XX YÜZİLLİK)**

*AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix
İnstitutu Elmi Şurasının 05.05.2009-cu il
tarixli qərarı ilə çap olunur.*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

BAKİ-2009

PREZİDENT KİTABXANASI

6480

Redaktoru: **Q.Ə.Hacıyev, t.e.d.**
 Rəyçilər: **S.Ə.Məmmədov, t.e.d., prof.**
İ.X.Zeynalov, t.e.d., prof.
A.B.Baxşəliyev, t.e.d., prof.
Ə.M.Məmmədov, t.e.d.
R.C.İmanov, t.e.n.dos.
A.M.Balayev, t.e.n.

Məmmədov Nazim

M52 Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı, «Təhsil», 2009, 272 səh.

Kitabda bütöv XX yüzillik ərzində Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları, separatizm tarixi obyektiv təhlil edilmiş, havadarlarına arxalanaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı, qanlı terror əməlləri izlənmiş, torpaqlarımızın işğalı, xalqımızın başına gətirilən misli görünməyən faciələr, yerli Azəri-Türklərinin öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşməsi, deportasiyaya məruz qalması, çətin qaçqınlıq və köçkünlük həyatını yaşamağa məcbur edilməsi kimi acı gerçəkliklər tədqiq edilmişdir.

M $\frac{4306020600}{053}$ 2009

© «Təhsil», 2009

Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
 Kompüter tərtibatı *Römən Quliyev, Səadət Quluzadə*
 Korrektor *Sevinc Hacıyeva*

Çapa imzalanmışdır 11.09.2009. Kağız formatı 60x90^{1/16}.
 Fiziki çap vərəqi 17,0. Uçot nəşr vərəqi 16,1.
 Sifariş 107. Tiraj 500. Qiyməti müqavilə yolu ilə.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC
 Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç. 121^A

Giriş.....	5
I Fəsil.	
Çarizmin Qarabağda milli qırğın siyasəti (1905-1906)	34
II Fəsil.	
Dağlıq Qarabağda erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti (1918-1920)	62
III Fəsil.	
Dağlıq Qarabağda separatizm, soyqırımı və repressiyalara qarşı xalq üsyanları (1920)	80
IV Fəsil.	
Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili və onun xalqımız üçün ağır nəticələri (1921-1923)	94
V Fəsil.	
Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları: Deportasiya, soyqırımı, köçkünlük (XX əsrin 40-cı illəri).....	115
VI Fəsil.	
Erməni separatizminin növbəti mərhələsi: Məkrli niyyət, mənfur siyasət (XX əsrin 50-60-cı illəri).....	126
VII Fəsil.	
Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin növbəti viranedicilik mərhələsinin başlanması (1988).....	139
VIII Fəsil.	
Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması və onun mənfur siyasəti (1989).....	164
IX Fəsil.	
Dağlıq Qarabağda erməni terroru: sui-qəsd, girovgötürmə, vandalizm (1990-1991)	171
X Fəsil.	
Erməni vandalları tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalının başa çatması: soyqırımı, faciə, deportasiya (1992)	187

XI Fəsil.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi (1993-2003).....	206
İstifadə edilmiş ədəbiyyat və mənbələr	215
The Summary	246
PE3IOME.....	252

GİRİŞ

Azərbaycanın tarixində, təsərrüfat və mədəniyyətində onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın (Kitabda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə daxil olan ərazi qısaca olaraq Dağlıq Qarabağ adlandırılmışdır) özünəməxsus rolu və yeri vardır. Dağlıq Qarabağ sivilizasiyanın ən qədim ocaqlarından biridir. Eyni zamanda burada qədim insanların məskən salması, yaşaması üçün hər cür əlverişli şərait — isti və rütubətli iqlim, zəngin flora və fauna mövcud olmuşdur.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsini əhatə edir. Onun cənub və şərq sərhədləri Kür-Araz ovalığına çatır. Qərb və şimaldan isə Murovdag və Qarabağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur. Dağlıq Qarabağ ərazisinin şimaldan cənuba eni 120 kilometr, qərbdən şərqə 35-60 kilometrdir. Sahəsi 4,4 min kvadrat kilometrdir [189, s.202].

Dağlıq Qarabağda yeraltı və yerüstü su ehtiyatları böldür. Azərbaycanın ortaillik su ehtiyatlarının 18 faizi burada cəmləşmişdir [389].

Dünyada mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-u Azərbaycanda, bundan 6-sı isə Dağlıq Qarabağda vardır [189, s.203].

Dağlıq Qarabağ zəngin və tayı-bərabəri olmayan kurort-turizm ehtiyatlarına malikdir. Onların əsasını şəfalı, təmiz dağ havası, meşələr, müalicəvi əhəmiyyətli mineral sular, bulaqlar, mənzərəli alp çəmənliklər, tarixi abidələr və sair təşkil edir.

Dağlıq Qarabağın bitki örtüyü çox müxtəlifdir. Belə ki, torpaq örtüyündəki şaquli dəyişkənlik bitkilərə də təsir etmişdir. Dağlıq Qarabağın 114 min hektar sahəsini meşələr, 57 min hektar sahəsini isə kolluqlar tutur. Dağlıq Qarabağda 2 minə qədər bitki növü məlumdur [231].

Dağlıq Qarabağda çox böyük əhəmiyyətə malik olan faydalı qazıntı ehtiyatları vardır. Belə ki, ərazidə qalay, mis,

sink, gips, əhəngdaşı, qranit yataqları, dağlarda xromit, qurğuşun, polimetal filizləri, tikinti materialları, mərmər, üzlükdaşı, sement üçün əhəmiyyətli mergell əhəng daşları, odadavamlı gil, tabaşir mövcuddur [199].

Vilayətdə 40-dan artıq millətin nümayəndəsi, o cümlədən azərbaycanlı, erməni, rus, ukraynalı, belarus, gürcü, yəhudi, latış, yunan, ləzgi və başqaları yaşayırdılar [199]. Lakin «etnik təmizləmə» siyasətini yeridən erməni cəlladları vilayətdə azərbaycanlıları güllələmiş, girov götürmüş və məcburi şəkildə qaçqına, köçkünə, didərginə çevirərək «Türksüz Dağlıq Qarabağ» yaratmışdılar. Bu isə «Türksüz və Böyük Ermənistan» yaratmaq siyasətinin məntiqi davamı demək idi. Dağlıq Qarabağın əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması, iqtisadi cəhətdən güclü inkişafı və ticarət yolları ayrıcında yerləşməsi həmişə xain qonşularımızın diqqətini cəlb etmişdir. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ən gözəl və bərəkətli guşələrindən biridir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dövlətinin tarixi birtərəfli araşdırılmış və əsl tarixi həqiqət xalqa təhrif olunmuş formada çatdırılmışdır. Xüsusilə Azərbaycanın İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşdırılmış ermənilərin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq niyyətilə bütün iyirminci yüzillik ərzində Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti, erməni millətçi təşkilatlarının başçılığı altında azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımı təşkil etmələri məsələləri XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində tam halda, obyektiv tədqiq və təhlilini tapmamışdır. Şimali Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrinin yenidən araşdırılması və obyektiv şəkildə öyrənilməsi üçün tədqiqatçılarımız qarşısında geniş imkanlar yarandı. Xüsusi olaraq Ümummilli Liderimiz H.Ə.Əliyevin Azərbaycan tarixinin hərtərəfli və obyektiv tədqiq olunmasına şəxsən hamilik etməsi tariximizin dərinədən öyrənilməsinə rəvac və yeni vüsət verdi. H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində demişdir ki, «Tarixi yaddaşsızlıq və unutməqlə xalqımıza bəhə başa

gələ bilər, azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törədilən ağır cinayətləri unutməməq, böyüyən nəslə bədxah qüvvələrə və onların məkrli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etməq mühüm vəzifədir... Tarixi olduqı kimi qəbul etməq, dərk etməq və olduqı kimi qiymətləndirməq lazımdır, tarixi təhrif etməq də olmaz, tariximizdəki qara ləkələri, qara səhifələri unutməq də olmaz... Tarixçilərimiz çox zəngin və ziddiyyətlərlə dolu olan tariximizi tədqiq etməli və əsl həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdır. Tarix elmi keçmiş fakt və hadisələrin məcmuəsi əsasında konkret zaman və məkan çərçivəsində, yalnız obyektiv təhlil etməklə əsl həqiqəti üzə çıxara bilər» [372, s.17]. Bu baxımdan Azərbaycanın tarixinin tərkib hissəsi kimi Dağlıq Qarabağın zəngin, unudulmuş, təhrif olunmuş, ziddiyyətlərlə dolu olan XX yüzillik tarixinin tədqiqi olduqca şərfəfli, əhəmiyyətli və son dərəcə zəruridir. Tədqiqatı zəruriləşdirən ilkin amil münbit torpaqlara, zəngin təbiətə və mühüm strateji mövqeyə malik Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin erməni vandalları tərəfindən işğalı ilə bağlıdır. Ermənilər öz məkrli niyyətlərinə dünya miqyasında haqq qazandırməqə çalışırlar və müvəqqəti ələ keçirdikləri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin onların ata-babalarının olmasını fikrini yayırlar. Bu gün erməni siyasətçilərinin, erməni diasporunun xaricdə Azərbaycan haqqında yaymış olduqları hər cür bədnam, saxta fikirləri faktlara əsaslanaraq açmalı və əsl həqiqəti dəlillərlə göstərməliyik. Bir həqiqəti qeyd etməliyik ki, erməni «siyasətçiləri»nin milli ayrı-seçkilik, şantaj, şovinizm, rasizm və anneksiya siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsində aparılırdı. Son dövrlər isə bu siyasətə bir terror da əlavə edilmiş və bütün dünya üçün təhlükəyə çevrilmişdir.

Bu gün bəşəriyyət onu hədələyən daha təhlükəli terror — erməni terrorizmindən xəbərsiz deyil. Çünki müasir erməni terror qrupları ilə onların XIX-XX əsr məsləkdaşlarının məqsədləri, hədəfləri, istifadə etdikləri taktika və təbliğat metodları, demək olar ki, eynidir. Bu yolla özləri-

nin çirkin məqsədlərinə nail olmaq «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq üçün ermənilər çoxsaylı terror təşkilatlarına malikdirlər. Belə ki, «Armenakan», «Hıncaq», «Erməni Federativ İnqilab Partiyası» («Daşnaksütyun»), «Erməni SOYQIRIMININ Ədalətli Qisasçıları», «Erməni Gizli Azadlıq Ordusu», «Ermənistanın Azadlığı Uğrunda Erməni Gizli Ordusu» («ASALA») və digər erməni terror təşkilatlarının törətdikləri cinayətlərin siyahısı çox zəngindir [534]. Erməni terrorçuları türk dünyasına, xüsusilə Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı dəhşətli cinayətlər törətmişlər və törətməkdə israrlıdırlar. Təkcə 1989-1994-cü illərdə erməni terrorçu təşkilatları tərəfindən Azərbaycana qarşı 12 terror aktı törədilmiş, yüzlərlə dinc sakin həlak olmuş və ağır bədən xəsarəti almışdır [188]. Erməni terrorizmi beynəlxalq terrorizmin ayrılmaz tərkib hissəsidir. «ASALA»nın «Hizbullah», «PKK» və «Həmas» terror təşkilatları ilə sıx işbirliyi vardır. Erməni millətçiliyinin tarixi kökləri dərinlidir və indiyə kimi tarixi mərhələlər keçərək davam etməkdədir. Müasir dövrdə nəinki region, ölkə, hətta bütün mütərəqqi bəşəriyyət üçün təhlükəyə çevrilmiş hiyləgər erməni şovinizmi terrorçuluqdan tarix boyu istifadə edərək faşizmdən də dəhşətli, qorxulu qüvvəyə çevrilmişdir. Baş verənləri obyektiv tədqiq etməklə «qonşularımız»ın kimliyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı və bütün dünyanı təhlükəli erməni terrorundan xilas etməliyik.

Xalqımızın keçdiyi tarixi yolu nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, sosializm libası geydirilmiş çətin, mürəkkəb və iztirablı olan bu yolda köhnə dünyanın maddi və mənəvi mirasının dağıdılması, ölkəmizin parçalanması, məqsədli şəkildə dünyanın müxtəlif bölgələrindən ermənilərin Qarabağın Dağlıq hissəsinə köçürülməsi, bu regionda imperiyanın dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, milli münaqişələr, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, məşəqqətlər, məhrumiyətlər və xalqımızın rastlaşdığı bu və ya digər qanlı faciələr dünya ictimaiyyətindən gizlədilmişdir. Eyni zamanda xalqımızın keçdiyi bu yolda qəhrəmanlıq, fədakarlıq, alicə-

nablıq, mərdənəlik və müdriklik də nümayiş etdirilmişdir. Nailiyyətlərimizi, nöqsanlarımızı, səhvlərimizi, problemlərimizi öyrənərək dərk etməli və bugünkü cəmiyyət quruculuğunda onlardan dərs almalıyıq.

Bütün dünyada DQMV-nin iqtisadi və mədəni inkişafını Ermənistanla bağlayan namərd erməni liderlərinə cavab verməyin vasitələrindən biri də, Qarabağ ermənilərinin nail olduqları yüksək iqtisadi və mədəni inkişafa şəraiti məhz Azərbaycan xalqı və hökuməti tərəfindən yaradıldığını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dövləti XIX əsrin əvvəllərindən DQMV-də məskunlaşmış erməni əhalisi üçün 68 il ərzində yüksək sosial-iqtisadi inkişaf və zəngin mədəni mühit yaratmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, erməni separatçıları DQMV-də baş verən irimiqyaslı iqtisadi və mədəni inkişafı çox məharətlə saxtalaşdıraraq inkar və təhrif edir, çox hallarda isə iftiralara məruz qoyurdular. Etiraf etməliyik ki, iyirminci yüzillik ərzində Dağlıq Qarabağın iqtisadi-sosial və mədəni inkişafı, Azərbaycan hökumətinin bu sahədəki səmərəli fəaliyyəti son zamanlara qədər aparılan tədqiqatlarda çox zəif işıqlandırılmış və xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bəhs edilən illərdə Dağlıq Qarabağda sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf istiqamətində Azərbaycan hökumətinin apardığı humanist siyasəti fitnəkar erməni separatçıların saxtalaşdırmaq niyyətlərini, qazanılan nailiyyətləri inkar edən erməni müəlliflərinin nankorluğunu, iftiralarını tarixi faktlar və sənədlər əsasında ifşa etmək ən aktual vəzifələrdən biri kimi meydana çıxmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər məkrli niyyətlərini məharətlə gizlətməmiş, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların dədə-baba yurdlarından qovulmasına və Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına fəal hazırlıq görmüşdülər. 1985-ci ildən etibarən keçmiş Sovetlər İttifaqında rəhbər vəzifələrdə çalışanların rəğbətindən, demokratiya və aşkarlıqdan istifadə edən ermənilər «Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiasını dolayı yollarla davam etdirdilər və

bütün bunlar 1988-ci ildən açıq şəkildə hərbi təcavüzlə nəticələndi [541]. Bu hadisələrin arxasında kimlərin dayandığı bu gün heç kimə sirr deyil. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ ərazisinin qoparılmasına yönəldilən cinayətkar ssenarini həyata keçirən aksiya müəllifləri və təşkilatçıları özlərinin uzaqgörən məqsədləri naminə Qarabağ kartından məharətlə istifadə etdilər. Onlar tarixi, sosial-iqtisadi faktları açıq-aşkar saxtalaşdıraraq bütün dünyada Azərbaycan xalqına qarşı yalan və böhtan kampaniyasına başlamışdılar. Vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirməyə, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkməyə, ənənəvi əzabkeş obrazı yaratmağa çalışan erməni millətçiləri əsas diqqəti ona yönəldilər ki, guya Azərbaycan rəhbərliyinin qərəzli siyasəti nəticəsində DQMV-nin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bütün Respublika üzrə olduğundan xeyli aşağıdır. Guya bu fakt erməni əhalisinin narazılığına səbəb olmuş, onların səbr kasasını daşdırıb hadisələrin detanatoru rolunu oynamışdır. Monoqrafiyanın aktuallığını şərtləndirən ən başlıca amillərdən biri də məhz tarixi faktlara, arxiv sənədlərinə, dövrü mətbuat materiallarına, statistikaya əsaslanaraq, ümumrespublika səviyyəsində Naxçıvan MSSR ilə, ayrı-ayrı rayonlarla, hətta Ermənistan və keçmiş Sovetlər İttifaqının digər regionları ilə müqayisələr əsasında erməni millətçilərinin «Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi geriliyi» barədə ortaya atılan tezisə tamamilə əsasız olduğunu sübuta yetirməkdən ibarət olmuşdur.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyətini bəhanə etməklə yaratdıqları təhlükəli şəraiti Azərbaycan rəhbərliyi obyektiv qiymətləndirə bilməmiş və erməni təcavüzünə qarşı xalqı səfərbər edib vahid cəbhədə birləşdirmədilər. Yaranmış əlverişli şəraitdən bəhrələnən erməni millətçiləri daha da fəallaşdılar. Dağlıq Qarabağın işğalı ərəfəsindən bu günədək erməni millətçi təşkilatları dünyanın bir çox dövlətlərində müxtəlif dillərdə cəfəng uydurmalar yaymışdılar. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Ermənistanda rus dilində çıxan «Kommunist» qəzetində 1989-1991-ci il-

lərdə beynəlxalq aləmdə Azərbaycana qarşı yanlış rəy formalaşdırmaq məqsədilə böhtanla dolu 400 məqalə çap olunmuşdur [332]. Eyni zamanda Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə haqq qazandırmaq üçün dünyanın 70-dən çox ölkəsində erməni diasporu və erməni icmalarının təşkilatları Azərbaycana qarşı kəskin düşmənçilik münasibəti yaratmaq üçün xüsusi cəfəngliklər göstərirlər. Bununla yanaşı, Dağlıq Qarabağ məsələsinin daha da kəskin hal almasında, xalqımıza qarşı qırğınların törədilməsində və erməni separatçılarının maliyyə cəhətdən təmin edilməsində erməni kilsəsinin rolunu xüsusi qeyd etməliyik. Hətta I Vazgen 1990-cı il iyulun 30-da mətbuat işçilərinə verdiyi müsahibəsində yuxarıda dediklərimizi etiraf etmişdir: «1988-ci ildə başlamış «Qarabağ hərəkatı»nda erməni kilsəsi müəyyən rol oynamışdır və oynayır» [332].

Erməni millətçiləri Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarına haqq qazandırmaq üçün guya Vilayətdə yaşayan ermənilərin «sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin ağırlığı azərbaycanlılar tərəfindən sıxışdırıldığı» uydurmasını beynəlxalq miqyasda yaya bilməmişdilər. Halbuki faktların təhlili DQMV-də yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi durumunun ümumrespublika səviyyəsində yüksəkdə dayandığını göstərir. Belə ki, 1971-1985-ci illərdə DQMV-nin iqtisadi inkişafına kapital qoyuluşunun həcmi 483 milyon manat və ya əvvəlki beşilliklərdəkindən 3 dəfə çox olmuşdur [712]. Qarabağ probleminin yaranması ərəfəsində DQMV-də mənzil tikintisinin həcmi adambaşına 14,6 kv.m. olmuşdur, hansı ki, bu göstərici ümumrespublika üzrə 10,9 kv.m. təşkil etmişdir [332]. 1987-ci ildə hər adama düşən istehsal məhsullarının həcmi Respublika üzrə 21 manata qarşı, Dağlıq Qarabağda 29,5 manat olmuşdur. 1981-1987-ci illərdə Vilayət sənaye istehsalının inkişaf sürətinə görə ümumrespublika səviyyəsini 3 dəfə, Aqrosənaye kompleksinin maddi texniki bazasının fond təchizatının səviyyəsinə görə isə 2 dəfə ötüb keçmişdir [661]. Nəqliyyat, rabitə, səhiyyə, məktəb, idman, ticarət və digər sahələrdə də Dağlıq Qara-

bağ yüksək göstəricilər əldə etmişdir və bütün bunlar dövlətimizin bölgəyə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsi idi. Lakin çox təəssüflər olsun ki, bütün yüksək göstəricilər, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf üçün şərait erməni icmasının cəmləşdikləri kənd və qəsəbələrə aid edilmişdir. Demək olar ki, azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdə heç bir sosial obyekt tikilmir, qayğısızlıq üzündən azərbaycanlılar yaşayan kəndlər boşalıb dağılır və xarabazara çevrilirdi. Yuxarı Qarabağın azərbaycanlılar və ermənilər yaşayan kəndlərində 1980-ci ilin axırlarında vəziyyət belə olmuşdur. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin 12 faizi məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təmin olunduğu halda, ermənilər yaşayan kəndlərdə bu rəqəm 30 faizdən yuxarı olmuşdur. Həmçinin azərbaycanlı və erməni kəndlərində bədən tərbiyəsi və idman qurğuları 39% və 66%, qazlaşdırma 65% və 100% təşkil etmişdir [203, s.205]. Digər sahələrdə — məişət xidməti sahəsində, kitabxanaların, klub müəssisələrinin, sanatoriya və istirahət müəssisələrinin, su, yol, elektrifikasiya, nəqliyyat, rabitə, məktəb və digər sahələrdə də Vilayətin erməni rəhbərliyi tərəfindən məqsədli şəkildə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə biganəlik göstərilmiş, uzun illər ərzində azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə sənaye müəssisələrinin bir dənə də filialı yaranmamış və deməli, yeni iş yeri açılmamışdır. Nəticədə, iş yerləri olmadığından azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki gənclər iş dalınca başqa şəhərlərə gedir və qədim yaşayış məskənləri boşalırdı.

1985-ci ilin dekabrında ABŞ-dakı daşnak partiyası və Erməni Milli Komitəsi «Böyük Ermənistan» yaratmağı və Qarabağı, Naxçıvanı, Axalkalaki bölgələrini Ermənistanla birləşdirməyi strateji məqsəd elan etdilər [332]. Həmin vaxtdan Ermənistanın Azərbaycan SSR-in DQMV-yə ərazi iddiaları aşkar xarakter aldı. 1987-ci ildə M.S.Qorbaçovun yaxın adamı və məsləhətçisi A.Aqambekyan Parisdə bəyan etdi ki, Qarabağın Ermənistanla verilməsini arzulayır. O, bunu belə «əsaslandırdı»: «Bir iqtisadçı kimi hesab edirəm

ki, Qarabağ Azərbaycandan daha çox Ermənistanla bağlıdır» [681, s.20]. Əlbəttə, bu tezis tamamilə saxta, əsassız tezisdir. DQMV sosial-iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın ən yüksək inkişaf etmiş regionlarından biridir. Bütün Respublikamızın səyləri nəticəsində burada ən azı 2,5 milyard manat qiyməti olan milli sərvət yaradılmışdır ki, bu sahədə Vilayətdə adambaşına düşən göstərici orta Respublika göstəricilərindən 1,3 dəfə çoxdur. Azərbaycan dövləti DQMV sənayesinin, kənd təsərrüfatının, sosial infrastrukturunun inkişafı üçün nəhəng tədbirlər həyata keçirmiş, nəticədə Vilayət əhalisinin həyat səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Keçmiş ittifaq məkanında respublikalar arasında iqtisadi əlaqələrin mövcudluğunu inkar etməsək də, Vilayətin iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsində Ermənistan SSR-in payı 2 faizdən aşağı olmuşdur [651]. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir və heç bir zaman Vilayət iqtisadi cəhətdən Ermənistanla bağlı olmamışdır.

XX əsrin 80-cı illərinin ortalarında erməni politoloqları Dağlıq Qarabağda vəziyyəti daha da gərginləşdirmək məqsədilə demoqrafik vəziyyətə dair bütün dünyada belə bir qərəzli fikir formalaşdırmağa cəhd etdilər ki, guya bölgədə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən ermənilər sıxışdırılmış və nəticədə Vilayətdə yaşayan əhalinin ümumi sayında ermənilərin payı azalmış, azərbaycanlıların payı isə artmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyəti istər ümumrespublika səviyyəsində, istərsə də Ermənistanla müqayisədə çox yüksəkdə dayanmışdır. Əksinə, istər DQMV-də, istərsə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar erməni millətçiləri tərəfindən həmişə sıxışdırılmışdılar. Aparılan təhlillər nəticəsində məlum olur ki, 1988-ci ildə DQMV-də 182,4 min nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun 23 faizini azərbaycanlılar, 75,9 faizini ermənilər, yerdə qalanını isə digər millətlərin nümayəndələri təşkil etmişlər [332]. Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları, Azərbaycana silahlı hücumu Respublikamızda demoqrafik vəziyyətə böyük zi-

yan vurmuşdur. Bu gün Dağlıq Qarabağda bir nəfərdə olsun milliyyətə azərbaycanlı qalmayıb. Əsrlər boyu Azərbaycanlılar yaşayan yüzdən çox kənd erməni vandalları tərəfindən dağıdılıb. Yüz minlərlə günahsız insan öz doğma vətəninə məcburi köçkünlük və qaçqınlıq həyatını yaşamağa məcbur edilib.

Bütün iyirminci yüzillik boyu azərbaycanlılara qarşı erməni millətçilərinin törətdiyi fəlakətlər göstərir ki, sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan tarixçiləri zamanın tələbi ilə tarixin ibrət dərslərinə biganə olmuş, erməni siyasətinin Azərbaycan xalqının taleyi üçün törətdiyi təhlükənin miqyasını müəyyən edə bilməmişlər. Şimali Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra Dağlıq Qarabağ tarixinin tədqiqində xeyli işlər görülmüş, bir sıra elmi əsərlər və məqalələr yazılaraq xalqa çatdırılmışdır. Lakin yazılmış əsərlər DQMV-nin bütöv tarixini əhatə etmədi. DQMV-də siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf tarixi indiyədək tam sürətdə tədqiqat predmeti olmamışdır. Ona görə də təqdim olunan bu əsər problemin araşdırılması sahəsində ilk tədqiqatdır və mövzunun aktuallığına şübhə yeri qoymur.

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixinin tədqiqi son dövrlərdə daha ciddi xarakter almışdır. Bu hər şeydən öncə Ümummilli Liderimiz H.Ə.Əliyevin Azərbaycan tarixinin hərtərəfli və obyektiv tədqiq olunmasına hamilik etməsi, tövsiyələri, göstəriş və qərarları ilə bağlıdır. H.Ə.Əliyevin irəli sürdüyü «Hər bir Azərbaycan vətəndaşı varisi olduğumuz nadir irsə layiq olmağa çalışaraq, böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünənə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşaraq, tarixi keçmişimizi bir daha nəzərdən keçirməli, onu hərtərəfli, həm də dərinləndirən öyrənməli, əldə edilmiş nailiyyətləri, habelə bu yolda baş verən nöqsanları, səhvləri, təhrifləri saf-çürük etməli, tariximizin həqiqi mənzərəsini obyektiv əks etdirməlidir» [193, s.9] fikri tarixçilərimiz qar-

sısında böyük məsuliyyət qoymuş və vətənimizin ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağ tarixinin dərinləndirilməsinə diqqət artırılmış və geniş vüsət almışdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, DQMV-nin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına həsr olunmuş elmi-tədqiqat əsərlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, həmin tədqiqat əsərlərinin, demək olar ki, əksəriyyəti erməni müəlliflərinə «qismət» olmuşdur. DQMV-nin sosializm quruculuğu dövrünü tədqiq edən erməni alimləri — Q.B.Abramyan [516], Q.A.İonesyan [610], Q.Koçaryan [616], Q.Seyriyan [714], S.Avakyan [519], Ş.M.Mkrtçyan [634] və digərləri Azərbaycan SSR-in DQMV-nin tarixini tamamilə təhrif etmiş, öz əsərlərində «Böyük Ermənistan» xülyasını əsaslandırmağa çalışmışlar. Yuxarıda adı gedən erməni müəlliflərinin əsərlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, həmin tədqiqat işlərindəki tədqiq olunan məsələlər saxta erməni riyakarlığı mövqeyindən yanaşılmışdır. Erməni tədqiqatçı-alimlərinin əsərlərində Dağlıq Qarabağda iqtisadi və mədəni inkişaf inkar edilmir, lakin bu inkişafda Azərbaycan hökumətinin, bölgədə yaşayan əliqəbərli, zəhmətkeş azərbaycanlıların adı çəkilmir, əksinə, inkişafın başlıca amili kimi Ermənistanın və ermənilərin rolu yüksəklərə qaldırılır. Sosializm quruculuğu dövrünə həsr edilmiş erməni müəlliflərinin tədqiqat işləri birtərəfli, obyektivlikdən kənar aparılmışdır. Məsələn, S.Avakyanın 1962-ci ildə «Dağlıq Qarabağda mətbuat» mövzusunda yazdığı namizədlik elmi-tədqiqat işində, Vilayətin ayrı-ayrı rayonlarında nəşr olunan qəzetlər haqqında geniş məlumat verilir, lakin qədim tarixə malik Şuşada nəşr olunmuş qəzetlərin adı belə, çəkilmir. Dağlıq Qarabağda sosializm quruculuğu dövrünün tədqiqatçılarından sayılan Q.A.İonesyan isə bir daha hadisələrə riyakar mövqedən yanaşaraq öz dissertasiyasında qabaqcıl kolxoz və kolxozçuların sırasında heç bir azərbaycanlılar yaşayan kənd və azərbaycanlı adı çəkməmişdir.

Bəzi erməni tarixçiləri isə öz tədqiqatlarında, Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazdığı əsərlərində DQMV-nin tari-

xini Azərbaycan tarixi kimi yox, Ermənistan tarixinin bir hissəsi kimi yanaşmışlar. Belə tarixçilərə misal olaraq A.Akopyanı [537], İ.Ağayanı [523, s.524], Q.Qolayanı [576] və başqalarını göstərmək olar. Onlar faktları təhrif etmiş, Azərbaycan tarixi həqiqətlərini saxtalaşdırmışdılar. Bu tarixçilər Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın digər ərazilərində azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədən Dro, Nijde və Andronikin çirkin əməllərini ört-basdır edir və ya adını belə, çəkmir, Nuru Paşa, Zeynalov, S.Sultanovun adlarını isə cəfəng uydurmalarla vurğulamışlar.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixini təkcə erməni tarixçi və dilçiləri deyil, hətta şairləri publisistləri, musiqiçiləri, artistləri — bir sözlə, bütün erməni millətçiləri Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədilə tarixi faktları öz arzularına uyğun təhrif edərək Dağlıq Qarabağı ta qədimdən Ermənistan ərazisi kimi «təhlil» etmişdilər.

A.Akopyan [527], Q.Karkaryan [615], M.Şaginyan [726, s.727], S.Yeremyan [635], A.Arakelyan [533], A.Ter-Qvendyan [462] və digərləri Azərbaycanın qədim tarixini saxtalaşdıraraq Kürdən cənubdakı ərazilərimizin tarixən Ermənistan məxsus olması konsepsiyasını irəli sürmüş və Ermənistan ərazisini üç böyük dəniz (Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi) arasında təsvir etmişdilər. Təsadüfi deyildir ki, erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürərkən məhz yuxarıda adı gedən saxta konsepsiyadan «qidalanmışlar».

Y.Barseqov [553], S.Bors [557], S.Avanesyan [149], N.Şahnazaryan [444] və digərləri öz tədqiqatlarında Dağlıq Qarabağın iqtisadi və siyasi məsələlərinin «təhlili»nə can ataraq erməni millətçilərinə, erməni partiyalarına və onların Vilayətdəki şovinist mövqeli hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq mövqeyindən yanaşmışlar. Onların tədqiqatlarında Dağlıq Qarabağın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair tarixi faktların və hadisələrin saxtalaşdırılması aydın müşahidə edilmişdir. Beləliklə, keçən əsrin 80-ci illərinə

qədər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ tarixini tədqiq edən erməni tarixçiləri DQMV ərazisinin tarixən Ermənistan ərazisi olması və burada qədimdən yalnız ermənilərin yaşaması kimi saxta əsərlər yazmışdılar ki, bütün bunların da heç bir elmi əsası yoxdur.

XX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarından «yenidənqurma» və «aşkarlığın» yaratdığı imkanlardan istifadə edən erməni millətçiləri daha böyük bir qüvvə ilə Azərbaycana qarşı qərəzli təbliğata başladılar. Z.Balayan, P.Qazaryan, S.Xanzadyan, B.Ulubabayan, S.Kaputikyan və başqalarının Azərbaycan tarixini saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir edən qızışdırıcı «əsərləri» erməni millətçiliyinin daha da dərinləşməsində, milli münaqişənin alovlanmasında müstəsna rol oynadı. Z.Balayanın «Ocaq», «İki od arasında», «Qəza» kitabları «əzabkeş xalqa» daha emosional təsir göstərmiş, tətillər və nümayişlər dalğasını genişləndirmişdir. 1989-cu il iyunun 2-də SSRİ Xalq Deputatlarının II qurultayında akademik B.Hambarsumyanın, B.Dadamyanın, Q.Voskanyanın, 1987-ci ildə Parisdə akademik A.Ağambekyanın çıxışları açıq-aşkar anti-azərbaycan xarakteri daşımış, Azərbaycan xalqına qarşı böhtanlar deyilmişdir. Onlar, Dağlıq Qarabağın tarixən Ermənistan məxsus olmasını, 1923-cü ildən Ermənistandan alınıb Azərbaycana «bağışlanması», bölgədə yaşayan ermənilərin Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılması, Vilayətin sosial-iqtisadi cəhətdən Ermənistanla bağlılığı və sair cəfəng uydurmalar yazmışdılar [681]. Bütün bunlar isə əsassız yalandır və xalqımızın ünvanına deyilmiş böhran kimi qiymətləndirilməlidir.

Erməni tədqiqatçıları mənfur niyyətlərinə çatmaq məqsədilə uzun müddət apardıqları anti-azərbaycan təbliğatı öz nəticəsini verdi. Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Rusiya kimi böyük dövlətlərdə ermənilərin sərəsəm «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını dəstəklədilər. Həmin ölkələrin tarixşünaslığında Dağlıq Qarabağda gedən proseslər müxtəlif səviyyələrdə, bəzi hallarda isə ziddiyyətli işıqlandırılmışdır. Gverikyanın 1987-ci ildə 5 dildə 50 min

nüsxə ilə nəşr olunan «Ədəbiyyat yolçusu»nda, V.Stupişinin «Rusiyanın Zaqafqaziyada mənafeləri»ndə, R.Medvedyevin 1988-ci ildə nəşr olunmuş «Zaqafqaziyada milli konflikt və aşkarlıq siyasətində böhran» əsərində, Q.Starovoytovanın 1982—1990-cı illərdə «Moskovskiye novosti» qəzetində «Əzab çəkmiş ermənilər», «Genosid», «Kütləvi qırğın», «Ermənilərin hüququ», «Erməni əhalisinin öz müqəddəratını həll etmək hüququ» və digər məqalələrində, leninqradlı şair M.Dudinin 1988-ci ildə nəşr olunmuş «Ermənistan 3 məktub» əsərində, İ.Belyayevin «Dialog» jurnalının 6-cı nömrəsində nəşr olunmuş «İslam ayrı-seçkiliyi», «Müsəlman ekstremizmi», «İslam təməlçiliyi» və sair məqalələrində, L.Belesiyanın 1989-cu ildə nəşr olunmuş «Ərazi təsərrüfat hesabı və münasibətlər» əsərində, A.Saxarovun 1990—1991-ci illərdə «Znamya» jurnalının müxtəlif nömrələrindəki məqalələrində və digər erməni millətçilərinin əsərlərində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixi təhrif olunmuş formada təhlil edilmişdir. Ümumilikdə isə yuxarıdakı «əsərlər»i təhlil edib belə bir nəticə çıxarmaq olar: guya ermənilər Dağlıq Qarabağ ərazisində daha qədimdən yaşadıklarına və daha «mədəni xalq» olduqlarına görə bölgədə əsas üstünlük onlara verilməli, ermənilərin çoxluğunu nəzərə alıb Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan çıxarıb Ermənistanla birləşdirməli, ermənilər sıxışdırıldıqlarına, Vilayətin iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi geri qaldığı üçün onlar mənsub olduqları respublikanın tərkibində qalmaq istəmirlər. 1915-ci ildə azərbaycanlılar tərəfindən qırğına məruz qaldıklarına görə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yalnız bir yol var — Ermənistanla birləşmək və s.

Erməni millətçiləri təxminən yuxarıdakı mülahizələr əsasında «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün bütün dünyada anti-azərbaycan təbliğatı aparır və ictimai rəy formalaşdırırdılar.

İ.Q.Çavçavadzenin [164], N.N.Şavrovun [728], A.A.Qreçkonun [582], K.X.Kuşnareva [625], V.P.Smironovun [716],

V.L.Veliçkonun [573], S.Liddelin [338], V.Qurko-Kryajinin, C.Makkarti və K.Makkaritinin [630], Y.A.Pompoyevin [681] və digər tədqiqatçıların əsərləri erməni millətçilərinin müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlılara olan münasibətləri, onun müxtəlif cəhətlərinin qismən də olsa açıqlanması ilə bərabər, həm də erməni—Azərbaycan münasibətlərinin meydana gəlməsi, «Böyük Ermənistan» ideyasının doğurduğu ağır nəticələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Eyni zamanda tədqiq olunan dövrdə DQMV-nin mərkəzi olan Xankəndində, kitab, kitabça və statistik idarənin göstəricilərinə aid nəşr olunmuş sənədlərdə Dağlıq Qarabağın iqtisadi-siyasi və mədəni quruculuğuna dair materialların izahı, təəssüf ki, erməni müəlliflərinin məkrli, riyakar niyyətlərinə uyğun şəkildə verilmişdir. Bütövlükdə erməni müəlliflərinin yazdığı əsərlər birtərəfli, obyektivlikdən kənar, saxtakarlıqla təqdim olunmuşdur. Tarixi şəxsiyyət M.K.Atatürk demişdir ki, tarixi yazmaq, tarixi yaratmaq qədər mühümdür. Əgər yazan yaradana sadıq qalmazsa, yazılan tarix insanları çaşdırmaq mahiyyəti alır [372, s.11]. Erməni müəlliflərinin yazdığı «əsərlər» yalnız çaşdırma, yanıltma xarakteri daşıyır. Acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, müasir erməni millətçiləri — Aqambekyan, Hambarsumyan, İkityan, Balayan, Kaptukiyan və başqalarının DQMV-nin tarixinə dair böhtan, yalan, fitnəkarlıqla dolu «əsərləri»nin əksəriyyəti 1920-1970-ci illəri tədqiq edən erməni müəlliflərinin «əsərlərinə» əsaslanmışlar. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanın arxivlərində, kitabxanalarında saxlanılan, həmin erməni müəlliflərinin fitnəkarlıqla yazılan əsərlərinin böyük qismi müxtəlif yollarla Azərbaycandan Ermənistanla aparılmışdır.

Erməni tarixçilərinin Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazdıqları əsassız, saxta tədqiqatlardan, monoqrafiya və məqalələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan tarixşünaslığında Dağlıq Qarabağ tarixi faktlara, materiallara əsaslanaraq doğru işıqlandırılmış və Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olması sübuta yetirilmişdir. Bu işdə gənc və

istedadlı Prezidentimiz İ.H.Əliyevin tarixçi alimlərimiz üçün yaratdığı əlverişli şəraiti xüsusi qeyd etməliyik. İ.H.Əliyevin «Azərbaycan tarixi üçün həlledici hadisələr — iqtisadi, siyasi, tarixi cəhətdən önəmli hadisələr düzgün araşdırılmalıdır. Bu bizim üçün lazımdır. Bu günümüz üçün önəmlidir, gələcəyimiz üçün vacibdir» devizini əldə rəhbər tutan tarixçi alimlərimiz faktlara, materiallara əsaslanaraq Dağlıq Qarabağ tarixini obyektiv tədqiq etmişdilər. Tarixçi alimlərimizdən — H.Məmmədovun [351], N.Məmmədovun [371], Y.Ağamalının [134], R.Babaşovun [156], G.İsmayılovanın [598], N.Əlizadənin [207], G.Axundovun [124], Y.Fərzəliyevin [721], A.İsmayılovanın [272] namizədlik elmi-tədqiqat əsərlərində Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyat həqiqətləri öz əksini tapmışdır. H.Məmmədova «Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizə (1918-1920)» adlı namizədlik dissertasiyasında bəhs olunan xronoloji çərçivədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Qarabağın dağlıq hissəsində AXC-ni erməni terrorizminə qarşı həyata keçirdiyi tədbirləri mənbələrə əsasən, təhlil etmişdir.

Y.Fərzəliyevin 1984-cü ildə «DQMV-də kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd əməkçilərinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması (1966-1980)» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında bəhs olunan illərdə bölgənin iqtisadi və mədəni inkişafından geniş bəhs olunmuşdur. Əsər kiçik bir dövrü, həm də yalnız kənd təsərrüfatı və kənd həyatını əhatə etməsinə baxmayaraq, inkişafın təhlili dissertasiyanın əhəmiyyətini artırır.

Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazılmış elmi-tədqiqat işlərindən biri də A.M.Məhərrəməzadə tərəfindən 2007-ci ildə müdafiəyə təqdim olunmuş «Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi» əsəridir. Əsərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin geosiyasi kökləri, münaqişənin xalqımız üçün törətdiyi ağır

nəticələr, münaqişənin həlli istiqamətində Beynəlxalq təşkilatların, aparıcı dövlətlərin və Türkiyənin rolu tədqiq edilmişdir.

N.Məmmədovun «Azərbaycanın DQMV-nin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı (XX əsrin 20—30-cu illəri)» mövzusunda yazdığı elmi-tədqiqat işi öz əhatə dairəsində əhəmiyyətlidir. Müəllif tarixi mənbələrə əsaslanaraq 1920—1930-cu illərdə DQMV-də baş verən sosial-siyasi proseslərə aydınlıq gətirib. Lakin əsərdə müqayisələr azdır, «DQMV haqqında «Əsasnamə»nin anti-azərbaycan xarakteri və 30-cu illərdə DQMV-də baş verən kəndli çıxışları zəif işıqlandırılmışdır. Eyni zamanda Vilayətin bütöv tarixini əhatə etmir. Bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə xeyli faydalı faktlar və materiallar var və yeri gəldikcə həmin materialardan bəhrələnmişik.

N.Əlizadənin elmi-tədqiqat işi «Azərbaycan Respublikasının DQMV-də kitabxana işinin tarixi (1923-1988)» adlanır. Əsərdə Azərbaycan hökumətinin DQMV-də kitabxananın inkişafı üçün yaratdığı şərait, Vilayətdə kitabxanaların inkişafındakı çətinliklər, əyintilər, yerli erməni rəhbərliyi tərəfindən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibət göstərilməsi, separatizmin ideologiyasının formalaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır.

Maraq doğuran elmi-tədqiqat əsərlərindən biri də A.İsmayılovanın «Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi»dir. Əsərdə Dağlıq Qarabağın coğrafi adları kompleks şəkildə tədqiq olunmuş və müəllif həmin türk mənşəli adlara əsasən, sübut edir ki, bölgə Azərbaycanın qədim ərazisidir. Dağlıq Qarabağ ərazisində erməni toponimlərinin yaranması, mənşəyi tarixi faktlarla sübut edilir.

G.İsmayılovanın «Şuşa şəhərinin tarixi (1800—1917)», R.Babaşovun «Memar Kərbəlayi Səfixan yaradıcılığı və Qarabağın dini memarlığı», Y.Ağamalının «Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri» elmi-tədqiqat əsərləri Qarabağ tarixinə həsr olunmuşdur və sübuta

yetirilmişdir ki, Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olmuş, bölgədə ermənilər əhalinin cüzi bir hissəsini təşkil etmişdilər. Həmin əsərlərdə Qarabağın iqtisadi və mədəni inkişafından, qonşu dövlətlərlə münasibətlərindən bəhs olunmuşdur. Yuxarıda adı gedən elmi-tədqiqat əsərlərinin hər birisi öz əhatə dairəsində müəyyən sahəni əks etdir-məklə əhəmiyyətlidir. Lakin həmin əsərlər DQMV-nin bü-töv tarixini əhatə etmirdi. Yeri gəldikcə yuxarıda adı ge-dən dissertasiyaların materiallarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycan tarixinə dair yazılmış ümumiləşdirici əsər-lərdə də Dağlıq Qarabağın iqtisadi, siyasi və mədəni həya-tını əks etdirən materiallar verilmişdir. Xüsusilə yeddicild-lik «Azərbaycan tarixi»nin V, VI və VII cildləri bu baxım-dan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif yeri gəldikcə bö-yük əhəmiyyətə malik həmin mənbələrdən məmnuniyyətlə istifadə etmişdir.

Y.Mahmudovun [340-343], T.Köçərlinin [300], Q.Hacı-yevin [226], K.Şükürovun [340, 343], R.İmanovun [268], M.Cavanşirin [169], P.Əliyevin [197], Z.Səmədzadənin [429], İ.Əliyevin [199], C.Quliyevin [331], Q.Qeybullayevin [319], X.Xəlilovun [254], N.Hacıyevin [225], N.Məmmədo-vun [371] və digər tarixçi alimlərimizin yazdıqları əsərlər sırf Dağlıq Qarabağa və onun iqtisadi, siyasi və mədəni hə-yat tarixinə həsr edilmişdir. Həmin müəlliflər problemin ayrı-ayrı aspektlərini, müxtəlif səpkilərdə düzgün işıqlan-dırmışlar. Kitablarda xeyli faydalı faktlar, materiallar, statistik məlumatlar vardır və yeri gəldikcə müəllif həmin materiallardan bəhrələnmişdir.

Y.M.Mahmudov və K.K.Şükürovun «Qarabağ: Real ta-rix, faktlar, sənədlər», «Qarabağ tarixi» əsərləri Dağlıq Qarabağ tarixinin tədqiqində ən mötəbər mənbə hesab edilə bilər. Tarixi mənbələrə, sənədlərə, hətta erməni müəlliflə-rinin əsərlərinə istinad edən müəlliflər tariximizi saxtalaş-dıran erməni millətçilərinə çox tutarlı cavab vermişlər. Bu-rada, ermənilərin Dağlıq Qarabağa məqsədli şəkildə köçü-rülməsi, DQMV-nin yaradılması və ağır nəticələri, müx-

təlif dövrlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız əra-zi iddiaları, Dağlıq Qarabağın işğalı və işğal olunmuş əra-zilərdə erməni vandallarının törətdikləri vəhşiliklər obyek-tiv işıqlandırılmışdır. Yuxarıda adı gedən kitablar Dağlıq Qarabağ probleminin tədqiqi üçün ciddi maraq doğurur və zəngin material verir.

T.K.Köçərlinin «Yaddan çıxmaz Qarabağ, Nəqşi-Cahan Naxçıvan» əsərində 1988-1998-ci illərdə Qarabağ həqiqətlə-ri tədqiq edilmiş, erməni fitnəsi nəticəsində bu əzəli türk torpağının düşdüyü ağır vəziyyət barədə müəllifin yazdığı məqalələr toplanmışdır. T.K.Köçərlinin son illərdə yazdığı elmi məqalələr tədqiq olunan mövzuya aid olmaqla erməni ekstremistlərinin bütün cəhdlərinin ifşa olunması, iç üzü-nün açılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Q.Ə.Hacıyevin son dövrlər çap olunmuş bir sıra məqalə-ləri [226-228] erməni saxtakarlığını ifşa etməkdə böyük el-mi əhəmiyyətə malikdir. Həmin məqalələrdə erməni təcə-vüzü, onların törətdikləri vəhşiliklər, habelə onların Rusi-ya və Qərbi Avropa tərəfindən müdafiə olunması tarixi sə-nədlərlə açıqlanmışdır.

R.C.İmanovun «Azərbaycan ərazi bütövlüyünə qəsd, qondarma DQMV» əsərində erməni separatizminin mərhə-lələri, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi məqsədləri, iqtisadi və mədəni inkişaf, Vilayətdə millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi və acı nəticələri tarixi mənbələr əsasında obyektiv təhlil edilmişdir.

Z.Səmədzadənin «Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər» kitabında regionun sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişafı-nın bəzi cəhətləri elmi əsaslarla təhlil edilmiş, erməni mil-lətçilərinin Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi geriliyi barədə ortaya atılan tezislərinin ağ yalan olması faktlar əsasında tədqiq edilmişdir.

İ.H.Əliyevin həm rusca, həm Azərbaycan dilində 1989-cu ildə çap olunmuş «Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar, hadisələr» Ermənistanın «Böyük Ermənistan» yaratmaq id-diası ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycana qarşı apardığı siya-

sət və bu siyasətdən doğan faciələr tənqidi şəkildə işıqlandırılmışdır.

C.B.Quliyevin çap olunmuş bir sıra məqalələri və kitabları [331, 332] erməni saxtakarlığını ifşa etməkdə böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsərlərdə erməni təcavüzü, erməni vəhşilikləri, erməni millətçilərinin böyük dövlətlər tərəfindən müdafiə olunması tarixi sənədlərlə açıqlanmışdır.

Q.Ə.Qeybullayev «Qarabağ» kitabında tariximizi saxtalaşdıran Yeremyan, Mnaskanyan, Ulubabayan, Xaçaturyan və digər erməni millətçilərinə elmi əsaslarla tutarlı cavab vermiş və Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olmasını faktlarla sübut etmişdir.

X.D.Xəlilov Qarabağın tarixinə dair əsərlərində [254-257] mənbələrə əsasən, göstərir ki, Qarabağ yaylaqlarında 567 yaylaq və yurd yerindən yalnız 2 toponim erməni dilinə uyğun olmuş, ermənilər bölgədə əhalinin cüzi hissəsini təşkil etmişlər. XIX əsrdən Avropa imperialistləri xristian təəssübkeşliyi ilə ermənilərdən istifadə etmək məqsədilə onları Qarabağa və Qafqaza köçürmüşlər. Yazılan əsərlər tariximizi saxtalaşdıran erməni millətçilərinə tutarlı cavabdır.

R.Göyüşov «Qarabağın keçmişinə səyahət» kitabında Qarabağın dünyada ən qədim insan düşərgələrindən biri olması, bölgənin türk-müsəlman abidələri ilə zənginliyi, Qarabağın qədim adları, əhalinin etnik tarixi, ermənilərin bölgəyə məqsədli şəkildə köçürülməsi haqqında məlumat verir.

V.Arzumanlı və N.Mustafanın «Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq» kitabında planlı şəkildə xalqımızın öz doğma torpaqlarından didərgin salınması, Dağlıq Qarabağda erməni saxtakarlığı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və onun törətdiyi ağır nəticələr təhlil edilmişdir.

M.Ə.İsmayılov «Qarabağ tarixini saxtalaşdırmaqda davam edirlər» əsərində erməni ideoloqlarının saxta mövqelərinin və ideyalarının həqiqi mahiyyətini açıqlamış, Qaraba-

ğa ermənilərin köçürülməsini tarixi mənbələr əsasında işıqlandırmışdır.

N.Hacıyev «Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər» kitabında Dağlıq Qarabağın keçmiş tarixini, xüsusi olaraq 70-80-ci illərdə şahidi olduğu hadisələri, müharibənin törətdiyi faciələri göstərmişdi.

N.R.Məmmədovun Dağlıq Qarabağın tarixinə dair müxtəlif səpkilərdə və müxtəlif dövrləri əhatə edən çoxsaylı kitabları və məqalələri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir [359-376]. Müəllif faktlarla sübut edir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olmuş və ermənilər buraya sonralar məqsədli şəkildə köçürülmüşlər. N.Məmmədovun əsərlərində erməni millətçilərinin əsassız ərazi iddiaları və onun törətdiyi ağır nəticələr təhlil edilmişdir.

Q.Mədətovun, M.Cəlilovun, K.Rəhimovun, B.Nəcəfovun, D.Quliyevin, Z.Sultanovun, S.Kərimovanın, A.Hacıyevin, A.Paşayevin, N.İbrahimovun, S.Əsədovun, A.Balayevin, Q.Bayramovun, V.Çıraqzadənin, N.Nəсібzadənin, L.Məmmədovanın, N.Orucovun, İ.Niftaliyevin və digər tarixçi alimlərimizin tədqiqatları erməni təcavüzkarlarının uydurma, «ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ» ideyası, ərazi iddiaları, işğalçılıq planlarını dini ədavətlə pərdələmək cəhdləri, «Böyük Ermənistan» saxta konsepsiyası, azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirilən genosid siyasəti, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin törətdiyi ağır nəticələr tarixi faktlar əsasında yüksək elmi nəzəri səviyyədə təhlil edilmişdir. Problemin tədqiqi zamanı yuxarıda adı gedən müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Türk tədqiqatçılarından İ.Balın [488], S.Gömekin [494], C.Taşkiranın [500], Ö.İşyarın [495], M.Aydının [482], M.Budakın [490], H.Selvinin [498], N.Sarıahmetoğlunun [497], K.Kamerin [496] və digər müəlliflərin əsərlərində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri və onun doğurduğu ağır nəticələr işıqlandırılmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, tədqiq olunan dövrdə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı əks etdirən bir sıra məqalələrdə, statistik materiallarda, partiya və dövlət rəhbərlərinin yazılarında DQMV-də gedən sosial-siyasi proseslərə dair mülahizələr söylənilmiş, imperiyanın həyata keçirdiyi tədbirlərə qismən toxunulmuşdur.

Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağın XX yüzillikdə siyasi durumu, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafı, bu vaxta qədər olan tədqiqatlarda ayrı-ayrı aspektlərdə, müxtəlif səpkilərdə işıqlandırılmış, həmin bütöv tarix müstəqil tədqiqat obyekti olmamış, problemin tarixi, elmi, mədəni, siyasi və tarixşünaslıq məsələləri sistemli şəkildə, bütöv tədqiq edilməmişdir. Apardığımız tədqiqatın aktuallığı və elmi yeniliyi də Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olan DQMV-nin bütöv tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan təqdim olunan monoqrafiya ilk kompleks tədqiqat kimi qiymətləndirilə bilər.

Monoqrafiyanın məqsəd və vəzifələri problemin müasir dövrdə elmi və siyasi aktuallığından irəli gəlir. Tədqiqatın əsas məqsədi XX yüzillik ərzində mərkəzin planı əsasında erməni separatçılarının Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq cəhdləri və onun xalqımıza üçün törətdiyi ağır nəticələri, Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi geriliyi barədə ortaya atılan tezis əsəssız olduğunu, Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olması və tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycandan ayrıldığını arxiv sənədləri, tarixi mənbələr, faktlar, dövrü mətbuat və digər materiallar əsasında sübut etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə səy göstərmişdir:

— 1905—1906-cı illər Rusiya hakim dairələrinin milli qırğın siyasətinin mahiyyətini açmaq; ermənilər milli qırğın siyasətinin icraçıları kimi;

— Milli qırğınlar törətməkdə çarizmin məqsədlərinə aydınlıq gətirmək;

— 1905—1906-cı illərdə Rusiyanın Şimali Azərbaycanda milli qırğın siyasətinin baş tutması səbəblərini təhlil etmək;

— Ermənilərin tarixdə heç vaxt mövcud olmayan «Böyük Ermənistan» xülyası ilə çıxış etməkdə hansı iyrənc məqsədlər güddüyünü faktlara əsaslanaraq açmaq;

— Mövcud materiallara əsaslanaraq Azərbaycanın bölgələrində, xüsusilə Qarabağda azərbaycanlılara qarşı törədilən erməni vəhşiliklərini, fitnəkarlığını, soyqırımını göstərmək;

— 1905—1906-cı illərdə Rusiya hökumətinin ermənipərəst mövqeyinə, erməniləri dəstəkləməsinə baxmayaraq, Azərbaycan türklərinin erməni daşnaklarının hücumlarının qarşısını alması səbəblərinə aydınlıq gətirmək;

— 1918—1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının əsəssızlığı və AXC-nin Ermənistan təcavüzünə və Dağlıq Qarabağda erməni terrorizminə qarşı həyata keçirdiyi tədbirləri ilk mənbələr, dövrü mətbuat, xarici ədəbiyyat əsasında araşdırmaq;

— Mövcud sənədlərə əsaslanaraq erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqının yaranması və onların xalqımıza qarşı soyqırımını planlarını araşdırmaq, 1918-ci ildə erməni rəhbərlərinin bolşevik sovet bayrağı altında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq planlarını ifşa etmək;

— 1918—1920-ci illərdə erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqının əməli nəticəsi olaraq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində xalqımıza qarşı törətdikləri qırğınların sosial-siyasi səbəblərini tədqiq etmək və həmin qırğınlarda ermənilərin məkrli məqsədlərini açmaq;

— 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan hökumətinin ölkənin ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək məqsədilə Qarabağ General Qubernatorluğu yaratması və onun fəaliyyətinin nəticələrini işıqlandırmaq;

— 1918—1920-ci illərdə AXC-nin Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin qarşısını almaq üçün həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirləri təhlil etmək;

— 1918—1920-ci illərdə Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə qarşı aparılan mübarizədə AXC hökumətinin xarici dövlətlərlə apardığı siyasəti göstərməklə, Türkiyə dövlətinin hərbi-siyasi yardımını səciyyələndirmək;

— «31 mart 1918-ci il — Azərbaycanlıların soyqırımı günü» haqqında Ümummilli Liderimiz H.Ə.Əliyevin «Fərmanı»nın tarixi əhəmiyyətini göstərmək;

— Dağlıq Qarabağda XI Qırmızı Ordunun özbaşınalığına və erməni separatizminə qarşı üsyanın baş verməsi, onun Azərbaycanın digər regionlarından fərqli xüsusiyyətləri, məğlubiyət səbəbləri və əhəmiyyətini təhlil etmək;

— Mərkəzin diqtəsilə Azərbaycan SSR-in tərkibində qondarma DQMV-nin yaradılması prosesini izləmək, məqsədlərə aydınlıq gətirmək və DQMV-nin yaradılmasını Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür» imperiya siyasətinin davamı kimi səciyyələndirmək;

— XX yüzilliyin 40-60-cı illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı zorakılıqları mərkəzi hökumətin antiazərbaycan siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək;

— Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən bütün sənaye, nəqliyyat, tikinti, səhiyyə, mədəniyyət və digər müəssisələrin məhz Azərbaycan dövləti tərəfindən yaradılıb inkişaf etdirilməsini tarixi sənədlər və faktlar əsasında sübuta yetirmək;

— Qərəzsiz statistikanın dili ilə DQMV-dəki sosial-iqtisadi durumun Azərbaycanın digər regionlarına nisbətən yüksəkdə dayandığını göstərməklə, erməni ideoloqlarının «DQMV-də yaşayan erməni əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin geriliyi» tezisinin ağ yalan olduğunu sübut etmək;

— XX yüzilliyin 50—60-cı illərində DQMV-də erməni kəndlərinin abadlaşması, böyüməsi, azərbaycanlılar yaşayan qədim yaşayış məskənlərinin isə xarabazara çevrilməsi, əsasən Vilayətin erməni başçılarının qatı millətçilik siyasətinin nəticəsində olmaqla yanaşı, Azərbaycan rəhbərliyinin

bölgədə yaşayan azərbaycanlılara laqeydliyi, biganəliyini də açmaq;

— Tariximizi saxtalaşdıran erməni müəlliflərinin «DQMV iqtisadiyyatının Ermənistanla sıx bağlılığı» qeyri-obyektiv fikirlərinin əsassız olduğunu faktlarla açıqlamağa çalışmaq;

— Bəhs olunan xronoloji çərçivədə Azərbaycan hökumətinin DQMV-də xalq təsərrüfatının, mədəniyyətin, əhalinin sosial vəziyyəti və məişətinin yaxşılaşması üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin xronologiyasını izləmək və görülən tədbirlər nəticəsində vilayətdə baş verən sosial-iqtisadi, mədəni yüksəlişi səciyyələndirmək;

— Erməni millətçilərinin, guya Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin hüquqlarının tapdalanması, sosial-iqtisadi geriliyi, Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılması və nəticədə bölgədə yaşayan əhalinin ümumi sayında ermənilərin sayının azalması kimi cəfəng konsepsiyanın əsassızlığını faktlara əsasən təhlil etmək;

— Azərbaycanın başqa regionları ilə müqayisədə DQMV-yə böyük həcmdə maliyyə vəsaitinin ayrılması, lakin həmin kapitalın erməni icmasının daha çox cəmləşdiyi yaşayış məntəqələrinə istiqamətlənməsi, erməni rəhbərliyi tərəfindən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibətin məqsədlərini aşkarlamaq;

— Bütövlükdə Qarabağın, o cümlədən onun Dağlıq hissəsinin, zəngin tariximizin bütün dövrlərində Azərbaycanın tərkibində, onun ayrılmaz, üzvü bir hissəsi olduğunu mənbələrə, tarixi sənədlərə əsasən, sübut etmək;

— XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında xalqımız üçün ağır fəlakətlər törədən qondarma Dağlıq Qarabağ düyününün sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi siyasətin davamı kimi səciyyələndirmək;

— DQMV-də «yenidənqurma»nın tətbiqi, onun ictimai, siyasi və iqtisadi nəticələrini təhlil etmək;

— SSRİ rəhbərliyinin antiazərbaycan siyasətinin davamı, Dağlıq Qarabağda münaqişə ocağının alovlandırılması və onun xalqımız üçün törətdiyi ağır nəticələri göstərmək;

— Azərbaycanın suveren hüquqlarının pozulması, DQMV-də Xüsusi İdarə Komitəsinin, Təşkilat Komitəsinin və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yaradılmasında Mərkəzin məqsədlərinə aydınlıq gətirmək;

— XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında baş verən Əsgəran, Sumqayıt hadisələrini, Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların kütləvi qovulmasını, Dağlıq Qarabağda erməni vandalları tərəfindən törətdikləri hadisələri, ermənilərin 1905—1906, 1918—1920, 1948—1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR adlandırılan ərazi-dəki tarixi torpaqlarından deportasiyası, 1957—1958, 1966—1967-ci illərdə törətdikləri cinayətlərlə əlaqələndirmək;

— 1924-cü il noyabrın 26-da «DQMV haqqında Əsasnamə»nin qəbul edilməsi, sonrakı dövrlərdə ali hakimiyyət orqanlarının mənafeyinə uyğun həmin «Qanun»a əlavələr edilməsi, DQMV XDS-nin deputatlarının həmin «Qanun»da yazılan səlahiyyətlərindən çox məharətlə istifadə edərək bölgədə yaşayan azərbaycanlılar əleyhinə yönəldilməsi kimi acı həqiqətləri açıqlamaq;

— DQMV-nin, Qarabağ regionunun, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və bütün Azərbaycanın inkişafının, siyasi, iqtisadi, sosial, milli və digər məsələlərin kompleks həlli, milli dövlət quruculuğu prinsiplərinin toxunulmazlığının təmin edilməsindən, şovinst meyillərin və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin və xalqların nümayəndələrinin əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsindən asılılığını yeri gəldikcə vurğulamaq.

Monoqrafiya yazılarkən çoxsaylı mənbələrdən, sənəd və materiallardan, külliyyatlardan, bioqrafik yazılardan geniş istifadə edilmişdir.

Monoqrafiyanın mənbəşünaslıq bazasını elmi-tədqiqat əsərləri, AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin [52] (AMEA TİEA), AMEA Elmi Kitabxanasının fondlarının, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Fon-

dunun, M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanasının fondlarının, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) fondlarının [4—37], Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin (ARDSPİHA) fondlarının [38—50] materialları təşkil edir.

Tədqiq olunan dövrdə DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilmiş qərar və göstərişləri özündə əks etdirən rəsmi sənədlər, çap olunmuş dövlət və partiya sənədləri, Azərbaycana 30 ildən artıq rəhbərlik etmiş və həmişə DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını diqqətində saxlayan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin nitq və çıxışları monoqrafiyanın mühüm mənbələrindən birini təşkil edir [190—194].

Monoqrafiyada elmi-metodik ədəbiyyatdan, statistik və cari hesabatlardan, həmçinin 1905—1991-ci illəri özündə əks etdirən qəzet və jurnallardan geniş istifadə edilmişdir. O cümlədən «Azadlıq», «Şuşa», «Azərbaycan», «Kommunist», «Yeni kənd», «Bakı», «Azərbaycan gəncləri», «Xalq qəzeti», «Xalq Ordusu», «Ədəbiyyat və İncəsənət», «Həyat», «Ulu Göyçə», «Yeni Azərbaycan», «Respublika», «Vişka», «İzvestiya», «Sovetskiy Karabax» qəzetlərindən, «Azərbaycan», «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri», «Elm və Həyat», «Təşviqat», «Yeni kənd», «Qarabağ — dünən, bu gün, sabah», «İqtisadiyyat», «İqtisadi xəbərlər», «ADPU-nun Xəbərləri», «Şərq Qapısı», «Elmi Axtarışlar», «Azərbaycan işçi kəndli müxbiri», «Təbliğatçı», «Odlar Yurdu», «Yeni Kənd», «Ulduz», «Azərbaycan Kommunisti», «Yurd yeri», «Arqumentı i faktı», «Aqiqator» və digər jurnallardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiq olunan dövrdə bölgədə yaşamış canlı şahidlərin dedikləri bir çox xatirələr də monoqrafiyanın elmi bazasını təşkil edir.

Monoqrafiya yazılarkən son dövrlərdə nəşr edilmiş yeddicildlik «Azərbaycan tarixi»nin V, VI və VII cildlərinə daim diqqət yetirilmişdir [53, 54, 64].

Monoqrafiya yazılarkən Azərbaycanın tarixçi alimlərinin əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir. Belə ki, monoqrafiyanın yazılması zamanı müəllif Y.Mahmudovun [340-343], Z.Səmədzadənin [429], İ.Əliyevin [199], S.Sayadovun [424], S.Əsədovun [210], İ.Məmmədovun [350], C.Quliyevin [331], D.Qüdrətovun [337], Q.Qeybullayevin [319], O.Sultanovun [440], A.Məmmədovun [352], K.Şükürovun [340, 343], T.Musayevanın [643], Q.Hacıyevin [226], R.İmanovun [268], H.Məmmədovanın [371], L.Sultanovun [442], A.Paşayevin [412], Ə.Nəcəfovun [391], T.Köçərlinin [300], X.Xəlilovun [254], Z.Bünyadovun [160], Y.Fərzəliyevin [721], Z.Göyüşovun [219], F.İbrahimlinin [263], V.Arzumanlı və N.Mustafanın [143], Ə.Abdullayevin [1], N.Hacıyevin [225], N.Axundovun [120], M.Əliyevin [203], N.Vəlixanlının [574], E.Əhmədovun [217], H.Qarabağının [310], V.Quliyevin [329], İ.Məmmədlinin [349], N.Yaqublunun [397] və digərlərinin əsərlərindən lazımi dərəcədə bəhrələnmişdir.

Mövzu ilə əlaqədar müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxlu sayda ədəbiyyat və məqalələrə də istinad edilmişdir.

Monoqrafiya XX yüzillik ərzində Dağlıq Qarabağda gədən sosial-siyasi prosesləri yeni konsepsiya əsasında, kompleks şəkildə öyrənən ilk tədqiqat əsəridir. Monoqrafiya Dağlıq Qarabağda əsassız iddialara, xüsusi olaraq ərazinin ermənilərə məxsus olmasına dair bədnam «tədqiqatlara» tutarlı cavabdır.

Azərbaycan dövləti yenidən müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixi təhriflərin, çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yarandığı bir dövrdə ziddiyyətlərlə dolu olan, vətənimizin tarixinin bir qolunu təşkil edən DQMV-nin tarixinin hərtərəfli öyrənilməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Tədqiq olunan mövzu həm də tarixi diyarşünaslıq və vətənpərvərlik baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin təbiəti, tarixi abidələri, iqtisadiyyat və mədəniyyət sa-

hələrində nailiyyətləri ilə tanışlıq gənclərdə Vətənə məhəbbəti, xalqımızın mübariz ənənələrinə sədaqəti gücləndirir.

Monoqrafiyanın materiallarından əldə olunmuş elmi nəticələrdən Azərbaycan tarixinə dair ümümləşdirici əsərlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Elmi araşdırmalar zamanı ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmiş materiallar Şimali Azərbaycanda, onun bir hissəsi olan DQMV-də gədən sosial-siyasi proseslərin dərk edilməsində, milli özünüdərk etmənin və milli siyasi təfəkkürün formalaşmasında faydalıdır. Əsərin materialları Azərbaycan tarixinin tədrisində, ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllim və tələbələri, elmi işçilər və DQMV-nin tarixi problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı, monoqrafiyanın materiallarından Qarabağın tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirən «Qarabağ» adlı biblioqrafik nəşrlərin və salnamələrin tərtibində, Azərbaycanın DQMV-nin XX əsr tarixinin tarixşünaslığının yaradılmasında, Qarabağın tarixi, elmi, mədəni, sosial, iqtisadi, ədəbi və maarifçilik mühitinin tədqiq edilməsində istifadə oluna bilər.

Monoqrafiyada, tədqiq olunan dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları, «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə xalqımızın başına gətirilən müsibətlər, xüsusilə XX yüzilliyin 80-cı illərin sonları 90-cı illərin əvvəllərində erməni vandalları tərəfindən törədilən vəhşiliklər, soyqırımı hadisələri mötəbər tarixi mənbələrə əsasən, təhlil edilmişdir və erməni millətçiləri, onların xaricdəki havadarları tərəfindən azərbaycanlı əhalinin başına gətirilən qanlı faciələrin dünya ictimaiyyətinə və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından bu monoqrafiya çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Monoqrafiyadan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin nizama salınması ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar da istifadə edə bilərlər.

I FƏSİL

ÇARİZMİN QARABAĞDA MİLLİ QIRĞIN SIYASƏTİ (1905—1906)

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda baş verən nümayişlər, tətilər, yürüşlər, mitinqlər, kəndli üsyanları və qaçaq hərəkatı, ümumilikdə, milli azadlıq hərəkatı çar Rusiyasını milli qırğın törətmək üçün «tədbirlər planı» hazırlamağa vadar etmişdi. Hamımıza məlumdur ki, hələ 1724-cü ildə I Pyor «Tamamilə məxfi qalsın» adlı vəsiyyətində yazırdı ki, «Rusiyanın dünya ağalığı üçün paytaxtın İstanbul olması gərəkdir. Bizə qonşu olan dövlətlərdə — İran, Türkiyə və Azərbaycanda möhkəmlənməyimiz üçün, onları bir-birindən həmişə təcrid etməyimiz lazımdır. Bunun üçün həmin dövlətlər arasında sünnü-şiə ixtilafı salmağımız gərəkdir. Eyni zamanda ələ keçirdiyimiz müstəmləkələri həmişə əldə saxlamağımız üçün oraya sözbəxan, xəyanətkar, riyakar, dələduz, tamahkar erməniləri köçürməyimiz lazımdır. Əraziyə köçürəcəyimiz ermənilərə vədlər verməli, dəstəkləməli, azərbaycanlılarla fitnə-fəsad, davadalaş salmalı, zəiflətməli və ağalığ etməliyik» [164].

1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə I Pyotrın «Layihəsi» si reallaşdı. Vahid Azərbaycan dövləti 2 hissəyə parçalandı və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal başa çatdı. Şimali Azərbaycana məqsədli şəkildə ermənilər köçürülməyə başlandı. Ermənilər bol suya, münbit torpaqlara, əlverişli iqlim şəraitinə, tükənməz yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik, Qarabağın tacı Şuşa şəhərində daha çox məskunlaşdılar. Qarabağlılar gözəl, yaraşlıq evlər tikdirməyi çox sevirdilər. O dövrdə tikilmiş evlərin əksəriyyəti iki-mərtəbəli, geniş aynabədi, böyük zallı otaqlardan ibarət idi. Bu evləri görənlər həmişə fərəh hissi keçirərdilər. Azərbaycanlılar çox vaxt evlərini erməni ustalarına tikdirirdilər (Bu ənənə son dövrdək davam edirdi). Azərbaycanın aran hissəsindən usta kimi Qarabağa gələn ermənilər (hansı ki, onlar vaxtilə İran və Türkiyədən köçürülmüşdür) ərazinin bağ-bostan üçün bərəkətli torpağını, gözəl təbii

mənzərəsini, şəffaf, saf sulu bulaqlarını və ən nəhayət, bizim ürəkli, böyük səxavətli şuşalıları görəndə məftun olmuş və burada ev tikib qalmaq arzusuna düşmüşdülər. Erməni ustaları azərbaycanlıların evini tikib qurtardıqdan sonra imkanlı şuşalıları yalvarırdılar ki, dolanmaq üçün onlara kiçik bir daxma tikməyə torpaq versin. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağın havası, suyu, torpağı kimi insanları da saf və təmizdir. Onlar həmin ermənilərə nəinki torpaq verir, hətta evin bütün materiallarına köməklik edir, üstəlik şeytan libası geyən ermənilərə bir balalı inək də bağışlayırdılar ki, qoy, qatığından, südündən istifadə etsinlər. Ümumiyyətlə, özlərini «sədaqətli» nöker kimi tanıtdırmağı bacaran ermənilər azərbaycanlıların qılığına girib Qarabağda xeyli ev tikə bildilər. Bu evlərin sayı zaman keçdikcə artdı. Mərkəzdən dəstək alan vəfasız ermənilər sonralar özlərini həmin torpağın sahibi kimi aparmağa başladılar. Xain ermənilər XIX yüzilliyin axırlarından «erməni xəbisliyi» nə tutuldular. Ara qızıqdırmağa, dələduzluğa başladılar. Azərbaycanlıların mal-qarasını oğurlayıb, ot tayalarını yandırır və sair əməlləri ilə azərbaycanlılara zərbə vurmağa çalışırdılar. Əlbəttə, tariximizə edilən ekskuriziv ekspedisiyada məqsəd ermənilərin kimliyini azacıq da olsa oxuculara çatdırmaq olmuşdur.

Ermənilərin «cəsusluq və satqınlığını» (fikir Puşkin, Nekrasov və Prutkovundur) nəzərə alan çar hökuməti Qarabağda vəziyyəti nizama salmaq üçün «xüsusi tədbirlər planı» hazırladı. Onun həyata keçirilməsi Bakı qubernatoru Nakaşidzeyə və Şuşadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Qalaşpova tapşırıldı [403].

«Xalqlar həbsxanası» adlandırılan Rusiya 1905-ci ilədək bu cür «məkrli siyasətdən» məharətlə istifadə etmişdi (Polşada, Baltikyanı ölkələrdə). Rusiya, imperiyaya daxil olan qeyri-millətləri bir-birinə qarşı qoyur, milli ləyaqətlərini təhqir edir, bu millətlərin qan yaddaşları unutturularaq soy-köklərindən uzaqlaşdırılırdılar. İmperiyaya daxil olan xalqların milli dövlətçiliyi və tarixən sabitləşmiş sərhədləri dağıdılmışdı. Belə bir hal millətlərarası münaqişə yaratmağa rəvac verirdi. Deməli, Qarabağda baş verən 1905—1906-cı illər qırğınının görünməyən tərəfində çar

Rusiyasının dayanması inkaredilməz faktdır. Çar və onun yüksək rütbəli məmurları erməni daşnaklarını hər cür vasitələrlə (silah, sursat, ərzaqla) təmin etmiş, rus qoşunlarını (kazakları) onlara köməkçi vermişdi. Polis baş verən hadisələri yalnız soyuqqanlıqla seyr edən bir tamaşaçıya çevrilmişdi. Çar hökuməti Azərbaycandakı milli qırğın siyasətini «Daşnaksutyun» partiyası və erməni quldurlarının əli ilə həyata keçirdi.

1905-ci ilədək Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlılar nisbi milli sülh şəraitində yaşamışdılar. 1905-ci ildən başlayaraq, ermənilər xalqımıza qarşı vəhşiliklərə başladılar. Gürcü müəllifi Qaribi özünün «Qızıl kitab»ında belə yazırdı: «Erməni inqilabçılarının, xüsusilə «Daşnaksutyun» partiyasının yaradılmasına qədər Zaqafqaziyada sülh və dostluq hökm sürürdü. Həmin vaxta qədər bu ölkədə türklərlə (azərbaycanlılar — *M.N.*) ermənilər arasında olan qanlı qırğınların kölgəsini belə xatırlayan yoxdur. Daşnakların gəlişi ilə Patriarxal Qafqaz kəndlərinə milli ədavət və qarşılıqlı nifrət hisləri doldu» [s.69].

Vaxtilə Rusiyanın Türkiyədə baş səfiri işləmiş Mayevski də haqlı olaraq yazırdı ki: «Mən tam təkidlə təsdiq edə bilərəm ki, «Daşnaksutyun», «Qncaq» və digər cəmiyyətlərin mövcud olmaları həmişə erməni əhalisini yeni-yeni müsibətlərlə hədələyəcəkdir» [344, s.60].

1905—1906-cı illər hadisələrinin ilk təşəbbüskarları ermənilər olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 158 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmışdır. Həmin illərdə erməni quldurları və terrorçuları tərəfindən 500 cinayət hadisəsi törədilmişdir [395].

Daşnaklar öz məqsədlərini pərdələsələr də, niyyətləri «Böyük Ermənistan» yaratmaq olmuşdu. Bu fikir qatı millətçi, yazıçı Arsuriyə məxsus idi. Daşnaklar öz mürdar niyyətlərinə çatmaq üçün Rusiyanın gücünə daha çox bel bağlayırdılar.

Rəhimli və humanist azərbaycanlılar, hiyləgər və satqın ermənilərin məkrli niyyətlərini, təəssüflər olsun ki, başa düşməmişdilər. Lakin könüllü azərbaycanlı gənclərin cəsələri və igidliyi bizim qələbəmiz üçün əsas olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərən igid qar-

tallarımız təkcə ermənilərə qarşı deyil, həm də imperiya qoşunlarına və çar məmurlarına qarşı döyüşürdülər.

1905-ci ilin ilk günlərindən başlayaraq erməni «təbliğət məşını» açıq fəaliyyətə başladı. Hər yerdə, gecə-gündüz dayanmadan müsəlmanların «qanıçən vəhşi» olduğunu təbliğ edən ermənilər hər cür çirkin yol və vasitələrdən istifadə edərək azərbaycanlıları doğma yurdlarından didərgin salmağa çalışırdılar. 1905-ci il fevralın 2-3-də planlı şəkildə bir-birinin ardınca bir neçə azərbaycanlının öldürülməsi kütləvi qırğınlar üçün ilkin qığılımlar oldu. 1905-ci il fevralın 6-dan 10-dək Bakıda baş verən döyüşlərdə hər iki tərəfdən 1000-dən çox adam öldü. Bakı şəhərinə milyonlarla manat həcmində zərər dəydi. Bu döyüşlərdə ermənilərin itkisi daha çox idi və döyüşə yaxşı hazırlaşmadıqlarından məğlub oldular. Bundan sonra döyüşlər Naxçıvanda, İrəvanda, Zəngəzurda, Cəbrayılda davam etdi. Ermənilər burada da məğlub oldular [403].

Erməni daşnakları məğlubiyyətlərinin əvəzini Şuşada çıxmaq istəyirdilər. Doğrudan da, Azərbaycandakı 1905-ci il hadisələri içərisində Şuşa faciəsi daha kədərli oldu və xalqımızın qan yaddaşına ermənilər qara hərflərlə yazıldı. Ermənilər əvvəlki döyüşlərdən fərqli olaraq, Şuşa döyüşlərinə xüsusi hazırlıq görmüşdülər. Onlar Şuşada böyük canlı qüvvə, sursat, ərzaq toplamışdılar. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, erməni daşnakları azərbaycanlılara qarşı birləşdirilmiş mərkəzlər yaratmışdılar ki, həmin mərkəzlərə erməni ziyalıları, cavanlar, sənətkarlar və erməni icmasının başqa nümayəndələri cəlb olunmuşdular. Həmin mərkəzlərdə hərbi sursat və pul toplanırdı ki, bundan təbliğət, təşviqat, sui-qəsdlərdə və silahlı toqquşmalarda istifadə olunurdu. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, tanrı məbədi olan Alban kilsələri də bu cür mərkəz rolunu oynayırdı. Şuşada yerləşən erməni kilsəsində də, 1905—1906-cı illərdə hərbi sursat cəbbəxanası aşkar edilmişdir. Ardı-arası kəsilməyən qırğınlardan cana doymuş bir neçə erməni 1906-cı ildə Şuşa kilsəsinin yeraltı qatlarında hərbi sursat anbarı olması haqqında çar generalına məlumat vermişdir. Həmin kilsənin anbarında yoxlama aparılmış və burada çoxlu miqdarda tüfəng, güllə, top, bomba, dinamit,

evlərin yandırılması üçün xüsusi hazırlanmış silahlar tapılmışdır. Kilsənin keşişləri Ter-Avanesyan, Ter-Arsen Vartapetov, Mirzəbekov, Asatur Vartapetov törətdikləri cinayətə görə yalnız Şuşadan uzaqlaşdırılmaqla «cəzalandırıldılar» [395, s. 4].

1905-ci ildə Şuşada xüsusi təlim görmüş rus əsgərləri də saxlanılırdı ki, onların gücündən müsəlman soyqırımında istifadə ediləcəkdə. Deməli, yuxarıda deyilənlərdən belə aydın olur ki, erməni daşnakları Şuşa döyüşünə böyük hazırlıq işləri görmüşdülər. Hiyləgər erməni tayfaları gizləncə tədarük görüb yollar üzərində, gizli yerlərdə, hündür qayalarda səngərlər yaradırdılar. Eyni zamanda, dələduz və bic ermənilər şuşalıların sadələvhlüyündən, etibarlılığından, səmimiliyindən istifadə edib onlarda olan silahı ələ keçirmək üçün belə bir hiyləyə əl atdılar: silahı bazar qiymətindən beş dəfə baha alacaqlarını elan etdilər (tufəngin qiyməti 20 manat idisə 100 manata, 6 manatlıq tapancanı 30 manata). Şuşa əhalisi silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alındığını görüb evlərində nə qədər silah və sursat var idisə, hamısını ermənilərə satdılar [52].

Yalançılığı özlərinə peşə edən erməni alverçiləri növbəti riyakarlığa əl atdılar. Müxtəlif bəhanələr gətirərək müsəlman məhəllələrindəki bazarlardan köçməyə başladılar. Onlar bazardan köçərkən satış köşklərini çox baha qiymətə satmış, içərisindəkilərini isə özü ilə ermənilərin daha çox məskunlaşdığı hissəyə aparmışdılar. Əksinə, erməni məhəlləsində dükənləri olan azərbaycanlılar heç bir tədbir görmədilər. Belə bir fikrə düşənlərin isə dükənini alan yox idi. Çünki ermənilər müharibənin labüdlüyünə tam əmin idilər və həmin mağazaların dağılacağına və ya onların özlərinə qalacağına inanırdılar.

«Şuşa döyüşləri»nə erməni «din xadimləri» və «ziyalıları» «xüsusi plan» işləyib hazırlamışdılar. Doğrudan da, özlərini «Allah adamı» adlandıran erməni din xadimlərinin müsəlmanlara qarşı qəddar, bədxah münasibətini adam ağılına belə, sığışdıra bilmir. Rus diplomatı general Mayaviskinin erməni din xadimləri haqqında fikirləri çox obyektivdir: «Erməni din xadimlərinin dini fəaliyyəti olduqca cüzi-dir. Onların fəaliyyəti «Allah kəlamını» çatdırmaqdan çox,

müsəlmanlarla xristianlar arasında nifaqı qızıqdırmaqdan ibarətdir». Eyni zamanda, fransa alimi Baron de-Bayırın erməni kilsələri haqqında fikirləri də maraqlı və haqlıdır: «Erməni kilsəsi bir müddət saxta pul düzəldənlərin yuvası olmuşdur... Mən öz sözlərimdə səmimi olmalıyam. Erməni kilsələri məndə, dini mərkəzdən çox, siyasi mərkəz təəssüratı yaratdı» [344].

Bu cür təəssüf doğuran nümunələri çox gətirmək olar. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, 1905—1906-cı illərdə erməni mafiyasının ən qüdrətli dayaqlarından biri, terror və təbliğatın təşkilatçısı və onun maddi cəhətdən təminatçısı kilsə və din xadimləri olmuşdur. Beləliklə, erməni din xadimləri, ziyalıları, «Daşnaksutyun» partiyası «Şuşa döyüşü»nün planını işləyib hazırladılar. Həmin planda hücumun tarixi, vaxtı və hətta saatına qədər hesablanmışdı. «Planda» nəzərdə tutulmuşdu: «Şuşada yaşayan bütün müsəlmanların hamısını (böyükdən kiçiyədək) qırmalı, onların nəyi varsa hamısını qarət etməli; ev-eşiklərini yandıraraq xarabalığa çevirməli; 12 saat ərzində müsəlmanların «Böyük Məscid»ində nahar etməli, 24 saat ərzində isə Qalanın ən hündür yerində bayrağımız dalğalanmalıdır; qələbə əldə edənə qədər rusların gücündən istifadə etməli, sonra isə onlar haqqında da nə isə fikirləşərik» [375, s. 127].

Rus ordusunda qulluq edən 15 nəfər erməni əsgəri, könüllü olaraq, komandanlığın razılığı ilə silahını da götürüb erməni quldurlarının təşkil etdiyi quldur dəstəyə qoşuldu. Eyni zamanda Gürcüstandan 100 nəfər könüllü, ermənilərin köməyinə gəlmişdi [395].

Şuşada yaşayan mərd, cəsarətli, cəsur müsəlmanlar da döyüşə hazırlaşdılar. Ağsaqqal, dünyagörmüş, tədbirli müsəlmanlar özlərinin «Məclisi-xeyriyyə» adlı cəmiyyətini yaratdılar. Həmin cəmiyyət müharibəyə yol verməməyi, sülh yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Cəmiyyətin üzvləri müsəlman camaatını başa saldı ki, ermənilərin onlardan baha qiymətə aldığı silahlar gələcəkdə onların özlərinə qarşı çevriləcəkdir. Ona görə də müsəlmanların ermənilərə silah və sursat satması qadağan edildi. Hər məhəlləyə xüsusi adamlar təyin edildi ki, öz tayfasında erməniyə silah satmağa imkan verməsin. Eyni zamanda erməni-

lərin hücum edəcəyini bildiklərinə görə hər ailəyə tapşırıldı ki, öz imkanı daxilində bir və ya iki tüfəng, tapanca və patron alıb evində saxlasın. Şuşalılar satdıqlarından da baha qiymətə silah aldılar. Erməni hiyləsini başa düşüb ərzaq tədarükü də görməyə başladılar. Bu xəbər Şuşanın bütün kəndlərinə yayıldı və orada da hazırlıq gördülər.

Mərd şuşalılar etibarsız və qəddar düşməne layiqli cavab vermək üçün şəhərin müxtəlif yerlərində 6 səngər qurmuşdular. Hər səngərə bacarıqlı adamlar başçılıq edirdi. Birinci səngər Vəzirzadələrin evlərinin qarşısında, ikinci səngər isə Hacı Həsən Qaraşirzadənin evinin içində və baş tərəfində idi. Bu 2 səngərə Abbas bəy Talib bəy oğlu başçılıq edirdi. Üçüncü səngər Məşədi Kərimin evində yerləşirdi ki, bu səngərin başçısı Mir İbrahim Ağamirzadə idi. Əfrasiyab Hacı Əzim oğlunun başçılıq etdiyi 4-cü səngər Ağadədəlidə yaradılmışdı. Beşinci səngər Təzə məhəllədə yerləşirdi, onun da başçısı Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu idi. Altıncı səngər isə Gövhər ağanın evi və həyəti idi ki, həmin səngərə rəhbərlik Axund Molla Şükürə tapşırılmışdı [19].

Şuşanın işbilən, qeyrətli ayanları, ağsaqqalları şəhər sakinlərini, cavan, igid şuşalıları müdafiəyə qaldıraraq səngərlərə göndərirdilər. Bu işdə Nəcəfqulu bəyin, Şeyx Hüseynin və Axund Molla Qasımın xidmətləri böyük olmuşdur. Onlar tez-tez səngərlərə baş çəkir, xalq cəsarətlə müdafiə olunmağa ruhlandırırtdılar. Axund Molla Qasım libasını dəyişərək əsgər paltarını geymiş, ciyində tüfəng, at belində bütün səngərləri gəzərək «Ya Əli» nərsəsi çəkə-çəkə heyrətamiz sözlər və şüarlarla hamıda qələbəyə əminlik hissi yaradırdı. Əlbəttə, qələbə çalmaq üçün bu amil əsgərə mütləq lazım idi.

Beləliklə, azərbaycanlılar tərəfdə də müharibəyə hazırlıq görülmüşdü. Artıq 1905-ci ilin əvvəllərində erməni cinayətləri törədilirdi. Həmin günlərdə üç nəfər rus bir çamadanda padşahlıq xəzinəsinə 3000 manat pul və əlavə çoxlu veksəl apararkən, divarın arxasından çıxan erməni saqqallıları həmin rus xadimlərini öldürüb pulu götürüb qaçmışdılar. O dövrdə bu pul böyük məbləğ idi və həmin pulla ermənilər çox silah, sursat alıb cəsusluqlarını davam etdirirdilər. Elə həmin günlərdə Şuşa küçələrinin işığını

yandıran Kərbəlayi Məhəmmədhüseyn ermənilər tərəfindən öldürüldü [375].

1905-ci il avqustun 16-da Şuşada ermənilərin hücumu başlandı. Erməni saqqallıları (döyüşçüləri) 3 istiqamətdə hücumə keçdilər. Birinci dəstə Köçərli məhəlləsinə, ikinci dəstə Yuxarı Xəlfəli qapısına, üçüncü dəstə isə Mərkəzi meydana doğru irəlilədilər. Yerdə qalan silahlı quldurlar səngərlərə doldular. Köçərli məhəlləsinin girəcəyində 90 yaşlı, gözəl ev-əşiyi olan Abbas bəyin evi yerləşirdi. Erməni silahlılarından ikisi Abbas kişini tanıyırdılar. Vaxt ilə «dostluq» etmişdilər. Onlar Abbas bəyi çağırırdılar ki, silahını yerə qoy, bizim sənənlə işimiz yoxdur. Abbas bəy sadəlövlük edib eyvana çıxdı. Qəddar və naxələf «qonşular» Abbas kişini öldürdülər. Onun oğlu və qardaşı oğlu da öldürüldü. Meyitlərlə birlikdə evlərə od vurulub yandırıldı. Ermənilər Köçərli məhəlləsində 15 evi qarət edib yandırdılar. Əllərinə keçən müsəlmanları güllələdilər. 7 nəfər mərd şuşalı şəhid oldu [413].

Xəlfəli istiqamətdə hücum edən erməni silahlı dəstələri evləri gülləbaran etdilər. Bu hücum vaxtı 3 nəfər mərd şuşalı balası şəhid oldu. 10 ev tamamilə qarət edilib yandırıldı [404].

Yuxarıda qeyd etdik ki, ermənilərin 3-cü dəstəsi mərkəzi istiqamətdə hücum etdilər. Döyüşün ilkin gedişində 3 nəfər Zarıslı sakini şəhid oldu. Bu istiqamətdə bazar da var idi ki, orada müsəlmanlara məxsus 15 dükən fəaliyyət göstərirdi. Həmin satış mağazalarında 30-a qədər şuşalı-müsəlman işləyirdi. Erməni silahlıları bazara hücum edərkən buradakı ermənilər öz dükanlarını bağlayıb silahlandılar. Bazardakı 30 azərbaycanlıdan yalnız 10 nəfəri qaça bildi. Qalanları isə dükanlarını içəridən bağlayıb orada oturdu, bir qismi isə özünə «dost» bildiyi qonşu erməni köşkünə pənah gətirdi. V.L.Velçko ermənilərə çox düzgün qiymət verərək yazırdı: «Ermənilər əzəldən ziyankar və xain xalq olublar. Onların dostluğu xəyanət özünlü üzərində qurulub» («Kafkaz», SPB, 1904). Erməni etibarsızlığı onların yanına pənah gətirən 11 satıcıya qarşı özünü daha qabarıq şəkildə göstərdi. Onlar elə «dost evlərində» «dostları» tərəfindən güllələndilər. Dükanlarında qalan 9 müsəl-

manın da aqibəti, eynilə, güllələnmə ilə nəticələndi. Bütün müsəlman dükənləri qarət və talan edildi. Həmin gün erməni bazarına bazarlığa gələn müsəlmanlardan bir hissəsi qaça bilsə də, ağsaqqal və ağbirçəklər qaça bilmədi. Mərhəmətinə itirən erməni cəlladları yara alanlara rəhm etməyib, tutduqları yerdə çox əzabla öldürmüşdülər. Həmin hadisələrin şahidi olmuş Mir Möhsün Nəvvab bu acı həqiqəti belə qələmə almışdı: «Bu qırğında ermənilər əllərinə keçən müsəlmanları böyük işgəncə ilə öldürərək, onların burun-qulağını, cinsiyyət üzvlərini kəsərək, başlarına mıx və mismar çalmışdılar. Meyitləri ip ilə sürüyüb dərələrə, xəndəklərə ataraq gizlədir, üzərlərində qiymətli nə varsa götürürdülər. Sonralar bu cəsədlərə baxanda məlum olur ki, cəsədlərin hər biri 5-10 yara almışdır. Cəsədlərin çoxu isə od vurulub yandırılmışdır» [395].

Bütün yuxarıdakılar 1905-ci ilin avqustun 16-da baş vermişdi. Erməni vəhşilikləri Şuşanın hər yerinə yayıldı. Tezliklə, igid şuşalılar tüfəng, tapanca, qılnc, balta, bel, külüng, yaba ilə silahlanaraq «Ya Əli» deyərək qışqırır və «Ura» sədası ilə ermənilərin üzərinə hücum etdilər. Belə bir anda müsəlman bazarındakı erməni sövdəgər və sənətkarlarından bəziləri dükənlərində gizləndilər, bəziləri azərbaycanlı dostlarına pənah gətirdilər. Alicənablığı və etibarlığı özünün həyat simvoluna çevirən təmkinli şuşalılar onların evinə pənah gətirən erməniləri hörmətlə qarşıladılar, gizlədib mühafizə etdilər. Bazarda gizlənənləri isə bazarın darğası İsmayıl bəy öz evlərinə aparıb orada saxlamış və oradan da buraxmışdır. Əlbəttə, yuxarıdakı faktlar istər ermənilərin, istərsə də azərbaycanlıların daxili ələmlərinin (məənəviyyatlarının) göstəriciləridir. Belə bir şəraitdə müsəlmanların erməni məhəlləsinə əks-hücumu başlandı. 30 ildən artıq ermənilərin tədarük gördüyü hər növ silahların müsəlmanlara qarşı yönəldilər. Erməni məhəlləsi şəhərin daha hündür yerində yerləşirdi. Deməli, ermənilərin döyüş mövqeyi daha əlverişli idi. Şuşakənd və Keşişkənddən gələn erməni silahlıları Topxanadakı səngərlərdən müsəlmanları irəliləməyə qoymurdular [46].

Döyüşün ilk günündə müsəlmanlar erməni səngərlərinə yaxın evləri linqlə deşib erməni evlərinə daxil olmuşdular.

1905-ci il avqustun 17-də azərbaycanlı dəstələri hər tərəfdən hücum edərək erməniləri mühasirəyə aldılar. İkinci və üçüncü səngərin igidləri hücumə keçib Xoca Səhrab kiləsəsinə çatdılar və erməniləri oradan geri oturdular.

1905-ci il avqustun 18-də Abbas bəyin və Məşədi Kərimin dəstələri hücum edib Böyük Kilsəyə və Cəməşid bəyin evinə çatdılar. Buradakı erməni silahları məğlub olub geri çəkildilər. Avqustun 18-də Şuşanın ətraf kəndlərindən 700 atlı və piyada-qeyrətli azəri igidləri şuşalıların köməyinə gəldilər. Onlar 6 səngərin hamısına paylanaraq hücumu davam etdirdilər [403].

Müharibənin üçüncü günü bir daha «erməni qəddarlığı» özünü qabarıq şəkildə göstərmişdi. Belə ki, müharibə başlamazdan əvvəl çar hökumətinin himayəsi ilə kiçik erməni tayfası məktəb tikintisinə başlanmışdı. Bu tikintidə İrandan gəlmiş 18 nəfər müsəlman fəhləsi işləyirdi. Müharibə başlayan vaxt həmin İran fəhlələri bina sahibinin (milliyətçə erməni idi) sözü ilə, onun evində gizlədildi. Fəhlələrdən biri erməninin sözünə inanmayıb gecəyəkən qaçır. Ev sahibinin verdiyi xəbərlə erməni silahdaşlarından bir neçəsi həmin evə gəlir, həmin 17 nəfəri zülm və işgəncə verərək öldürürlər. Sonralar həmin 17 nəfərin cəsədi bir dərədən üstünə peyin tökülmüş halda tapılmışdır. Cəsədlərin üzərində başlarına mismar çalınmış, qulaq, burun və başqa bədən üzvləri kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, dırnaqları, dişləri çəkilmiş və sair əlamətlər aşkar edilmişdir. Belə yerdə fransız səyyahı Qraf-de Şolenin sözləri yada düşür: «Ermənilər çox girkin hiyləgər, biabırçı rəzil, namərd və alçaqdırlar».

Azərbaycanlılar bu erməni qəddarlığından xəbər tutmuş və onları həmin dərədən çıxarıb Cıdır düzündə dəfn etmişdilər. Bu dəhşətli «səhnə»ni gören süvari dəstələrimiz «Ya Əli» nərəsi çəkib düşmənləri oturdular səngərdən geri çəkilməyə məcbur etdilər. 1905-ci il erməni-müsəlman davasında rus kazaklarının erməni silahlılarına kömək etməsi faktları vardır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, rus kazakları muzdla ermənilər tərəfindən döyüşüblər və hər bir döyüşçüyə 1000 manat pul, hər cür yeyib-içmək və sair verilirdi. Məşhur fransız maarifçisi Ş.Furye yazmışdır ki, «mahir dələduzluq ermənilərə dərin-

dən xasdır... Despotizmə, təhqirlərə, satqınlığa alışmış ermənilər, məqsədlərinə nail olmaq üçün heç bir şeydən çəkinməzlər, hətta din onların əlində yalnız tamah və aldatma alətidir». Doğrudan da, rus kazaklarını ələ almaq üçün ermənilər onları hər cür vasitələrlə təmin etmişdilər.

Şuşada vuruşan ermənilərə kömək etmək üçün Gürcüstandan yüzlərlə erməni gəlmişdi. Lakin geri qayıdanda onlardan yalnız 60 nəfəri salamat qalmışdı.

Azərbaycan ordusu səngərdən-səngərə irəliləyərək hər saat qələbə əldə edirdi. Abbas bəyin dəstəsi yürüşünü davam etdirərək Manas Muğdus oğlunun evinə çatmışdılar. Mir İbrahim və Ağa Şəmilin dəstələri litoqrafiya çapxanasını ələ keçirmişdilər. Əfrasiyab və Məşədi Abı bəyin dəstələri isə məhkəmənin binasına çatmışdılar. Döyüşün gedişini durbinlə izləyən şəhərin qubernatoru müsəlmanların döyüşkənliyinə təəccüb qaldığını bildirərək demişdir: «Bu hünər heç yaponada da olmayıb. Heç bir təlim görməyən bir millətin ordusunun belə bir hünər göstərərək səngərlər tutması, doğrudan da, çox qəribədir». Qısa vaxtda, azərbaycanlı döyüşçülər yüzlərlə qulduru qanına qəltan elədi. Quldur ermənilər evlərini qoyub qaçırdılar. Böyük Kilsə, Aşağı meydan və Qapan geri qaytarıldıqdan sonra ermənilərin çoxunun səngərdə ürəyi partladı. Artıq «saqqallılar»ın qələbəyə heç bir ümid yeri qalmamışdı. Ona görə də erməni silahlıların bir hissəsi Şuşanın Üçmixon və Daşaltı tərəfindən qaçmağa başladılar. Yerdə qalan qismi isə ələcsiz qalıb arvad-uşaqlarını da götürüb rus kazarmalarına qaçıb gizlənmişlər. Beləliklə, 1905-ci il avqustun 16-dan 21-dək Şuşada ermənilərin törətdikləri milli qırğın azərbaycanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycanlılar, öz torpaqlarını quldurlardan azad edərək qələbə bayrağını yenidən kilsənin üstündə və Xəlfəli qapısında sancdılar.

1905-ci il Şuşa döyüşlərindəki qələbəmiz haqqın, ədalətin, obyektivliyin, məğrurluğun, mərdliyin qəddarlıq, namərdlik, etibarsızlıq, dələduzluq üzərində qələbəsi idi.

Salamat qalan ermənilər, tezliklə, kədər və həyəcan içərisində çara teleqram vurub onlara məhv olmadan xilas olmaq üçün kömək etmələrini xahiş etdilər.

Vəziyyətin çətin olduğunu gören ermənilər xəlifəni «barış» üçün məscidə göndərməyi qərara aldılar. Sənədli materiallardan birində yazılır ki, xəlifə qabaqda, keşişlər əllərində xaç, İncil və bayraqların bir parçası ağlaya-ağlaya məscid həyətinə daxil oldular ki, bizi əfv edin, bağışlayın. Eyni zamanda, ermənilərin xahişi ilə 1905-ci il avqustun 24-də Şeyxülislam da Şuşa şəhərinə təşrif gətirdi. Böyük ürək sahibi olan, sadəqəlbli, mərhəmətli, rəhmli, təmkinli azəri övladları olan şuşalılar çox böyük günahlar törətmiş cəlladları bağışladılar.

Atalarımızın belə bir gözəl misalı var: «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir».

1905-ci il Şuşanın çətin günlərində yerli əhaliyə Bakıdan çoxlu ərzaq və pul yardımı edilmişdir. Belə ki, H.Z.Tağıyev 750 pud un, 150 pud çay-qənd, xeyli neft və digər şeylər, M.Muxtarov xeyli məbləğdə pul, Məşədi Xəlil xeyli pul və ərzaq vermişdilər. Həmçinin ucqarlarda yaşayan qarabağlılar müharibə dövründə öz həmvətənlərinə kömək etmişdilər [375, s.134].

Bəzi hallarda isə göndərilən yardım müsəlmanlara çatmırdı. Belə ki, 1905-ci ilin çətin günləri idi. Yol bağlı olduğundan yüklə dolu 60 yük arabası yağılıb Ağdamda qalmışdı. Həmin arabadakı yükün Şuşaya çatdırılması üçün rus kazaklarına və divan məmurlarına rüşvət verildi. Arabada Məşədi Dadaş və Ağa İsmayıl da kazaklarla birgə yükə nəzarət edirdilər. Əsgəranla Xocalı arasında ermənilər səngər qurmuş və Şuşaya gedən «yardım karvanı»nı dayandırdılar. Arabaları idarə edən müsəlmanlar öldürüldü. Rus kazakları bu hadisəyə göz yumdu. Onlar ermənilərlə «razılığa gəlib», sadəcə olaraq, çıxıb getdilər. Dadaş və İsmayıl kazakların ermənilərlə əlbir olub onlara xəyanət etdiklərini başa düşdülər və arabaya qoşulmuş atlardan ikisini açıb, döyüşə-döyüşə oradan uzaqlaşdılar. Arabadakı mallar ermənilər arasında bölüşdürüldü.

Məşədi Bəşirin də qarət olması, bu baxımdan müsəlmanlar üçün ağır zərbə idi. Məşədi Bəşir Azərbaycan ordusuna yeri gəldikcə mal-heyvan, ət, süd, qatıq, pendir və sair verirdi. Bu ermənilərin diqqətindən yayınmamış və onun evinə hücum edərək 200 baş qaramalını aparmışdılar [30].

Sülh danışıqları getməsinə baxmayaraq, 1905-ci il avqustun 22-də erməni daşnakları Şuşanın kəndlərində öz işğalçılıq siyasətini davam etdirirdilər. Həmin gün Şuşaya xəbər çatdırdılar ki, bir qrup erməni silahlısı Əsgəran səngərinə girərək Şuşaya gəlib-gedənləri güllələyirlər (öldürür və yaralayirlər). Bu xəbəri eşidən Abbas bəy Talib bəy oğlu öz dəstəsi ilə Əsgərana gəldi və buradakı erməni daşnaklarını səngərdən çıxarıb qaçmağa məcbur etdi. Əsgəranda qaçan ermənilər meşələrdə gizlənərək yenidən toplaşdılar və avqustun 23-də onlar Xanabad kəndinə hücum etdilər. Xanabad kəndi talan və qarət edildikdən sonra erməni quldurları tərəfindən yandırıldı. Həmin gecə ermənilərin Badara kəndində qətl hadisəsi oldu. Onlar həkim Mirzə Allahqulu oğlunu, övladları Cahangir bəy və Kərim bəyi tutaraq ağır işgəncə ilə öldürdülər. Azğınlaşmış erməni quldurları yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bəylərin növələrini, qadınları, ağsaçlı ananı və beşikdəki körpəni belə, qətlə yetirməkdən çəkinmədilər. Badaradakı ailələrin evləri də erməni quldurları tərəfindən qarət edildikdən sonra yandırıldı [211].

Şuşa ərazisindəki erməni vəhşilikləri qonşuluqda yaşayan qeyrətli azəri cəngavərlərini çox narahat edirdi. Onlar bir neçə yüz atlı dəstəsi düzəldərək Minkənd, Xıncirək və başqa kəndləri erməni vandallarından xilas etmək üçün hücum etdilər. Əvvəlcədən kəndlərin ətrafına çəkilmiş səngərlərdə ermənilər müqavimət göstərsələr də, güclü azərbaycanlı dəstələri qarşısında onlar tab gətirə bilmirdilər. 4—5 saatlıq erməni müqaviməti son nəticədə məğlubiyyətlə nəticələndi. Həmin kəndlərdəki erməni quldurlarının bir qismi döyüş vaxtı öldürüldü, bir qismi qaçıb meşələrdə gizləndi, qalan hissəsi isə silahlarını atıb təslim oldular.

Erməni silahlı dəstələri öz namərdliklərini davam etdirərkən idilər. Onlar əlsiz-ayaqsız insanları da namərdcəsinə öldürürdülər. Diqqətinizi Şuşa şəhərinin yaxınlığında baş vermiş hadisəyə yönəltmək istərdim. 1905-ci ilin sentyabrında erməni quldurları Xaspoladın dəyirmanına hücum etdilər. Həmin dəyirman bir nəfər azərbaycanlı tərəfindən icarəyə götürülmüşdü. Burada ər-arvad və 4 uşaq yaşayırdı. Erməni cəlladları dəyirmanı çatıb əvvəlcə kişini öldürdülər. Sonra qadını tutub öldürmək istəyəndə, qadın bil-

dirdi ki, məni öldürün, amma uşaqlara dəyməyin. Quduzlaşmış cəlladlar ananın gözləri qarşısında 3 yaşlı uşağı «nişangah» etdilər (yəni «uzaq məsafədən gözü və ya alınının ortasını kim vura bilərdi» deyib, güllələdilər). Bu mənərəni görə ana nalə çəkdi və beşikdəki körpəsinin öldürülməməsi üçün erməniyə yalvardı. Cəlladlardan ikisi irəliyə çıxıb dedilər ki, «qorxma, uşağı öldürməyəcəyik». Uşağı beşikdən götürüb beləyini açdılar. Ermənilərin hərəsi uşağın bir qılçasından tutub yuxarı qaldırdılar və qüvvətli zərbə ilə hərəsi bir tərəfə çəkdi. Körpə 2 parça oldu. Bu vəhşilik ananın gözləri qarşısında baş verdi və ana ürəyi tab gətirməyib partladı [395].

Erməni quldurları dəyirməndə nə vardişə hamısını götürüb, sonra dəyirmanı od vurdular. Belə yerdə İsvəçrə şərqşünası Adam Metsin sözləri yada düşür: «Ermənilər ağdərili qulların ən pisidir. Onlar abırsız, qəddar və namərdirlər. Ermənilər yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər».

Erməni vəhşilikləri davam etməkdə idi. 1905-ci il avqustun 30-da erməni yaraqlıları 14 nəfərlik dəstə ilə Şuşanın Yarma adlı yerinə gəlib yol kəsməklə, gəlib-gedənləri güllələməklə məşğul idilər. Müsəlmanlar bundan xəbər tutub həmin dəstəni dağıtsalar da, onlar daha böyük dəstə düzəldərək Yel dəyirmanı adlı yerdə pusqu qurub gəlib-gedənləri öldürdülər və izi itirmək üçün həmin öldürülənləri basdırdılar. Həmin hadisələrdən birini diqqətinizə çatdıraq: 1905-ci il sentyabrın 1-də Səfəralı oğlu Qulu kişi odun yüklədiyi atın dalınca Şuşaya (evinə) gəlirdi. O, Yel dəyirmanının yanına çatanda erməni quldurları onu tutub əvvəlcə gözlərini çıxardılar (yəqin ki, 80 yaşlı Allah adamı Qulu kişini ağır cəza verərək öldürən «erməni saqqallısı»nın allah qarşısında cəzası daha ağır olacaqdı). Bu cür insafsız hərəkətlərlə ermənilər heç nəyə nail ola bilməzdilər. Çünki onlar öz «əməllərinə» görə nə vaxtsa, kiminsə tərəfindən layiqli cəzalarını alırdılar. 1905-ci ildə «erməni zülmünü» eşidən Almanyanın dövlət xadimi və alimi bildirirdi ki, «ermənilər ki, bu cür yol tutublar, çox tezliklə dünya üzündən məhv olub gedəcəklər, yer üzərində onlardan bir əsər-əlamət qalmayacaqdır».

1905-ci il sentyabrın ortalarında Şuşadakı azərbaycanlı silahlı dəstələri Xənəzək, Sissi, Qarabulaq, Xəlfəli kəndlərində erməni silahlılarını məğlub etdilər [329].

Şuşadakı məğlubliyyətin əvəzini çıxmaq üçün Şuşakənddən, Daşkənddən, Muxtarkənddən, Keşişkənddən, Daşaltıdan olan ermənilər 1905-ci il noyabrın 17-də bir yerə yığılıb erməni daşnakları ilə məsləhətləşdilər ki, Malibəyli üzərinə hücum edib kəndin əhalisini məhv etməklə evlərini yandırsınlar. Həmin gecə səhər saat 5-də erməni quldurları Malibəyli mühasirəyə aldılar. Bu hücumda yüzlərlə erməni iştirak edirdi. Ermənilər kəndi qarət etmək üçün kəl arabaları da gətirmişdilər. Erməni silahlılarının qəfil hücumu Malibəyli kəndinin bir neçə evin səngərinin ələ keçirilməsi ilə nəticələnsə də, atlı çapar Şuşaya və Xankəndinə kömək gətirmək üçün getmişdi. Tezliklə Şuşadan Ağa Şamil və Bəşir bəyin rəhbərliyi altında dəstə malibəyilərin köməyinə gəldi. Bu vaxt Xankəndindən də kömək gəlib çıxmışdı. Kömək gələndə Malibəyli igidləri erməni silahlı dəstəsini kəndin içərilərinə buraxmadılar. Şuşa şəhərindən və Xankəndindən gələn dəstələrin köməyi ilə Malibəyliyə hücum edən ermənilər geri oturuldu və qısa bir müddətdə tab gətirə bilməyib pərən-pərən olub qaçmağa başladılar. Malibəyli döyüşündə malibəyililər 2 nəfər itki verdi. 80 nəfərdən artıq erməni meyidini, onların özlərinin gətirdikləri (qarət üçün nəzərdə tutulmuşdu) arabalara yükləyib əsir düşən ermənilərlə göndərdilər. (Yəqin ki, erməni dəstəsi bizim dəstənin yerinə olsaydı, həmin meyitləri yandırardı.) Erməni meyitləri arasında 5 nəfəri kazak paltarı geyinmiş halda idi. Belə bir vəziyyəti onlar planlı şəkildə ediblər ki, uzaqdan erməni silahlılarını rus kazakları hesab edib atəş açmasınlar [211].

1905-ci il noyabrın 18-də bir dəstə erməni silahlısı Qaybalı kəndinə hücum etdi. Kənd sakinləri bu hücumun olacağını əvvəlcədən bildirdilər. Ona görə də ciddi hazırlıq aparmışdılar. Həmin hücum 11 erməninin məhv olması, qalanlarının qaçması ilə nəticələndi.

1905-ci ilin noyabrında Cavanşir qəzasından olan Əhməd bəyin qızı Həmidə xanım bir dəstə atlı ilə Ağdama gələrək, xalq qarşısında böyük nitq söylədi. O çıxışında bil-

dir ki, Şuşada bizim qan qardaşlarımızın çox zəhmət və əziyyət çəkməsi, şəxsən mənı gecə-gündüz rahat buraxmır. Mən bu gün 200 atlı ilə şuşalıların köməyinə getmək üçün buraya gəlmişəm. Mənə yaraşmaz ki, siz olan yerdə mən döyüşə gedim. Ona görə də sizdən xahiş edirəm, erməni daşnaklarının müsəlman qardaşlarımızın yolundan təmizlənməsinə siz də kömək edəsiniz. Həmidə xanımın çıxışını Ağdam camaatı ürəkdən alqışladı və hətta çoxu kövrəlib ağladı da. Onlar bildirdilər ki, bu gün biz, hamımız — 7 yaşdan 70 yaşadək mübarizə aparmağa hazırıq [404].

Həmidə xanım 200 manat pulu, 200 pud unu, 200 pud arpanı və sairə Şuşadakı əziyyət çəkən bacı və qardaşlarına göndərdi. Ağdamlı Cəfər bəy, Həmidə xanımın gətirdiklərini şuşalılara çatdırdı. Erməni vəhşilikləri davam etdiyi bir vaxtda Şuşanın «Aşağı Bağlar» adlı ərazisində 800 nəfərlik dəstə düzəldilməsi xəbəri tezliklə ermənilərə çatdı. Şuşadakı ermənilər bu xəbəri eşidib bərk qorxuya düşdülər. Qubernatora təcili xəbər göndərdilər ki, müsəlmanlarla yenidən sülh bağlamaq istəyirlər. 1905-ci il noyabrın 18-də Gəncə qubernatoru çinovnikləri ilə birlikdə Şuşa şəhərinə gəldi. Qubernator erməniləri də buraya dəvət etmişdi. Lakin qorxudan heç kəs üzə çıxıb bilmirdi. Özləri o qədər çirkin əməllər etmişdilər ki, burada onlara qarşı «nə isə» olaçağından qorxurdular. Buraya yalnız 5 nəfər erməni və keşişlər gəlmişdi. Qubernator bildirdi ki, «ermənilər öz çirkin hərəkətləri ilə özlərini nüfuzdan saldılar, etibarlarını itirdilər. Çar müharibəni dayandırmağı əmr edir və sizə aşağıdakı «azadlıqlar»ı bəxş edir:

1. Bu gündən milli məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparmaq üçün yığıncaqlar azaddır. Bunun üçün kimdənsə icazə almaq lazım deyil.

2. Söz azadlığı verilir sizə. Yəni özünü və millətinizə əhəmiyyətli və xeyirli hesab etdiyiniz məsələləri danışmağa, yazmağa və çap etdirməyə icazə verilir.

3. Vəcdan azadlığı bəxş edilir. Yəni kim hansı dinə və məzhəbə istəyirsə, inana bilər.

4. Mal və can təhlükəsizliyi. Yəni milyonlarla malın və mülkün olsa, heç kəs, heç bir halda ona toxuna bilməz» [395].

Çar «fərmanı»nı şuşahlılar böyük sevinclə qarşıladılar. Mirhaşım bəy Vəzirzadə xalq qarşısında çıxış etdi. 1905-ci il noyabrın 20-də Qubernator yenidən müşavirə çağırırdı və hər iki tərəfdən nümayəndələri bir yerə yığıb barışıq elan etdi. Xalqın rəyi soruşulmadan və nümayəndəsi iştirak etmədən, çarın verdiyi «fərman» heç də obyektiv xarakter daşıyamamalıdır. Çar verdiyi bu «fərman»la xalqın narazılığının qarşısını almaq, müstəmləkə hakimiyyətini möhkəmləndirmək və Azərbaycan iqtisadiyyatını öz mənafeyinə uyğun tərzdə qurmaq məqsədini güdüdü.

Beləliklə, erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı başladığı 1905-ci il müharibəsi onların məğlub olması ilə başa çatdı. Bu haqqın, ədalətin qələbəsi idi. Xalqımız heç vaxt nə haq qan tökməyib.

1905-ci ilin noyabrında hər iki tərəfin razılığı ilə sülh əldə edilsə də, ermənilər yenə də sakit dayanmırdılar. Onlar yenə də azərbaycanlılardan oğurluq edir, tək gördüklərini öldürür, yanğınlara törədirdilər. Malıbəylidə, Kosalarda, Qaybalıda, Sisyanda və Şuşanın başqa kəndlərində erməni tör-töküntüləri öz layiqli cəzalarını aldılar. 1905-ci ilin sonlarında Cənubi Azərbaycandan gəlmiş qüvvə ermənilərin cəmləşdiyi axırıncı yuvaları — Aranzəmin və Pircamal kəndləri üzərinə hücum edib darmadağın etdi. 213 nəfər erməni qulduru öldürüldü. Qalanları isə qaçıb meşədə gizləndi.

1906-cı ildə erməni daşnakları 1905-ci il məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq üçün hazırlıq işləri aparırdılar. Onlar silahlar — tüfəng, top, barıt alır, ərzaq, hərbi sursat gətirir, dayanmadan müharibəyə hazırlaşırdılar. Ermənilər gələcək döyüşdə qələbə çalmağın yeganə yolunu kazak dəstələrinin və piyada rus əsgərlərinin, hərbi texnikaları ilə, onlarla birlikdə döyüşmələrində görürdülər. Bunun üçün isə Şuşanın komendantı olan general Qalaşakovu ələ almağı qərarlaşdırdılar. Erməni daşnakları, din xadimləri, saqqallıları, ziyalıları yuxarıdakı məsələni dəqiqləşdirdikdən sonra general Qalaşakovun ələ alınması işini duma başçısı, qatı millətçi, erməni Kiki Kələntərova həvalə etdi. K.Kələntərov generalla «söhbət etmiş» və onun razılığını aldıqdan sonra, onu Şuşa şəhərində üsuli-idarənin rəhbəri təyin edər

cəyinə söz vermişdi. Odur ki, siyasətçi Kiki azərbaycanlı nümayəndələri yanına çağıraraq, «Şuşada ermənilərlə müsəlmanlar arasında əmin-amanlıq yaratmağımız lazımdır» təklifini etmişdi. Bu vəzifəyə elə adam təyin olunmalıdır ki, nüfuzlu olsun, erməni və müsəlman deyil, qeyri-millətin nümayəndəsi seçilməlidir — fikrini bildirmişdir. Kiki-nin işlətdiyi cümləyə fikir verin: «Hərçənd ki, general Qalaşakov həmişə ermənilərə xəyanət edib, bizi heç vaxt sevməyib, amma əlac yoxdur, sülh naminə o seçilməlidir».

Müsəlmanlar deyilən sözün səmimiyyətinə inanıb razılıq verdilər. Hər iki tərəfin razılığı ilə general Qalaşakov Şuşa şəhər üsuli-idarənin rəisi təyin edildi. O vəzifəyə başladığı ilk gündən «əmin-amanlıq» yaratmaq üçün bəzi tədbirlərə əl atdı. Qalaşakov iqamətgahını ermənilər məhəlləsində yerləşdirdi. Müsəlmanlar yaşayan hissədəki ermənilər erməni məhəllələrinə köçürüldü. Kazak və əsgərlər isə erməni məhəllədəki çadırlarda yerləşdirildi. Erməni saqqallıları, Kiki və Qalaşakovun hazırladıqları birgə plana əsasən, ətraf ərazilərdə yaşayan ermənilər öz silahları ilə Şuşaya gətirildi. Adını isə «vəziyyəti nizama salmaq üçün hərbi səfərbərlik keçiririk» kimi adlandırdılar. Tezliklə ətraf ərazilərdən 7 min erməni səfərbər edilərək Şuşada yerləşdirildi (İrəvandan, Gəncədən və başqa şəhərlərdən də gələnlər var idi). Ermənilərin 11 topu var idi ki, bunun 5-i rus əsgərlərinə, 6-sı sonradan toplanmış erməni könüllülərinə aid olmuşdur. Kiki general Qalaşakova 10000 manat rüşvət vermişdi. Generala verilən rüşvətdən əlavə atılan hər topun atəşinə görə 15 manat, əsgərlərin atdığı hər bir gülləyə görə 1 manat pul verəcəkdi. Qalaşakov 24 saat ərzində Şuşada yaşayan azərbaycanlıları tamamilə məhv edəcəyini, öldürmədiklərini isə dağlara pərakəndə edəcəyini, rus kilsəsindən başlamış Böyük məscidə kimi Rastabazarı, Meydanı, Şeytanbazarını və bütün azərbaycanlılar yaşayan evləri darmadağın edib yandıрмаğı öz üzərinə götürmüşdür [375, s.141].

General Qalaşakovun və ermənilərin başçısı Kikin əvvəlcədən hazırladıqları plana əsasən, rus əsgərləri erməni keşikçilərindən birini öldürüb müsəlmanlar yaşayan tərəfə atdılar. Sonra hay-küy qopardılar ki, Şuşadakı müsəl-

manlar erməni keşikçilərinin başını kəsmiş və silahını da aparmışdır. Eyni zamanda bu vaxt rus əsgərlərindən 2 nəfər gedib müsəlmanlar yaşayan tərəfdən ermənilər yaşayan səmtə güllələr atmağa başladılar. Əlbəttə, Qalaşakovun və Kikinin hiylələri baş tutdu. Onlar erməniləri müsəlmanlara qarşı qaldıra bildilər. General Qalaşakovun əmri ilə 10 minlik erməni və rusların birləşmiş dəstələri səngərlərə bölüşdürüldü. Müsəlmanların səngərlərini mühasirə edən quldurlar oranı gülləbaran etdi.

Bununla da, 1906-cı il iyulun 12-də günorta vaxtı erməni quldurları Şuşada müsəlmanlara qarşı yenidən müharibəyə başladılar. Həmin gün ermənilər tərəfindən atılan güllə «Böyük Məscid»in sütununa dəyib oranı zədələdi. Bundan sonra yarım saat ərzində müsəlmanlar silahları səngərlərə doldular. Bu vaxt, əvvəlcədən məqsədli şəkildə müsəlmanlar tərəfdən yerləşdirilən bir dəstə kazak onları başa saldı ki, bu atışma ermənilərlə rus əsgərləri arasında, siz narahat olmayın. Lakin axşam Köçərli məhəlləsindəki evlərə və məscidlərə erməni və rus əsgərləri od vurdu. Artıq şuşalılara məlum oldu ki, Qalaşakov dəstəsi erməni silahlıları ilə bir cəbhədə vuruşur. 1906-cı il iyulun 13-də şuşalılar bazar və dükandakı mallarını evlərinə gətirməklə məşğul ikən erməni silahlıları Köçərli məhəlləsindəki bir neçə boş evi yandırdılar. İyulun 13-də gecə əli silah tutan qeyrətli şuşalılar döyüşə başladılar. Bu vaxt hamının gözü qarşısında Köçərli məscidi ətrafında çadırdə mövqe tutmuş ruslar məscidə tərəf gələn Hacı Abdullanı və Kərbəlayi Əlini güllələyib öldürdülər və onlara tərəf gələn müsəlmanı da güllələdilər. Bundan sonra rus əsgərləri (onların çoxu erməni idi) «Köçərli məscidini» yandırdılar. Ermənilər Şahzadə Bəhmanın, Mirzənin, Rzaqulu Mirzə bəyin və oğlanlarının, başqa əyanların evlərini, bu məhəllədə yerləşən hamamları od vurub yandırmışlar. Şuşada yaranmış ağır vəziyyət hər bir azərbaycanlıni düşündürür və onlar əllərindən gələn köməyi edirdilər. Bəhs etdiyimiz dövrdə, Azərbaycanda yaranmış «Difai» partiyası da erməni-müsəlman savaşının müsəlmanların xeyrinə həll edilməsi üçün yaranmış partiya idi. «Difai» («Müdafiə») partiyasının tərkibinə milli burjuaziya, mülkədarlar və ziyalıların

nümayəndələri daxil idi. Həmin partiya Azərbaycanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri milli qırğın siyasətinin qarşısını almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. «Difai» partiyası 1905-ci ilin yayında və payızında Əhməd bəy Ağayevin rəhbərliyi altında yaranmışdır. Partiyanın xalqın mənafeyini müdafiə edən proqramı var idi. Partiyanın rəsmi çap orqanları üzərində aypara, altı guşəli ulduz və başqa işarələr əks olunmuşdu [30, s.27, i.52, v.28].

Şuşanın çətin, ağır günlərində Şuşa şəhərində «Difai» partiyasının «Qarabağın birlik məclisi» adlanan şöbəsi yaradıldı. «Qarabağ birlik məclisi»nə Kərim bəy Mehmandarov sədrlik edirdi. «Qarabağ birlik məclisi» şöbəsinin 400 nəfərlik döyüşçü drujinası yaradıldı. İlk növbədə bu 400 nəfərlik drujina erməni silahlılarına qarşı döyüşən əsgərlər idi. Eyni zamanda, həmin şöbəyə Şuşanın qabaqcıl, dünya-görmüş ziyalıları daxil olduğu üçün onlar müsəlmanların birliyini, maarifin genişlənməsini, cəmiyyətdə qayda-qanun yaradılmasını və sair məsələləri şuşalılar arasında təbliğ edirdilər. Onlar çarizmin milli qırğın siyasətinin məqsədini, çar ordusunun ermənilərlə birliyini, erməni daşnaklarının gizli məqsədlərini və ən nəhayət, qələbəmiz üçün birliyimizin alınmasını və sair məsələlərə aydınlıq gətirir, xalqı başa salırdılar.

«Qarabağ birlik məclisi» şöbəsinin Şuşada 1906-cı ildə çıxan bəyanatında bildirilirdi ki, ermənilər yenə də qan tökmək niyyətindədirlər, lakin onlar 1905-ci ildə olduğu kimi, öz layiqli cəzalarını alacaqlar. Ermənilər tökdükləri nahaq qana görə ən amansız cəzalar alacaqlar. «Qarabağ birlik məclisi»nin fəaliyyəti və kəskin çıxışları general Qalaşakovu bərk qorxuya salırdı. «Difai»nin Şuşa şöbəsi Şuşada erməni quldurlarının hücumlarına tutarlı cavab verirdi [30, s.27, i.52, v.30].

1906-cı ildə iyulun 14-də Şuşa şəhərinin erməni hücumlarına məruz qaldığı ağır günlərdə Azərbaycanın qeyrətli oğlanları hər tərəfdən öz döyüş sursatları ilə birlikdə Şuşaya köməyə gəldilər. Bir neçə yüz nəfərdən ibarət olan dəstələrə Sultan bəy Paşa bəy oğlu Sultanov və İbrahim bəy Əli Məmməd oğlu başçılıq edirdi.

Sultan bəy Zəngəzurda böyük hörmət sahibi, müdrik insan Paşabəyin oğludur. Sonralar Qarabağ general-qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultan bəyin qardaşdır. Sultan bəy hər b sənətini gözəl bilirdi və mükəmməl təhsilə malik idi. O, rus ordusunda xidmət etməkdənsə öz el-obasının qayğısına qalmağı, onların güzəranını yaxşılaşdırmağı üstün tutmuşdu. Onun Çalbayır yaylaqlarında on minlərlə davarı, qaramalı saxlanılırdı. Sultan bəyin yağ-pendir, konyak istehsal edən zavodları var idi. Sultan bəy, millət, vətən, torpaq qayğısı çəkən xalq içərisində böyük hörmətə malik xalq qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlmişdi. Sultan bəyin ermənilər haqqında fikri çox maraqlıdır: «Ermənilər Qafqazlı deyillər. Onlar dünya ölkələrindən qovularkən bu yerlərdə özlərinə sığınacaq tapmışlar. Ermənilər Qafqaza gələndən bəri Qafqaz xalqları narahatdır. Biz ermənilərin Qafqazda qalıb-qalmamalarını Qafqaz xalqları ilə birlikdə həll etməliyik». Elinin vətənpərvər oğlu, qayğıkeşi, xilaskarı kimi tanınan Sultan bəy özünün yaraqlı-yasaqlı dəstəsilə şuşalıların köməyinə gəldi. O, şuşalılara bildirirdi ki, «mən Şuşanı Qarabağın tacı hesab edirəm. Əgər Qarabağı bütöv bir insana bənzətsək, Şuşa onun başıdır. Əgər baş sağlamadırsa, əlsiz-ayaqsız həmin insan yaşaya bilər. Başa zərər toxunarsa, bu bütövlükdə insanın məhvi deməkdir. Beləliklə, biz bu gün mübarizə aparıb doğma Şuşamızı erməni quldurlarından təmizləməliyik».

Gecə düşən kimi Sultan bəy və İbrahim bəyin dəstələri səngərlərə bölüşərək vuruşmağa başladılar. Erməni və rusların birləşmiş dəstəsində 11 top, müsəlmanların səngərlərində isə yalnız 1 top var idi. Bu topu şuşalı bir sənətkar düzəltdi. Top elə bir gurultu qoparırdı ki, düşmən bu səsdən dəhşətə gəlirdi. Bürüncdən düzəlmiş top hədəfi çox sərrast vururdu. Müsəlman döyüşçüləri həmin topu iki təkərin üzərində bərkidib bütün səngər boyu gəzdirir və atırdılar. Bir gecədə erməni quldurlarının topundan və rus əsgərlərinin 5 topundan birlikdə 120 atəş açıldı. Hətta Qalaşakovun əmri ilə evlərin partladılmasında dinamitdən də istifadə edilirdi. Rus generalı müharibənin gedişinə özünə nəzarət edirdi [30].

Xəlfəli istiqamətində gedən döyüşlərdə xalqımızın igid, mərd oğlu İbrahim bəy düşmən gülləsinə tuş gəldi. Şəhid olmuş qeyrətli vətən övladını Böyük Məscidin həyətinə dəfn etdilər. Bu hadisə heç də dəstənin döyüş əhvali-ruhiyyəsinə mənfi təsir etmədi. Əksinə, dəstə üzvləri öz başçıların qanını almaq üçün çox böyük mərdliklə döyüşə atıldılar. Birləşmiş azəri xalqı onlardan qat-qat çox olan və yaxşı silahlanmış erməni-rus qüvvələri üzərinə hücum keçdilər. Əli silah tutan bütün şuşalılar döyüşdə iştirak edirdilər. Ən nəhayət, 1906-cı il iyulun 16-da cəsarətli və igid Azərbaycan övladları birləşmiş erməni və rus qoşunları üzərində qələbə çaldılar.

1906-cı il iyulun 12-16-da baş verən erməni-müsəlman davasında müsəlmanlar tərəfindən 30 nəfər şəhid olmuş, 21 nəfər yaralanmışdı. Birləşmiş erməni və rus qoşunlarından isə 500 nəfərdən çox ölmüş, 290 nəfər yaralanmışdır [46].

1906-cı il iyulun 21-də «möhürəm» general, erməni və rus keşisləri, əllərində ağ və qırmızı bayraq tutmuş rus əsgər və kazakları barışıq üçün müsəlmanların yanına gəldilər. Lakin «əmin-amanlıq» yaratmağa çalışan rus generalı Qalaşakov müsəlmanlara qarşı etdiyi xəyanətə görə onu öldürəcəklərindən qorxurdu. Ona görə həmişə ehtiyatla dolanırdı. Azərbaycanlılar, Qalaşakovun Şuşada törətdiyi cinayətlər barədə mərkəzi hökumətə məlumat verdilər. Çar hökumətinin Qalaşakov haqqında gördüyü «tədbir», sadəcə olaraq, onun yerinin Tiflisə dəyişdirilməsi ilə bitmiş hesab olunurdu. Şuşaya onun yerinə general Bauer təyin edildi. 1906-cı il noyabrın 1-də axşam-tərəfi Qalaşakov hamamdan çıxarkən, başından aldığı 2 güllə yarasından öldü. 1905-ci ilin birinci yarısında Bakıda, Naxçıvanda, İrəvanda, Şuşada öz mənfur niyyətlərini reallaşdırma bilməyən erməni daşnakları məğlubiyyətin əvəzini Cəbrayıl, Fizuli, Ağdam, Ağdərədən çıxmaq istəyirdilər. 1905-ci il iyunun 16-da Cəbrayıl qəzasında daşnaklar Azərbaycan nümayəndələrini Ağoğlan monastırına dəvət etdilər. Görüşdə, əsasən Divanəli, Yağlavənd, Dilavar, Veysəlli, Qacar kəndlərinin nümayəndələri iştirak edirdilər. Xüsusi təlim keçmiş üç nəfər «fədakar» erməni növbə ilə çıxış etdi. Onlar fitnəkar, qızısqırdıcı mövqedən çıxış edib göstərdilər ki, rus-yapon mühari-

bəsində çar ordusu rusvayçılıqla məğlub olub. Bu həm də imperiyanın dağılması deməkdir. Bu gün ermənilərin əlində kifayət qədər silah var. Əgər biz dediklərimizə əməl etməsəniz və müqavimət göstərsəniz «bəla ildırımları sizi odlayıb əziz vətəninizi xarabalığa döndərəcək, doğma evləriniz məzarlığa çevriləcəkdir. Bu məzaristanın da qəmli guşələrində dəfn olunan Siz və övladlarınız olacaqdır» [403, s.39], deyərək azərbaycanlılara hədə-qorxu gəlmişdilər. Lakin Qacar kəndinin nümayəndələri, Qasımzadə Molla Əbdürrəhim, Tapdıq Talıbxanov və digərləri erməni hədyanlarına dözməyib onlara tutarlı cavab verdilər və bütün nümayəndələr nümayişkeranə surətdə monastırı tərk etdilər.

Erməni namərdliyi Qarabağın digər ərazilərində də davam etməkdə idi. Cəbrayıl da ilk erməni gülləsinə «tuş» gələn Divanəli kəndinin sakinləri oldu. Kənddə vahimə yaratmaq məqsədilə 1905-ci il iyunun 16-da erməni daşnakları qəfildən Divanəli kəndinə hücum etdilər. Kənd hər tərəfdən gülləbaran edildi. Azərbaycanlılardan 1 nəfər öldü, 3 nəfər yaralandı. Kənd sakinləri güclü silahlanmış və təlim görmüş erməni quldur dəstələri qarşısında tab gətirə bilmədilər. Qəfil hücum Divanəli kənd sakinlərini çaş-baş saldı. Müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu başa düşən kənd sakinləri kəndi tələm-tələsik tərk etməli oldular. Ağgözlüklə kəndi qarət edən ermənilər burada «Yandırılmış torpaq» taktikasını tətbiq edərək qabaqlarına nə keçdisə hamısını dağıtdılar. Kənd vəhşi ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrildi.

Divanəli kəndindəki qələbədən sonra yağlı düşmənin növbəti hücum hədəfi Veysəli kəndi oldu. 1905-ci il iyunun 18-də Çartaz, Süst və digər ermənilər yaşayan kəndlərin silahlı quldur dəstələri əsas dəstə ilə birləşərək Veysəliyə hücum etdilər. Bu gözlənilməz, qəfil hücum mərd Veysəli camaatını qorxuzmadı. Onlar mətanətlə yağlı düşməyə müqavimət göstərirdilər. Lakin qüvvələr nisbəti erməni cəlladlarının xeyrinə olduğundan veysəllilər kəndi tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Veysəli kəndi qonşu Çartaz və Süst kəndləri yağlı düşmən tərəfindən amansızcasına qarət edildi və yandırıldı.

Divanlı və Veysəlidəki qələbələrə sonra azğınlaşmış erməni quldurları 150 evdən ibarət Qacar kəndinə hücum etməyi planlaşdırdılar. Plana görə kəndin şimalından Sokrat ləqəbli Aşot, cənubdan İşxanov, qərbdən Saqo öz dəstələri ilə eyni vaxtda qəfil hücum edərək kəndi ələ keçirməli, kişiləri qırmalı, qadınları əsir almalı və bütün kəndi yandırmalı idilər. Əlbəttə, Divanlı və Veysəlidəki hadisələr, Qacarın mərd oğullarını tədbirlər görməyə vadar etdi.

1905-ci il iyunun 20-də təpədən dırnağadək silahlanmış 3 min nəfərlik erməni vandalları səhərə 3 saat qalmış Qacar kəndinə hücum etdilər. Altı saat davam edən qızgın müharibədən sonra kəndin müdafiə sədlərindəki 55 ev erməni quldurları tərəfindən qarət edilib yandırıldı. Müharibənin gedişində Aşot adlı zabitin başçılıq etdiyi alay məhv edildi. Qonşu azərbaycanlı kəndlərdən qacarlara dəstə-dəstə kömək gəldi. Əks-hücuma keçən mərd Azərbaycan könüllüləri döyüş meydanında böyük müvəffəqiyyət qazandılar. Xalqımızın birliyi Qacar kəndini məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi. Qacar uğrunda gedən döyüşlərdə azərbaycanlı könüllülərindən 90 nəfər yaralanmış, 12 nəfər şəhid olmuşdur. Bu döyüşdə erməni quldurlarından 150 nəfər ölmüş, 253 nəfər yaralanmışdır [395, s.165].

Qacar kəndindəki məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün erməni casusları Cəbrayıl Füzuli ərazisi arasındakı Şeyxməli kəndinə toplaşdılar. Burada ermənilərin 1000-dən çox süvari və piyada qoşunu var idi. Azərbaycanlılar isə 500 süvariyə, 300 piyada könüllüyə malik döyüşçülərlə, erməni vandallarına qarşı müharibəyə girməyi qərara aldılar. Təxminən 8 saata qədər gedən döyüşlərdə erməni quldurları məğlub oldular. Hətta komandir İşxanyan bu döyüşdə bir neçə silahdaşı ilə birgə əsir düşdü [211, s.63]. Həmin günün səhəri Azərbaycan süvariləri Qarabağın Çəmənli kəndinə hücum edən erməniləri ağır məğlubiyyətə düçar etdilər. Qələbənin qazanılmasında qorxmaz kəşfiyyatçılarımızın misilsiz rolu oldu.

1905-ci il iyunun 23-də Ağbulaq kəndində 10 saat fasiləsiz davam edən döyüşdə Azərbaycan könüllüləri erməni başkəsənlərinə layiqli dərs verdilər. Ermənilər yaralı və meyitlərini belə, səngərlərdə qoyub qaçdılar. Bu məğlubiyyəti

yətdən və itkilərdən sonra ermənilər Xırmancıq kəndinə 2500 quldur topladılar. Hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş bu kəndi hücumla almaq son dərəcə çətin idi. Xırmancıq kəndinə yalnız bircə yerdən tək atının keçə biləcəyi yol vardı. Kənd 250 evdən ibarət idi. Kəşfiyyatın apardığı məlumatlara görə, ermənilər Xırmancıq kəndindən azərbaycanlıların yaşadığı Arış kəndinə hücum edib yandırmalı idilər. Azərbaycan könüllüləri həmin Arış kəndinə toplaşmışdılar. Döyüşdən əvvəl komandir öz atına minərək döyüşçülərimizə müraciət etdi: «Övladlarım! Mən, hər halda, ermənilərin işi bu məqama yetişdirməsinə təəssüflər edirəm... Bu gün biz onlarla üz-üzə gəlib vuruşmağa məcbur olmuşuq. Bu saatda bizlərə heç bir iş fayda verməz. Yalnız xəncər-patron köməyə gələ bilər. Bəli! Sülh vaxtı sülh etmək, müharibə vaxtı mərdənlik göstərmək lazımdır. İndi görürsünüz ermənilər bizim nə qədər kəndlərimizi dağıdıb, nə qədər gəlin-qızlarımızı əsarətə alıb, olmazın təhqirlərinə düşər və mübtəla etmişlər. ...Bizim şəraitdə döyüş məsələsi vacibdir. Ona görə də qorxunu qəlbinizə qoymayasınız... Qorxu ünsiyyət və islamiyyətə ziddir. ...Biz bacı və analarımızın əsarət və təhqirini görmək istəmiriksə layiqincə döyüşməliyik... Bizim Xırmancıq daşlarına çilənən qeyrət qanımız heç vaxt silinməyəcəkdir. ...Qarabağımızdakı Xırmancıq müharibəsini özgə davalara bənzətməyəsiz. Düşməyə arxa çevirməyəsiz. Ar olsun o əsgərə ki, düşmən xəncərini arxasından qəbul edə. Müharibə insafınızı itirməyib silah işlətməyən körpələrə, qoca kişilərə rəhm ediniz! Düşmən də olsa, körpə uşaqlara, erməni hərəmlərinə heç zaman təhqirə əl uzadıb, əzab-əziyyət rəva görməyəsiz! O halda, kəramətli peyğəmbərlərimizdən xəcalətli olarıq!» [403, s.47, 48]. Komandirin çıxışı əsgərləri döyüşə ruhlandırdı. Seçilmiş düzgün döyüş taktikası erməniləri əzməyə imkan verdi. Erməni quldurları atlarını və silahlarını qoyub qaçdılar. Alınmaz hesab olunan Xırmancıq kəndi könüllülərimiz tərəfindən tutuldu. Pristav Davudov öz strajnikləri ilə bir bölük erməni götürüb Arış kəndinə hücum etsələr də, kəndi ələ keçirə bilmədilər. Bu döyüşlərdə azərbaycanlılar tərəfdən 16 nəfər şəhid oldu. Ermənilərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri çətin ayaqda sülh cəhd etmək idi. 1905-ci

il iyunun sonlarında Pristav Davudovun iştirakı ilə Saracıq kəndində ermənilərlə-azərbaycanlılar arasında müvəqqəti sülh əldə edildi. Müvəqqəti sülh əldə edilməsinə baxmayaraq, Qarabağda milli-münaqişə davam edirdi. Erməni quldurları Qarabağın Veysəlli, Divanəvililər, Süleymanlı, Qışlaq, Əhmədli, Məzrə, Xoşəndam, Qarabağlı kəndlərini yandırmış, xeyli azərbaycanlı tələf edilmişdir. Rəsmi dövlət nümayəndələri, pristavlar, zabitlər münaqişəni qızışdırır və erməniləri müdafiə edirdilər. Pristav Davudovun əməlləri buna misaldır.

1905-ci ilin sonu 1906-cı ilin əvvəllərində Tərtər və Xaçın dərəsində müsəlman kəndlərini ələ keçirmək üçün erməni daşnakları ciddi hazırlıq işlərinə başladılar. Daşnaklar Gəncədən Şuşaya yol çəkmək üçün bu yolun üstündəki bütün azərbaycanlılar yaşayan kəndləri məhv etməli idilər. Hətta bu məqsədlə «Komitə» 60 min manat pul da ayırmışdı. Dəmirli, Hacıqərvənd. Çıraqlı, Umudlu, İmarət Qərvənd, Şəxavənd, Köynəpay, Əliağalı, Sırxavənd, İsmayılbəyli, Kolanlı kəndlərini dağıdıb İrəvan, Şuşa, Zəngəzur və Gəncə ermənilərini bir-birilə əlaqələndirən yol çəkilməli idi. Bu yol həm də birbaşa İrəvanı Şuşa ilə əlaqələndirirdi. Ermənilər Kəlbəcər, Tərtər, Ağdərə ərazisində yaşayan azərbaycanlıları tamamilə məhv etməli, bu kəndlərə erməniləri köçürməli və bölgəni bütövlükdə Ermənistanla birləşdirməli idilər.

General Hamzas «Tərtər-Xaçın» əməliyyatına rəhbərlik edirdi. Erməni daşnakları Cəbrayıl, Füzuli, Şuşa məğlubiyyətlərinin əvəzini Kolanlılar istiqamətində çıxmaq istəyirdilər. Ermənilər döyüşlərə böyük hazırlıq işləri görmüş və bölgəyə çoxlu canlı qüvvə toplamışdılar. Milli ədavəti qızışdırmaq üçün bölgədəki azərbaycanlılara qarşı qərət və qırğınlara başladılar. Hacıqərvənd sakini Hümət bəyin, Əliağalı sakini Əsəd bəyin, Sırxavənd sakinləri Abbasqulu və İman qardaşlarının erməni daşnakları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi vəziyyətdə gərginlik yaratdı [403, s.79,80]. Erməni vandalları həmin günlərdə çoxlu miqdarda barıt, bomba, tüfəng, İsveçrədən göndərilmiş xeyli miqdarda müxtəlif silahlar aldılar.

1905-ci il oktyabrın 3-də başdan-ayağadək silahlanmış erməni vandalları Sırxavənd kəndinə hücum etdilər. Kənd ələ keçirilib büsbütün dağıldı. M.S.Ordubadinin məlumatlarında göstərilir ki, «vəhşi yırtıcılar südəmər körpələri beşiyi ilə odlayıb, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla parça-parça edir, süngülərə keçirirdilər. Ermənilər müsəlman hamilə övrətlərinin xəncər ilə qarnını parçalayanda məsum körpələrin qanlı başları çölə çıxır və vəhşilər tərəfindən yandırılırdı» [403, s.81,86]. Erməni daşnaklarının Yuxarı Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasəti Umudlu, Hacıqərvənd, Çıraqlı və digər kəndlərdə «uğurla» davam etdirildi. Lakin ermənilərin Gülləbli, Malıbəyli, Kolanı, Kürdlər, Əlimədətli, Papravənd və başqa kəndlərdə törətdikləri qanların qisası layiqincə alındı. Cənubi Azərbaycandan köməyə gəlmiş süvari dəstələr Ağdamda qaldıqdan sonra ermənilərin qaldıqları Aranzəmin və Pircamal kəndləri üzərinə hücumla keçdilər. Qanlı döyüşdə 213 nəfərdən çox erməni öldürüldü və sağ qalanlar qaçıb meşələrdə gizləndilər. Bütün bunlardan nəticə çıxarmayan düşmən 1906-cı ilin iyununda general Qalaşapova 10 min manat rüşvət verdikdən sonra Qarabağda və ətraf kəndlərdə yeni cinayətlər törətmək üçün kazak dəstələri, piyada rus əsgərləri və 10 minə yaxın könüllü quldurdan ibarət böyük bir dəstə topladı. Rus topunun hər atəşinə 15 manat vəd edilmişdi. İyulun 12-də həmin qüvvələr hücumla keçdilər. Qırğın davam etdiyi 5 gün ərzində müsəlman evləri top atəşi ilə dağıldı və yandırıldı. Lakin gənclərimizin vətənpərvərliyi nəticəsində rus-erməni birləşmələrinin silahlı hücumlarının qarşısı alındı. 1905-1906-cı illərdə Qarabağda azərbaycanlıların qələbə əldə etməsini, hər şeydən öncə onların haqq işi uğrunda mübarizə aparmasında axtarmaq lazımdır. Mərd oğullarımızın fədakarlığı, vətənpərvərliyi, mərdanəliyi, qürurluğu, birliyi qələbə əldə edilməsində mühüm amilə çevrilmişdi.

Beləliklə, 1905—1906-cı illər qarabağlıların və bütün Azərbaycan xalqının taleyinə qanlı hərflərlə yazıldı. Çox təəssüflər olsun ki, çarizmin Azərbaycanda törətdiyi milli qırğın siyasəti bununla bitmədi. 1905—1906 və 1918—

1920-ci 1948—1953-cü illərdə baş verən hadisələr yüksələn xətt üzrə davam edərək, 1988-ci ildə yenidən təkrar olundu. Hər dəfə də imperiya himayədarlarının idarəçiliyi ilə ermənilər xalqımıza qarşı soyqırımını törədərək azərbaycanlıların qanına susamışlar. Yuxarıdakı hadisələrdən gəldiyimiz nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dinc həyatını pozan qırğın və fitnələrin başqa bir səbəbi «Daşnaksutyun» partiyasının mənfur «Böyük Ermənistan» xülyası və bu məqsədlə icraçıların həyata keçirdiyi «siyasətdir». Ermənilərin əsassız ərazi iddiaları tarixini nəzərdən keçirərkən, görürük ki, daşnakların həmişə məqsədləri də eyni olub, mübarizə üsulu da eynidir, məkanı da dəyişməyib, dəyişən təkəcə zamandır (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988). Bu müharibələrdə zərər çəkən xalq, bəhrələnenlər isə məkrli niyyət sahibləri, təhrikçilər və milli ədavət ideoloqlarıdır.

II FƏSİL

DAĞLIQ QARABAĞDA ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİ (1918—1920)

Dünyanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş ermənilərin məqsədli şəkildə Azərbaycana köçürülməsi ilə burada yaşayan azərbaycanlıların çətin və məşəqqətli günləri başladı. Xüsusi olaraq XX yüzilliyin əvvəllərindən erməni millətçiləri bütün azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından planlı surətdə qovmağa, qırmağa və milli soyqırma məruz qoydular. Milli ədavət mürəkkəb siyasət deyil «parçala və ağahq et» qayəsini əsas götürən böyük dövlətlərin hakim dairələri tərəfindən ustalıqla həyata keçirilən, hakimiyyət başına gəlmək meyilində olan davakar dairələrə verilən qaba silahdır. Əlbəttə, Azərbaycanın dinc həyatını pozan, qırğın və soyqırma səbəb olan başlıca qüvvə «Daşnaksutyun» partiyası mənfur «Böyük Ermənistan» xülyası və onun icraçıları olsa da, kənardan fitnə verən və gözə görünməyən qüvvə imperiya dairələri idilər. Bu baxımdan 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda törədilmiş milli qırğın çar Rusiyası tərəfindən hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Azərbaycanlılara qarşı törədilən bu qırğının icraçıları erməni quldurları idilər. Aparılan hesablamalara görə, 1905—1906-cı illərdə erməni quldurları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı 500 cinayət hadisəsi törədilmiş, 158 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmış, minlərlə dinc azərbaycanlı qəddarcasına qətlə yetirilmişdir [395]. 1905-1906-cı illərdə Çarizmin Azərbaycanda törətdiyi milli qırğın bununla bitmədi. Sonrakı tarixi dövrlərdə xalqın imperiya əsarətinə qarşı milli azadlıq hərəkatı coşduqda, təkrar olaraq bu tədbirə əl atmışdır. Hər dəfə də imperiya himayədarlarının işarəsi ilə ermənilər azərbaycanlıların qanına susamış, qətl və qarətlər törətmişlər.

1917-ci ildə Azərbaycan ziyahlarının öz müqəddəratını azad, müstəqil həll etmək, bütün müsəlmanların vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi istiqamətində apardığı iş erməni

daşnak-rus bolşevik ittifaqının Azərbaycan xalqına qarşı növbəti soyqırımı törətməsinə səbəb oldu. Müvəqqəti Hökumət 9 may 1917-ci ildə Rusiyanın işğalı altında olan Şərqi Anadolunu ermənilərin idarəsi altına vermək haqqında qərar qəbul etdi və həmin qərarla Şərqi Anadolu ərazisi — Van, Ərzurum, Bitlis, Trabzon Vilayətlərinə bölünərək ermənilərin idarəçiliyinə verildi. Hətta 1917-ci il dekabrın 29-da Rusiya hökuməti «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekret də vermişdi. 1918-ci il yanvarın 15—18-də III Ümumrusiya sovetlər qurultayında yuxarıda adı gedən «dekret» təsdiqləndi. Həmin dekretə görə XKS «əzabkeş» erməni əhalisinə müharibə gedişində rus ordusunun ələ keçirdiyi türk torpaqlarında «Erməni dövləti» qurmağa təminat verirdi. Bu «mötəbər» tarixi sənədin altında Lenin, Stalin və digər Rusiya ali hakimiyyət orqanları rəhbərlərinin imzaları var idi [618]. 1918-ci ilin əvvəllərində Bakı Sovetinə rəhbərlik edən S.Şaumyan Azərbaycan xalqının müstəqillik meyilini başa düşərək Erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girdi və erməni silahlı dəstələrindən istifadə edib Azərbaycanda növbəti faciə olan mart soyqırımını törətdi.

Yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən erməni daşnakları Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsinə əsassız ərazi iddialarını irəli sürdülər. Qarabağ və Zəngəzur bölgələrini parçalayıb Ermənistana birləşdirmək istəyənlər hər cür vasitələrə əl atdılar. Azərbaycan Milli Şurası müstəqilliyini elan etmiş qonşu dövlətə yardım məqsədi və gələcəkdə onunla Vahid Qafqaz Konfederasiyasına daxil olmaq istəyi ilə 1918-ci il mayın 29-da İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasının paytaxtı kimi tanıdı [65, s.85]. Lakin bu «xeyirxah» addım iki dövlət arasındakı münasibətlərin kəskinləşib hərbi münaqişəyə çevrilməsinin qarşısını ala bilmədi. Çünki «Böyük Ermənistan» ideyasını reallaşdırmağa çalışan Dro, Nijde və Andronikin quldur dəstələri Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur mahallarında yaşayan azərbaycanlıları soyqırma məruz qoydular. Andronikin dəstələri Zəngəzur qəzasının Ermənistana birləşdirilməsi məqsədilə ən ağır cinayətlərdən çəkinmədilər. Yerli dinc əhalinin özünümüdafiə imkanlarına malik olmaması, havaların soyuması ilə Zəngəzur və Qarabağ mahalının Azər-

baycanın mərkəzi zonası ilə əlaqələrin çətinləşməsi erməni daşnak silahlı dəstələrinin qarşılıqlı qoyduqları niyyətlərin həyata keçirilməsini daha da asanlaşdırırdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, 1918-ci ilin payızında erməni quldurları tərəfindən təkcə Zəngəzurda 52 kənd məhv edilmiş, 32 kənddə 495 ev yandırılmış, 492 ev dağıdılmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 nəfər azərbaycanlı isə diri-diri yandırılmışdır [34].

Mərkəzdə oturan ali hakimiyyət orqanları və Ermənistan hökuməti tərəfindən ruhlandırılan, maliyyələşdirilən və təchiz olunan Andronik və onun quldur dəstəsi 1918-ci ilin sonlarında Zəngəzurda yeni-yeni özbaşınalıqlar və vəhşiliklər törətdilər. Andronikin Zəngəzurdakı «etnik təmizləmə» fəaliyyəti nəticəsində 1918-ci il noyabrın 22–30-da Qəzanın 30-dan çox azərbaycanlılar yaşayan kəndi dağıdılmış, minlərlə əhaliyə divan tutulmuşdur [35].

Qarabağın Dağlıq hissəsində kök salmış ermənilər 1918-ci ilin iyul—sentyabr aylarında keçirdikləri qurultaylarda bu mahalın müstəqilliyini elan etdilər [38, v.130]. Hələ bu azmış kimi Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada bir növ erməni «qubernatorluğu» təşkil edərək, Gorusu onun mərkəzinə çevirdi və sonra paytaxtı Şuşa olacaq «Kiçik Ermənistan» dövlətini yaratmağa çalışdı [93].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1918-ci ilin mart-noyabr aylarında erməni daşnakları Bakı quberniyasında 229, Gəncə quberniyasında 272, İrəvan quberniyasında 211, Zəngəzurda 115, Qars vilayətində 82 türk-müsəlman yaşayış məntəqəsini yerlə yeksan etmiş, 100 minlərlə azərbaycanlı qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdülər [8, f.1061, s.1. i.1, v.50]. Bəhs edilən dövrdə Qubada 2800 nəfər, Şamaxıda 7000 nəfər, Kürdəmir, Salyan, Lənkəranda 20000 nəfər, Bakı quberniyasında 20 min nəfər, Zəngəzur qəzasında 7 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi [41].

Fövqəladə Tədqiqat Komissiyasının üzvü N.Mixaylovun təqdim etdiyi sənədlərə əsasən deyə bilərik ki, 1918-ci ilin dekabrında Şuşa-Əsgəran-Qaryagin yolunda 12 azərbaycanlı kəndi tamamilə yandırılmışdır. Hoqa, Tuğ, Salakətin, Govşadlı, Divanlı, Xocalı, Xocavənd, Xəlfəli, Qaybalı və

digər kəndlərdə yaşayan azərbaycanlılar erməni vandalları tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Cavanşir ağa, Əsəd ağa, Soltan ağa, İrəvan bəyim və digərləri bütün ailə üzvləri ilə birlikdə qəddarlıqla öldürülmüşdü.

M.Ə.Rəsulzadə mart soyqırımını siyasi-millətçi kimi qiymətləndirərək yazırdı: «Mart soyqırımı zamanı Bakı, türk demokratiyasının qafasında partladılan toplar, müsəlmanlara edilən ədalətsizlik, Azərbaycan fikrini daşıyanları, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə yaşayanları məhv etmək üçün idi» [417]. S.C.Pişəvəri mart soyqırımını haqqında öz xatirələrində yazırdı ki, «Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, saysız-hesabsız günahsız adamların öldürülməsinə karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşəm. Bu çox faciəli və nifrətləndirici bir hərəkət olmuşdur [398].

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı» ilə bu faciəyə ilk düzgün siyasi qiymət vermişdir. Həmin fərmanda göstərilmişdi: «İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında «Erməni vilayəti» adlandırılan inzibati bölgənin yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması ideyaları təbliğ olunmağa başlandı...

Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər və ... Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı... Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər... Saxtalaşdırılmış erməni tarixi, gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır.

Ermənilərin sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən an-

tiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi... Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarları məntiqli davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini qeyd edərək qərara alıram:

1. 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın» [192].

Həmin vaxtdan «31 mart dünya azərbaycanlılarının soyqırımı günü» kimi qeyd edilir. 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı baş verən soyqırımı hadisələri Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətini xalqa nümayiş etdirməklə, Azərbaycanda sovetləşmə ideyasına güclü zərbə vurdu və Azərbaycan xalqı arasında milli birlik, müstəqil dövlətçilik ideyasını gücləndirdi.

Andronikin quldur dəstələrinin Qarabağda və Zəngəzurdə törətdikləri qanlı faciələr Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilmiş fəvqəladə iclasında müzakirə edildi. Erməni təcavüzünün qarşısının alınması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması təcavüzə məruz qalmış əhaliyə kömək göstərilməsi istiqamətində görülməli işlər barəsində Azərbaycan hökuməti qərar qəbul etdi [35, s.10. i.37, v.1-2].

Türkiyənin dünya müharibəsində məğlubiyyəti və bağlanmış Mudros müqaviləsinə əsasən, Türkiyənin qoşun hissələrinin Azərbaycanı tərk etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və onun əhalisinin taleyini yenidən təhlükə qarşısında qoydu. Əlverişli vəziyyətdən istifadə edən ermənilər məkrli niyyətlərini reallaşdırmaq üçün Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağda təxribatlara əl atdılar. Yerli türk-müsəlman əhalisi — azərbaycanlılar yenidən zorakılıq və məhrumiyətlərə məruz qaldılar. Bu zaman yenicə yaranmış müstəqil dövlətimiz nizami, güclü hərbi hissələrə malik deyildi.

1918-ci ilin sonlarında Dağlıq Qarabağda siyasi hərbi vəziyyət xeyli kəskinləşdi, yerli türk-müsəlman əhalisi — azərbaycanlılar yenidən məhrumiyətlərə məruz qaldılar. Müttəfiqlərin Azərbaycana gəlişi ilə bağlı fəallaşan ermənilər yaranmış şəraiti özlərinin ərazi iddialarının reallaşması üçün əlverişli məqam sayaraq müəyyən təxribatlara əl atdılar. Belə ki, bəhs etdiyimiz dövrdə xüsusi təlim keçmiş daşnak erməni generalı Arsen Ter Mikelyanın başçılığı altında, polkovnik D.Qazaryan, polkovnik A.T.Danelyan, rotmister X.Martosyan, A.Tumanyan, A.Avenesyan, K.Arzumanyan, T.Stepanyan və digərləri Dağlıq Qarabağa göndərilmişdir. Onlar öz «vəzifələrini» çox «məharətlə» yerinə yetirərək bölgədə ermənilər arasında fəal «iş» aparmışdılar. Daşnak casuslar Dağlıq Qarabağın tarixən Ermənistanına aid olması, cəfəng «Böyük Ermənistan» ideyalarını yayırdılar [376, s.42].

Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan «Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan» iddiaları yerli türk əhalisinə müsibətlər gətirdi. 100 minlərlə türk-müsəlman əhalisi öz dədə-baba yurdundan qovulub didərgin düşdü. Azərbaycan hökuməti Andronikin dəstələrinin Zəngəzurdə və Qarabağda törətdiyi quldurluğun qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər gördü. Nazirlər Şurasının 15 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları Gəncə quberniyasından ayrılıb mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla müvəqqəti olaraq Qarabağ General Qubernatorluğu yaradıldığı elan edildi [31, f.970, s.10, i.163, v.25]. Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq edildi və aprelin 3-də onun səlahiyyətləri müttəfiq qoşunlar komandanlığı tərəfindən də tanındı [41, s.9, i.40, v.27]. Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarı 1919-cu ildən başlayaraq Qarabağda və Zəngəzurdə müsəlman əhaliyə qarşı qırğınların genişlənməsinə yeni bir təkan verdi. Andronikin quldur dəstəsi isə Zəngəzur istiqamətində Qarabağın içərilərinə doğru irəliləyərək qarşısına çıxan bütün kəndləri talan etdi. O, Şuşanın 35 kilometrliyinə çatmışdı. Qanıçən erməni cəlladı burada yaşayan dinc azərbaycanlıları güllələyir, uşaqları tonqalda yandırır, hamilə qadınların

qarınlarına xəncər sancır, adamların başına mismar çalır, kürəklərinə qaynar samovar bağlayır, üzlərinə xəncərlə xaç çəkir, cavanların ayaqlarına nal vurur — bir sözlə, azərbaycanlılara qarşı insan ləyaqətini alçaldan bütün işgəncələri verirdi. Hətta ata ilə oğulun «qladiator döyüşü»nü təşkil edib ondan zövq almaq, yüzlərlə insanı gülləyə qənaət etmək üçün dərəyə töküb üstünü torpaqlamaq, vəhşi gürzələrə insanı yem etmək və sair alçaq hərəkətlər xalqımıza qarşı erməni cəlladları tərəfindən törədilirdi. Bütün bu vəhşiliklər erməni müəllifləri M.Xorenskinin «Erməni xalqının tarixi»ndə, Y.Vartapetin «Tarix» kitabında, X.Abovyanın «Ermənistan yaraları» kitabında öz əksini tapmışdır. 1919-cu il fevralın axırlarında 200 nəfərlik ingilis qoşun bölməsinin Şuşaya gəlməsi Andronikin silahlı quldur dəstəsinin irəliləməsinin qabağını aldı [46, s.9, i.4, v.13].

1919-cu ilin aprel ayında Qarabağ ermənilərinin V qurultayı çağırıldı. Burada başlıca olaraq erməni — Azərbaycan münasibətləri müzakirə edildi. Şovinst-millətçi ünsürlərin təzyiqi ilə Qarabağ general qubernatorluğunun ləğv edilməsi, bölgənin idarəçiliyinin ermənilərə verilməsi haqda qərar qəbul edildi [46, v.35]. Ermənistan hökuməti də ermənilərin bu üzdənirəq qərarını dəstəkləmişdi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan hökumətinin Azərbaycana qarşı sərt mövqeyini pisləmişdi [35, s.4, i.9, v.7].

İngilislər bölgədə ikili siyasət yeridirdilər. Onlar Zəngəzur qəzasının bir hissəsinin Ermənistana verilməsini bildirsələr də, Qarabağ general qubernatorluğunun yaradılmasını himayə etmişdilər [31, s.1, i.62, v.66]. Bütün bunlar isə erməniləri narazı salmışdır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Qarabağ və Zəngəzura dair ingilis siyasəti bütövlükdə ziddiyyətli səciyyə daşmışdır. Onlar bölgədə hakimiyyəti Erməni Milli Şurasına verməyə, X.Sultanovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd göstərmişdilər.

1919-cu ildə erməni daşnaklarının Dağlıq Qarabağa vitanedici hücumlarında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, azərbaycanlıların qədimdən yaşadıkları kəndləri özünüküleşdirərək özlərinin «doğma vətəninə» çevirən ermənilərin XIX yüzillikdə məskunlaşdıqları bir neçə «erməni kəndi» erməni vandalları tərəfindən dağıdıl-

mışdı. Bu işə rəhbərliyi terrorçu «Daşnaksutyun» partiyası həyata keçirmişdi. Belə ki, Dağlıq Qarabağın hər bir daşında, qayasında, maddi mədəniyyət abidələrində türkçülük, müsəlmançılıq duyulduğundan, bu ermənilərin mənfur siyasətinə mane olurdu. Odur ki, 1919-cu il ermənilərin silahlı hücumlarında qədim alban mənşəli bütün abidələr yağı düşmən tərəfindən məhv edildi, yandırıldı.

Erməni Milli Şura («Daşnaksutyun» və «Qnçaq» terrorçu təşkilatının) üzvlərinin Şuşaya və ermənilərin sıx kompakt şəkildə köçərək yaşadığı Qarabağın digər ərazilərinə gizli yolla silah gətirməsi, bölgədə antiəzərbaycan təbliğatı aparmaları, cinayət törətmələri X.Sultanovu, onların Qarabağdan çıxarılması haqqında göstəriş verməsinə səbəb oldu. Buna cavab olaraq, silahlanmış ermənilər 1919-cu il iyunun 4-də bir neçə azərbaycanlıyı qətlə yetirdi [31, s.1, i.65, v.71]. Kəndlərdəki dinc əhaliyə, köç adamlarına, bölgədəki hərbi postlarına ermənilərin hücumu oldu. Onlarla azərbaycanlı öldürüldü və yaralandı [31, s.1, i.163, v.15]. Lakin X.Sultanovun qətiyyətli mövqeyi və həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Andronikin hücumlarının qarşısı alındı və erməni Milli Şura üzvləri Azərbaycanı tərk etdi. 1919-cu il avqustun 19-da Şuşada Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə birgə VII qurultayı keçirildi. Erməni ruhaniləri də bu qurultayda iştirak edirdi. Burada 26 maddədən ibarət razılaşma əldə edildi. Qərarla göstərilirdi ki, məsələnin sülh konfransında qəti həllinə qədər Qarabağın Dağlıq hissəsinin erməni əhalisi bu ərazilərin Azərbaycan Cümhuriyyəti hüduqları daxilində olduğunu qəbul edir; «Qarabağ general qubernatorluğu» nəzdində erməni və azərbaycanlı əhalisini təmsil edən və hər tərəfdən üç nəfər olmaqla Şura yaradılması nəzərdə tutulur; Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinə yalnız mədəni özünüidarə hüququ verilir [92]. Bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün rəsmən tanınmasının təmin edilməsi etiraf olundu. Lakin, istər Paris sülh konfransında (28 may 1919-cu il), istərsə də Versal Sülh Konfransında (2 yanvar 1920-ci il) Ermənistan və İran dövlətləri yenidən Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürdülər. AXC-nin ardıcıl siyasəti-diplomatik mübarizəsi erməni və İranın yuxarıda adı

gedən əsassız ərazi iddialarının dəf edilməsi ilə nəticələndi [45, s.1, i. 54, v.29].

Azərbaycanda ingilislərin mövqelərinin zəiflədiyi zaman fəallaşan ABŞ hökuməti Naxçıvan bölgəsi ətrafındakı erməni-azərbaycanlı münaqişəsindən faydalanmağa çalışdı. Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı məsələlərdə əsasən ermənipərəst mövqə tutan ABŞ müəyyən mülahizələrə görə, ikili siyasət yürüdü. Müttəfiqlərin Ermənistandakı ali komissarı polkovnik B.Haskel Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissələri kimi tanıyaraq, ermənilərlə müsəlmanlar arasında normal münasibətlər yaradılması adı altında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının müvəqqəti xüsusi biterəf zona elan edilməsi və burada amerikalı qubernatorluğu yaradılması təklifini irəli sürmüşdü [31, s.1, i.126, v.22]. Lakin mahalın azərbaycanlı əhalisinin inadlı müqaviməti, Azərbaycan hökumətinin hərtərəfli ciddi səyləri sayəsində ABŞ-ın müəyyən diplomatik gedişlərlə Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək siyasəti boşa çıxdı. Ermənilərin amerikalılar vasitəsilə Naxçıvana yiyələnmək niyyətləri baş tutmadı.

1919-cu ilin payızında isə Ermənistanın Zəngəzurdə növbəti və daha genişmiqyaslı döyüş əməliyyatlarına hazırlıq tədbirləri, o cümlədən onların təbliği-ideoloji təminatı gücləndirildi. Bu məqsədlə bölgəyə xüsusi hazırlanmış təbliğatçı erməni casusları göndərildi.

Erməni təcavüzünün qarşısını almağa gücü çatmayan Azərbaycan kəndlərinin sakinləri yurdlarını tərk etməyə məcbur olurdular. Məlumatlara görə, 1919-cu il oktyabr ayının əvvəllərində Zəngəzurun 110 böyük türk-müsəlman kəndi məhv edilmişdi [31, s.1, i. 115v.76]. Bu kəndlərin sakinləri ya qırılmış, ya da dədə-baba ocaqlarını tərk edərək qaçmağa məcbur olmuşdular. Yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalan əhalinin çoxu Qarabağa pənah gətirirdi [31, v.363]. Bu dövrdə Zəngəzur qəzasından qaçqın düşənlərin sayı 60 minə çatmışdı. İrəvanın Zəngəzur ermənilərini Azərbaycan hökumətini tanımamağa təhrik edən müxtəlif səpkili hərəkatları, buradakı qiyamçı silahlı qüvvələri açıq-aşkar siyasi-hərbi cəhətdən dəstəkləməsi Azərbaycan rəhbərliyini Qarabağ general-qubernatorunun sə-

rəncamına verilən 1-ci alay diviziyasının komandiri general-mayor C.Şıxlinskiyin komandanlığı altında məhdud qoşun kontingentini 1919-cu il oktyabrın sonlarında bölgəyə göndərməyə məcbur etdi.

Azərbaycan hökumətinin bu tədbirinə Zəngəzurun daxili işlərinə müdaxilə və dinc əhaliyə qarşı silahlı əməliyyatı kimi qələmə verən Ermənistan Qafqazın hüduqlarından da kənarında beynəlxalq diplomatik qalmaqal saldı. Ermənistanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyan Ermənistan-Azərbaycan konfransının çağırılması ilə əlaqədar 1919-cu il oktyabrın 12-13-də N.Yusifbəyli və M.Y.Cəfərovla görüşərkən ərazi mübahisələri ilə bağlı məsələlərə də toxundu [34, s.2, i.5, v.44]. Erməni tərəfinin konfrans çağırmaq təşəbbüsündə Zəngəzur və Naxçıvana yiyələnmək niyyətini duyan Azərbaycan rəhbərliyi artıq İrəvanın və Eçmiədzin qəzasının güzəştə gedildiyini xatırlatmış, Azərbaycanın digər əzəli torpaqlarının — Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun ona mənsubluğu barədə söhbətin belə yolveyilməz olduğunu qəti bildirmişdi.

Zəngəzur ekspedisiyası erməni təbliğatının genişlənməsi nəticəsində çox böyük rezonans aldığı üçün bu məsələ 1919-cu il noyabrın 19-da Dövlət Müdafiə Komitəsində də müzakirə olundu. Qəbul edilmiş qərarında deyilirdi ki, yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, Zəngəzurdə erməni silahlı qüvvələri ilə Azərbaycanın qoşun bölmələri arasında silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görülsün [35, s.10, i.191, v.1].

1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin sədrləri görüşdülər. ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə təşkil edilmiş bu görüş başlıca olaraq ərazi məsələlərinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin sədrləri Tiflisdə razılaşma imzaladılar. Həmin sənədin birinci bəndində deyilirdi ki, Azərbaycan və Ermənistan davam edən qarşıdurmanı dayandırır və bir daha silah işlətməməyi öhdələrinə götürürlər. Onun başqa bir maddəsində isə bildirilirdi ki, hər iki respublika bütün məsələləri, o cümlədən sərhəd məsələlərini sülh konfransında həll etməyi öhdələrinə götürürdülər.

Hər hansı bir məsələ mübahisə doğurduqda üçüncü tərəf kimi ABŞ nümayəndəsinin fikri əsas tutulacaq [283, №18].

Əslində bu saziş müvəqqəti xarakter daşıyırdı, çünki sazişə görə, dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin bütün kompleksini yalnız qarşıdakı Ermənistan-Azərbaycan konfransı həll edə bilərdi. Sazişin nəticələrinə gəldikdə isə onlar Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olmadı, əksinə, onun siyasi və hərbi maraqlarına xələl gətirdi. Ermənilərin səmi olmalarına inanan və müttəfiqlərin müraciətlərini əsas tutan Azərbaycan hökuməti razılaşdırılmış məsələlərin həllini gözləmədən öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı [291, №35]. Saziş ərəfəsində və onun bağlandığı günlərdə belə, Qarabağda hərbi əməliyyatları davam etdirən Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeritdi, orada hərbi əməliyyatların yeni və daha irimiqyaslı mərhələsinə başladı [648, s.201].

Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin 1919-cu il dekabrın 14-ü ilə 21-i arasında Bakıda keçirilən konfransında F.Xoyskinin ilk növbədə ərazi problemlərinin müzakirə etmək təklifi və M.Hacınskinin sərhəd mübahisələrini 23 noyabr sazişinə uyğun olaraq həll etməyi konfransın əsas vəzifəsi sayması Ermənistan tərəfindən (Arutünyants və Beksadyan) ərazi mübahisələrinin qəti həlli üçün hələ lazımı şərait və vaxtın yetişməməsi mülahizəsi ilə qarşılaşdı. Bu konfrans da iki dövlət arasındakı gərgin münasibətlərə heç bir aydınlıq gətirmədi, mübahisəli sərhəd-ərazi məsələlərinin, o cümlədən də Qarabağ probleminin həllində əməli işlərlə nəticələnmədi. Əksinə, yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən erməni quldurları 1920-ci ilin dekabrında Qarabağda misli görünməyən qanlı faciələr törətdilər. Çaylı və Oxçu kəndlərindən 900 azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Axşam namazı vaxtı isə məscidin partladılması nəticəsində 400 müsəlman öldürülmüşdü. Deputat Mirzə Sadıq Axundzadə mərkəzə vurduğu teleqramda yazırdı ki, «1919-cu ilin dekabrında erməni quldurları təkcə Çaylı və Oxçu kəndlərində 1300 nəfər müsəlman öldürmüşlər ki, bundan 400-ü qadın və uşaq idi. Xəlfəli, Aşıq Məlikli, Tatar, Şıxlar kəndləri erməni silahlı birləşmələri tərəfindən yandırılmış, kənd qarət edilmiş və mal-qara Ermənistanı

aparılmışdır. Bu qanlı hücumlarda bir neçə azərbaycanlı ailəsi bütövlükdə məhv edilmişdir. Həmin vaxt 70 yaşlı Əsəd Ağa Cavanşirin 10 nəfər ailə üzvlərinin erməni quldurları tərəfindən qəddarlıqla öldürülməsi buna misaldır» [ARDA, f.894, s.10, i.104, v.1-3].

1920-ci il yanvarın ikinci yarısından etibarən Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni, daha faciəli bir təcavüzü baş verdi. Erməni təcavüzünün bu səhifəsi 1920-ci il yanvarın 11-də müttəfiq dövlətlər tərəfindən Gürcüstanla bərabər, Azərbaycanın da müstəqilliyinin de-fakto tanınması ilə bağlı idi. Erməni millətçi dairələri Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq və iddia etdikləri Azərbaycan torpaqlarından imtina etmək fikri ilə qətiyyətlə razılaşmırdılar. Dövlətlər arasında sərhəd hələ dəqiqləşdirilməyə də, ermənilər artıq bu məsələnin büsbütün onların xeyrinə həll ediləcəyinə əmin deyildilər. Ona görə də müttəfiq dövlətlərin onlara ərazi məsələsində «səxavət» göstərəcəklərini gözləmədən yenidən silah gücünə öz niyyətlərinə çatmağa cəhd edirdilər [648].

1920-ci il yanvarın 16-da Dövlət Müdafiə Komitəsi öz iclasında Yuxarı Qarabağda hərbi şəraitin yenidən mürəkkəbləşməsinə müzakirə etdi. Burada bildirilirdi ki, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə imzalanan razılaşmadan sonra Azərbaycan öz qoşun hissələrini Yuxarı Qarabağdan geri çəksə də, Ermənistan tərəfi nizami qoşun hissələrini nəinki geri çağırmadı, əksinə, onları möhkəmləndirdi, həmin vaxtdan keçən müddət ərzində Qarabağda onlarla kənd talan edilib, sakinlər qətlə yetirildi [65, s.91].

Daha geniş ərazini əhatə edən erməni təcavüzünün yandırılması üçün Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notasında qətiyyətli şəkildə Qarabağda genişlənməkdə olan talan və qırğınlara son qoyulmasını tələb etdi [329, s.16].

Ermənistan dövləti Azərbaycan tərəfi ilə danışıqlara giriş müxtəlif razılaşmalar imzalasa da, ayrı-ayrı dövlətlərin vasitəçiliyindən istifadə etsə də, erməni millətçiləri öz xislətlərindən əl çəkmirdilər və məqsədləri Azərbaycan tərəfini sakitləşdirmək, onun diqqətini yayındırmaq, yeni qüvvələr toplayıb təcavüzü daha da genişləndirmək idi. 1920-ci

ilin yanvar ayında genişlənən təcavüzlər də ermənilərin namərd siyasətinin davamı idi.

1920-ci il yanvarın 19-da erməni quldur dəstələrinin Dağlıq Qarabağ istiqamətində irimiqyaslı hərbi əməliyyatları genişləndi. Bu istiqamətdə azərbaycanlılar yaşayan kəndlər yağdı düşmən tərəfindən dağıldı və yandırıldı. Milliyyətçə müsəlman olanlar isə tamamilə məhvə məruz qaldılar. Hətta qadınlara, uşaqlara, qocalara, əlillərə aman verilmədi. Qarabağda vəziyyət mürəkkəbləşən kimi Hərbi Nazirliyin məsul şəxsləri bölgəyə ezam olundular.

Yanvarın 27-də general-leytenant M.Sulkeviç və süvari diviziyasının komandiri general-mayor T.Novruzov Şuşaya gəldilər. Vəziyyətlə tanış olduqdan sonra M.Sulkeviç bölgədə hərbi texnikanın artırılmasını məqsədəuyğun bildi [482].

1920-ci il yanvar ayının sonlarında gərginlik nisbətən səngidi. Bundan faydalanan erməni qüvvələri diqqəti öz əməllərindən yayındırmağa çalışır və növbəti təcavüzə hazırlaşdılar. Mart ayının əvvəllərində əldə edilmiş kəşfiyyat məlumatları da sübut edirdi ki, Qarabağ ərazisində kütləvi üsyan törətmək üçün ciddi hazırlıq işləri aparılır [396].

1920-ci ilin əvvəllərində Şimali Qafqazda Qızıl Ordunun uğurlu hərbi əməliyyatları Könüllülər Ordusunun vəziyyətini yenidən xeyli ağırlaşdırdı. Həmin ilin mart ayında denikinçilərə ağır zərbə vuruldu. Denikin Azərbaycana qarşı təcavüzü baş tutmadı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə başqa bir təhlükə — Sovet Rusiyası qoşunları yaxınlaşmaqda idi. Bütün bunlar daşnakların diqqətindən yayınmadı. Erməni millətçi dairələri bu vəziyyətdən istifadə etdilər. Martın 19-da erməni silahlıları hücum edərək 2 nəfər azərbaycanlı əsgəri qətlə yetirdilər. Erməni qüvvələrinin hücumu martın 22-də gecə saat 3-də eyni vaxtda Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun bölmələrinin üzərinə basqınla başladı. Bu hücumlarda Andronikin quldur dəstəsi xüsusi zülmkarlıq nümayiş etdirmişdi. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yenə də qocalar, qadınlar, uşaqlar və bütün dinc sakinlər qəddarlıqla öldürülür, evlər yandırılırdı. Bəhs edilən vaxtda erməni quldurlarının Qarabağda və Zəngəzurda böyük qüvvələri cəmləşmişdi. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün onlar bu

bölgəyə yeni-yeni qüvvələrin gətirilməsini planlaşdırırdılar. Martın ortalarında Dilicandan Zəngəzura 7 min erməni silahlısı, İrəvan quberniyasının Yenibəyazid qəzasından Qarabağa erməni silahlı dəstələri gətirilmişdi [412].

Yuxarı Qarabağda ermənilərin təcavüzü genişlənən kimi, yeni əlavə qüvvələrin göndərilməsi qərara alındı və Azərbaycan Ordusunun bütün potensialı səfərbər edildi. Erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzünə qarşı aparılan mübarizəyə rəhbərlik etmək üçün Baş Qərargahın rəisi general-mayor H.Səlimovun rəhbərliyi altında başqa bir xüsusi qərargah da yaradıldı və o, martın 26-da Ağdamda yerləşdi [404, s.71].

Yuxarı Qarabağdakı qüvvələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün Hərbi Nazirlik buraya göndərilən qüvvələrin sayının artırılmasını məqsədəuyğun bilirdi. 8-ci Ağdaş piyada alayı və Zaqatala alayının 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa yollanmaq əmri aldı. Tezliklə həmin qüvvələr Qarabağa gətirildi və buradakı müdafiə qüvvələrinin sayı artırıldı.

1920-ci il martın 26-da general H.Səlimov Ağdama çatan kimi Əsgəran yolunun kəşfiyyatını apardı. Əsgəran ətrafındakı bütün yüksəkliklər erməni silahlılarının nəzarəti altında idi.

1920-ci il martın 29-da Azərbaycan qoşun hissələrinin Əsgəran istiqamətində hücumu başladı. Əsgəranın möhkəmləndirilmiş mövqelərinin tutulması üçün hücum şose yolu boyu Xanabadadək aparılmalı idi. Döyüşə partizan dəstələri də cəlb edilmişdi. Xramort kəndi istiqamətində «Parlament» mühafizə dəstəsi, Daşbaşı kəndi istiqamətində isə «Bakı piyada alayının» bölmələri yürüş etməli idi.

1920-ci il aprelin 2-də Ağdam Zaqatala piyada alayının. Şirvan alayının və Tərtər süvari alayının hissə və bölmələri gəlib çıxdı. Bu da Ağdam dəstəsinin xeyli möhkəmlənməsinə imkan verdi. Əlavə nizami qüvvələrlə möhkəmləndirilən Ağdam dəstəsi aprel ayının 3-də yenidən Əsgəran istiqamətində hücumla başladı. Erməni silahlı qüvvələri bütün imkanlarını səfərbərliyə alıb əvvəlki hücumda olduğu kimi, Ağdam dəstəsinin qarşısını almağa çalışsalar da, gərgin şəraitdə keçən döyüş Azərbaycanın qoşun bölmələrinin bö-

yük uğuru ilə nəticələndi. Xeyli tələfat verən düşmən əvvəlcə Əsgəranı, sonra da Xocalını tərk etməli oldu. Bölgədə strateji əhəmiyyətə malik olan bu iki məntəqə Ağdam dəstəsi tərəfindən azad edildi [322, s.29].

Bütün bu qələbələr Azərbaycan Ordusunun gələcək uğurlu əməliyyatları üçün zəmin hazırladı və 1920-ci ildə uğurlu yürüşə başlayan Azərbaycan qüvvələri aprel ayının 5-də Şuşaya daxil oldular [322, s.30].

1920-ci il aprelin 9-dan 12-dək Şuşa yaxınlığındakı Keşişkənd ətrafında da gərgin döyüşlər baş verdi. Bu döyüşlərdə Qarabağdakı erməni qüvvələrinin ən mühüm və çox ciddi möhkəmləndirilmiş bazası məhv edildi [404].

1920-ci il martın 22-dən başlayaraq davam edən döyüşlər qoşun bölmələrini yormaqla bərabər, onlara müəyyən maddi və canlı itkilər də vermişdi. Döyüşlərin davam etdirilməsi bu itkilərin bərpa olunmasını tələb edirdi. Keşişkənd ətrafında erməni qüvvələri güclü zərbə alsalar da, tamamilə məhv edilməmişdilər. Xırda qruplarda birləşərək onlar Azərbaycan mövqeləri üzərinə öz hücumlarını davam etdirirdilər. Belə hücumların qarşısının qətiyyətlə alınması üçün qoşun bölmələrinin hərtərəfli təmin və təchiz edilməsi üçün zəruri məsələsinə çevrilirdi [9, s.71, i.112, v.71].

Azərbaycan Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyi Qarabağa nəinki canlı qüvvə göndərmək imkanına malik deyildi, əksinə, Qızıl Ordunun şimal sərhədlərinə yaxınlaşması ilə buranın möhkəmləndirilməsi üçün Qarabağdan qüvvə gətirilməsinin mümkünliyünü öyrənirdi. Aprelin 16-da Hərbi nazirə göndərdiyi teleqramında general H.Səlimov bildirdi ki, Şuşa və Xankəndi ətrafında xırda dəstələrdə birləşmiş erməni silahlıları sakitləşmək bilmirlər. Belə vəziyyətdə Qarabağdakı qüvvələrin zəiflədilməsi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. General H.Səlimov teleqramında daha sonra yazırdı: «Siyasi vəziyyət, şübhəsiz ki, Sizin üçün daha aydındır. Ancaq cəsarət edərək öz fikrimi bildirirəm ki, biz iki cəbhədə müharibə apara bilmərik və belə mübarizənin nəticələri bizim üçün çox pis ola bilər. Qəti hücumla keçmək üçün əlavə köməyin göndərilməsini xahiş etmək istərdim. Cəbrayıl dəstəsini möhkəmləndirmək üçün mənim indi heç nəyim yoxdur» [31, s.1, i.113, v.90].

XI Ordu hissələri Azərbaycanın şimal sərhədlərinə yaxınlaşdıqca, erməni silahlı dəstələrinin fəallığı da artırdı. Geniş cəbhədə Azərbaycan qoşun bölmələrinin təzyiqinə davam gətirməyən erməni silahlıları ailələrini Zəngəzurə köçürüb kiçik dəstələrlə Azərbaycan kəndlərinə hücum edirdilər. Bununla da gələcək hücumlar üçün mövqeyi saxlayırdılar [188].

Ermənilərin daha çox cəmləşdikləri Cəbrayıl istiqamətində müdafiə qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi üçün Azərbaycan döyüşçülərinin sayı ən azı min nəfərə çatan 2 piyada taburunun göndərilməsi tələb olunurdu. Canlı qüvvəyə olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün H.Səlimov aprelin ikinci yarısında Şuşa qəzasında səfərbərliyin keçirilməsi barədə əmr verdi. Bu əmrə əsasən, 30 yaşınadək olan yerli əhali hərbi xidmətə cəlb olunurdu [160, s.116].

Keşişkənd döyüşündən sonra Ağdam dəstəsinin fəaliyyəti də, əsasən müxtəlif məntəqələrdə fəallaşan erməni silahlı dəstələrinin susdurulması ilə bağlı idi. 1920-ci il aprelin 18-dən 19-na keçən gecə erməni silahlı dəstəsi Qaybahlı kəndinə daxil olaraq onun bir hissəsini yandırdılar.

1920-ci il aprelin 19-dan 20-ə keçən gecə erməni quldur dəstələri qəfil hücumla Gülablı kəndini ələ keçirib yandırdılar. Vəhşiləşmiş azğın dəstə kənddə qabaqlarına keçən bütün əhalini məhv etdi. Həmin ilin 23 aprelinde Şiş-Qaya kəndində yaşayan əhali bütövlükdə məhv edildi.

Həmin vaxt erməni vandalları kəndin körpə uşaqlarını su quyularına atmış, ocağa ataraq yandırmış, qadın və qocalara ağır cəzalar verərək öldürmüşdülər [92].

1920-ci il aprelin 24-də səhər tezdən 60 nəfərlik erməni silahlı dəstəsi Şuşanın şimal-qərbindəki yüksəkliklərdə yerləşən çöl qarovul postlarına hücum etdi. Tezliklə bu hücum dəf edildi. Elə həmin gün erməni silahlıları Kətik kəndi yaxınlığındakı yüksəkliklərdə olan mövqelərə də hücum etdilər. Burada da onlar Azərbaycan döyüşçülərinin müdafiəsini poza bilmədilər. Azərbaycan döyüşçüləri bu hücumun qarşısını aldı [188].

Dağlıq Qarabağdakı uğurlu döyüşlərdən sonra Azərbaycan qoşunları qarşısında Zəngəzur istiqamətində hərbi əməliyyatlar keçirmək vəzifəsi qoyuldu. Aprelin 27-də Hərbi

Nazirliyə göndərdiyi teleqramda H.Səlimov bildirdi ki, onun dəstəsində qalan qüvvə yalnız Şuşa-Ağdam yolunu qorumağa çatır [9, s.3, i.13, v.187]. Həmin gün Bakıya göndərdiyi digər bir teleqramında isə general H.Səlimov çətin vəziyyətdə olduğunu xatırladıb soruşurdu ki, ixtiyarında olan qüvvə ilə Zəngəzura doğru hərəkət etsin, ya yox? 1919-cu il noyabrın 23-dək Zəngəzurda mövcud olan vəziyyətin bərpası üçün orada əməliyyat keçirilməsinin və ya yalnız sərhədlərin qorunmasının məqsədəuyğunluğu barədə H.Səlimov ona dəqiq göstəriş verilməsini xahiş edirdi [211, s.91].

Beləliklə, 1920-ci il aprelin sonunadək Azərbaycan Ordusu regiondakı 1919-cu il noyabrın 23-nə olan vəziyyəti bərpa edərək ölkəsinin ərazi bütövlüyünü qorudu və bununla da öz vəzifəsini şərəflə yerinə yetirdi.

1918—1920-ci illər Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu zamanı onun ərazisi 113.895,97 km² idi. Onun 97.297,67 km² mübahisəsiz, 16.598,30 km² mübahisəli zonaları əhatə edirdi [225, s.71].

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan hökuməti əsas ordu qüvvələrini respublikanın qərb sərhədlərində yerləşdirməyə məcbur oldu ki, bu da şimal sərhədlərinin xeyli zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Artıq şimal sərhədləri boşda qalmışdı.

Faktlara əsasən təsdiq olunur ki, Qarabağda qiyam Ermənistan hökuməti tərəfindən təşkil edilmişdi, onun məkrli planını Sovet komandanlığı rəsmi İrəvanla birgə hazırlamışdı və Azərbaycana hücum edən XI Qızıl Ordunun əməliyyatlarını asanlaşdırmaq məqsədini güdürdü [233, s.118].

Azərbaycanın sovetləşdirilməsi işində ermənilərin rolu Ermənistan hökuməti və Qarabağ İncilab Komitəsi XI Qızıl Ordu ilə bilavasitə əlaqələrin yaradılmasından ibarət olmalı idi. İkitərəfli razılığa əsasən, Azərbaycan hərbi qüvvələrinin böyük bir hissəsini Qarabağa cəlb etmək və rus qoşunlarının Bakıya hücumunu yüngülləşdirmək məqsədilə Novruzun birinci günü Qarabağda üsyan qaldırmaq qərara alınmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın XI Qızıl Ordu tərəfindən istilası və kommunistlərin hakimiyyəti ələ keçir-

məsi ölkənin ərazi bütövlüyünün tam təmin edilməsini başa çatdırmağa imkan vermədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Respublikamızın 28 min km²-ə yaxın ərazisi məcburi şəkildə alınaraq qonşu respublikalara (xüsusilə Ermənistana) paylandı. Çox təəssüflər olsun ki, bu ata-baba torpaqlarımızdan verilən sonuncu «bəxşiş» olmadı [44, s.169, i.169, v.9].

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Ermənistan dövləti Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Şərur-Dərələyəz kimi əzəli Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək niyyətində idi. 1920-ci ilin yayında erməni vandalları Zəngibasarda 48 kənd, Vedibasarda 118 kənd, Dərələyəzdə 74 kənd, Şərur və Şahtaxtı rayonlarında 76 kənd yandırmış, minlərlə azərbaycanlıyı məhv etmiş və əsir götürmüşdür. Həmin ərazidə yaşayan azərbaycanlılardan 70 min İrana, 400 min nəfəri isə Naxçıvana pənah aparmışdı [47, s.1, i.43, v.14].

III FƏSİL

DAĞLIQ QARABAĞDA SEPARATİZM, SOYQIRIMI VƏ REPRESSİYALARA QARŞI XALQ ÜSYANLARI (1920)

Azərbaycanda işğalçılıq siyasətini həyata keçirən bolşeviklər keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək məqsədilə 1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yarandığını elan etdilər [8, s.1, i.78, v.2]. Doğrudur, xalqın narazı olacağından qorxan bolşeviklər öz işğalçılıq siyasətini pərdələmək üçün Azərbaycanı «müstəqil» Sovet Sosialist Respublikası elan etsələr də, əslində Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini itirdi. «Müstəqil Azərbaycan Respublikası» şüarı altında bolşeviklərin XI Qırmızı Ordu hissələri qısa bir müddətdə ciddi müqavimətə rast gəlmədən Azərbaycanın əksər ərazilərini öz nəzarəti altına aldı [602].

1920-ci ilin martında A.İ.Mikoyan Moskvada bir qrup Ermənistan nümayəndəsini qəbul etdi. A.İ.Mikoyan bildirdi ki, əgər Sovet qoşunları Bakıya daxil ola bilərsə, onda Ermənistan dövləti də öz məqsədinə çatacaqdır. Bakının asan yolla ələ keçirilməsi üçün burada yerləşən Milli Ordunun çıxarılması tələb olunurdu. Ona görə də Dağlıq Qarabağda şovinist erməni cəlladının göstərişi ilə erməni müdaxiləsi yenidən başlandı. Erməni daşnak hökuməti bildirdi: «Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq Ermənistan olmalıdır» [449]. 1920-ci il 22 martda başdan-ayağa silahlanmış güclü, təlim görmüş nizami erməni ordusu Şuşaya daxil olub, amansız qırğınlar törətdilər. Həmin gün minlərlə dinc əhali daşnak quldurları tərəfindən öldürüldü və təkcə Şuşa şəhərində 1700 bina yandırıldı. Şərəf və ləyaqətin tapdalanması, qadına, qocaya, uşağa aman verilmədən qırılması adi hala çevrilmişdi [31, s.1, i.190, v.68]. Dağlıq Qarabağda baş verən bu qırğının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Milli Ordu hissələri 1920-ci il aprelin 26-da Dağlıq Qarabağa daxil oldu [34]. Təcavüzkar erməni quldur dəstələri müvəqqəti olaraq əra-

zidən uzaqlaşdı. Lakin şimal sərhədlərimizdəki yaranmış boşluqdan istifadə edən XI Qırmızı Ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərini keçdi [48, s.2, i.76, v.16].

Beləliklə, 1920-ci il Aprel çevrilişi ərəfəsində Dağlıq Qarabağda erməni daşnaklarının məkrli ərazi iddiaları kütləvi xarakter aldı və onların yerli dinc azərbaycanlılara qarşı təcavüzü, zorakılığı, qarəti daha da genişləndi. AK(b)P Qarabağ Komitəsi Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz təbliğatlarını genişləndirdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşa gizli bolşevik komitəsinə milliyyətçə erməni olan Akop Kamari rəhbərlik edirdi. Dağlıq Qarabağda xalqımızın iqtisadi və siyasi böhranla üzləməsi, onların milli çəkişmə və qarşıdurmadan tənqə gəlməsi əhalinin müəyyən təbəqəsinin bolşevik təbliğatına inanmasına səbəb olmuşdur. Dağlıq Qarabağda Akop Kamari başda olmaqla Ş.Şahnazaryan, B.Vəlibəyov, B.Qaragözyan, A.Qevelyan, A.Tataryan və başqaları xalqı «ədalətli və dinc quruluş» yaratmaq üçün birliyə səsləyən yığıncaqlar keçirirdilər [197, s.19].

Mərkəzdə hakimiyyəti ələ keçirən XI Qırmızı Ordu Azərbaycanın bütün ərazisini zəbt etmək üçün 1920-ci il mayın 1-dən respublikanın daxili əyalətlərinə «Zəfər yürüşü»nə başladılar. 1920-ci il mayın 2—3-də XI Qırmızı Ordunun silahlı qüvvələri Yevlax stansiyasında qərarlaşdılar [48, s., i.54, v.43]. XI Qırmızı Ordunun Qarabağ istiqamətində gələcəyi xəbərini eşidən Qarabağ bolşevikləri 1920-ci il mayın 4-də Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovu hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq hakimiyyətin Qəza İnkilab Komitəsinin əlinə keçdiyini elan etdilər. İnkilab Komitəsinin tərkibinə B.Vəlibəyov, S.A.Ambarsumyan, K.Şahnazarov, Q.İbrahimov daxil oldular. Mayın 10-da Hadrutda, mayın 11-də Qaryagində İnkilab Komitələri təşkil olundu [48, s.2, i.54, v.44].

1920-ci il mayın 12-də G.Orconikidzenin başçılığı ilə XI Qırmızı Ordu Şuşaya daxil oldu [42, i.170, v.96]. XI Qırmızı Ordu hissələri Dağlıq Qarabağa daxil olarkən heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Ona görə ki, XIX yüzilliyin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən məqsədli şəkildə Dağlıq Qarabağa köçürülən ermənilər XI Qırmızı Ordunun timsa-

linda Rusiyanın hakimiyyətini görür və ona yerli, milli hakimiyyətlə müqayisədə üstünlük verirdilər. Həmçinin Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların bir qismi uzun illər boyu uzanan erməni qanlı savaşına son qoyulacağına ümid edir, bəziləri isə bolşevik təbliğatına uyub, yeni hökumətin gəlişi ilə xalq kütlələri tərəfindən tarixən arzulan, ədalətli və xoşbəxt cəmiyyətin yaradılacağını gözləyirdilər. Müqavimət göstərməyə qadir olan qüvvələrin bö-yük bir hissəsi dərk edirdilər ki, yaranmış qüvvələr nisbətində müqavimət mənasızdır və ancaq saysız qurbanlara gətirib çıxara bilər. Bütün bunlarla yanaşı, bolşeviklər əvvəlcədən bəyan etmişdilər ki, əgər yerlərdə XI Qırmızı Orduya müqavimət göstərilərsə terrora əl atılacaqdır.

Bütün bu səbəblərə görə XI Qırmızı Ordu hissələri heç bir müqavimətə rast gəlmədən Dağlıq Qarabağa daxil oldu. 1920-ci il mayın 13-də bolşeviklərin «Qarabağın erməni və müsəlman xalqına müraciəti» qəbul edildi. Həmin müraciətdə yerlərdə dərhal sovet idarə orqanlarının yaradılması və möhkəmləndirilməsi işinə çağırış var idi [48, s.1, i.414, v.44].

Moskvanın göstərişi ilə Dağlıq Qarabağın partiya təşkilatı kütlələr arasında geniş təbliğat və təşviqat işləri aparmağa başladı. Dağlıq Qarabağın bir çox kəndlərində silahlı dəstələr yaradıldı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Dağlıq Qarabağ Mahal Komitəsinin buraxıldığını elan etdi. Bu barədə qəbul olunmuş bəyannamədə qeyd olunurdu ki, «...Kommunist Partiyası başda olmaqla müstəqil Sovet Respublikası bu gün sizi... ümumi düşməne qarşı birgə mübarizəyə çağırır. Öz inqilab komitənizi təşkil edin, buraya yalnız əsl kommunistləri seçin» [48, s.1, i.414, v.43].

1920-ci il mayın 26-da Tağverd kəndində Qarabağ kəndlilərinin X qurultayı çağırıldı. Qurultayda hakimiyyətin Dağlıq Qarabağ İnkilab Komitəsinin əlinə keçdiyi elan edildi. Dağlıq Qarabağ İnkilab Komitəsinin sədri vəzifəsinə Sako Ambarsumyan seçildi [16, i.701, v.29].

Rus, erməni silahlı dəstələrinin və bolşevik təbliğatına uyan bir qrup azərbaycanlının köməyi ilə Qarabağın bütün şəhər və kəndlərində qısa bir müddətdə hakimiyyət İnkilab Komitəsinin əlinə keçdi. İnkilab Komitəsi bölgədə yerləşən Müsavat silahlı qüvvələrinin ləğv olunması işinə başladı [33].

Yerli dinc əhali tərəfindən xilaskar kimi qarşılanan Qırmızı Ordu döyüşçülərinin soyğunçu, quldur, işğalçı hərəkətləri, hakimiyyətdə olanların qarətçilik siyasəti, varlı adamların, o cümlədən ziyalıların evlərində kütləvi şəkildə axtarışlar aparılması, əmlakların müsadirə edilməsi, insan ləyaqətinin tapdalanması və təhqirlər xalqımızın yeni yaranmış hakimiyyətə qarşı narazılığını artırırdı. Dağlıq Qarabağ ərazisində bu hal daha kütləvi xarakter almışdı. Çünki bütün bunlarla yanaşı, XI Qırmızı Ordunun təmsilində mənfur niyyətlərinin böyük qüvvəsini duyan ermənilər 1920-ci ilin mayında torpaq iddiası ilə daha da azğınlaşmış və kəndlərin yandırılması, dinc əhalinin güllələnməsi adi hala çevrilmişdir. Qəzəb dalğası xalqın müqavimət hərəkətini yetişdirmişdi. 1920-ci ilin mayından Azərbaycan milli ordusu, erməni təcavüzkarlığının, erməni basqınlarının qarşısını almaq məqsədilə Qarabağ bölgəsində yerləşdirilmişdi. Milli Ordu hissələrindəki əsgərlərimiz, Qırmızı Ordunun xalqımızın adət-ənənəsinə, milli xüsusiyyətlərinə toxunan hərəkətləri ilə barışmır, hətta yeni hakimiyyətin özbaşınalığına qarşı biganə qalmır və onların qarşısını almağa cəhd göstərirdilər.

1920-ci il mayın 12-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin əmri ilə əks-inqilabçılara, təxribatçılara və alverçiliyə qarşı Fövqəladə Komissiya (FK) yaradıldı. FK tərəfindən görülməli tədbirlərə hökm verilməsi Ali İnkilabi Tribunalə həvalə olundu. FK təşkil olunduğu ilk gündən, Sovet Rusiyasında olduğu kimi terrorçu bir orqan kimi, fəaliyyətə başladı. Dağlıq Qarabağda FK-nın sədri vəzifəsinə Armenak Mkrtiçeviç Qaragözov təyin edildi. O «şübhəli ünsür» adı altında azərbaycanlı imkanlı şəxslərin, mədəniyyət xadimlərinin həbslərinə başladı. 1920-ci ilin sonu və 1921-ci ilin birinci rübündə 234 nəfər məsuliyyətə cəlb olunmuşdu [15, i.96, v.16]. Məsuliyyətə cəlb olunanların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. 1920-1921-ci illərdə 200 nəfər azərbaycanlı şahidsiz, sübutsuz ən ağır cəzaya məhkum olmuşlar [15, i.96, v.17]. Dağlıq Qarabağda təqib olunanların, həbs edilənlərin çoxusu milli ayrı-seçkiliklə, milli ədavətlə bağlı məsələlər üstündə mühakimə edilmişlər. FK yerlərdə əhali arasında vahimə yaratmaq məqsədi güdüdü.

Dağlıq Qarabağda FK ilə yanaşı, XI Ordunun xüsusi şöbələri də geniş fəaliyyət göstərirdi. FK kimi XI Ordunun xüsusi şöbəsi də qəzalara, kəndlərə gedərkən, ilk növbədə varlı adamların siyahısını tələb edir, qaçaqçılıqla məşğul olanları arayıb-axtarır, hər bir ailənin keçmişi ilə maraqlanır, təqib olunmaları üçün tədbirlər görürdülər. İstər FK-nın və istərsə də XI Ordunun siyasi şöbəsinin qeyri-məhdud səlahiyyətləri var idi [54, s.14]. Məhz buna görə xalq təsərrüfatının bərpasına keçid dövründə respublikanın hər yerində və xüsusilə Dağlıq Qarabağda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin bir halda idi. Əhalinin qarət olunması, təqiblər, insan ləyaqətinin tapdalanması adi bir hala çevrilmişdir. Buna görə Dağlıq Qarabağdan xeyli imkanlı ailələr İrana, bir qismi isə Türkiyəyə çıxıb getməli oldular. XI Ordunun 8-ci diviziyasının siyasi şöbəsinin əməkdaşları Dağlıq Qarabağa daxil olarkən keçmiş qəza rəislərini, pristavları, kətxudaları, bir çox din xadimlərini, varlı hampaları, onların ailə üzvlərini, hətta qadınlarını həbs edib, Şuşa və Qıraxtında saxlamış, bir çox bəylər əhalinin gözü qarşısında güllələnmişlər [44, s.1, i.8, v.143]. Cavanşir qəzası İnkilab Komitəsinin fəaliyyəti ilə bağlı 1920-ci il 17 oktyabr məlumatında bildirilirdi ki, Tərtərə gələn komissiya inkilab düşmənlərinin güllələnməsini həyata keçirdi. Həmin vaxt Cəbrayıl və Hadrutdan Azərbaycan İnkilab Komitəsinə göndərilən gizli məktubda göstərilirdi ki, bu bölgədə daxil «sakitliklə» bağlı bir çox tədbirlər görülmüş, inkilab düşmənlərindən intiqam alınmışdır. Əhali böyük qorxu, ciddi təlaş içərisində idi. Dağlıq Qarabağdan verilən xəbərlərdən aydın olur ki, son zamanlarda bölgədə yerləşən ordu hissələri əhali arasında iş apararkən əhalinin adət-ənənələrinə, dininə, dilinə hörmət etmir, onlarla vəhşicəsinə rəftar edirlər. Şuşada, Ağdərədə, Qaryagində kütləvi həbslər aparılmışdır [44, s.1, i.105, v.49].

1920-ci ilin sonlarında Dağlıq Qarabağdan AK(b)P MK-ya daxil olan məlumatda göstərilirdi ki, Şuşada vəziyyət son vaxtlar daha da ağırlaşmış. Azərbaycanlılar keçmişə daha çox meyillidirlər. Bunun əsas səbəbi heç bir qaydaya sığmayan mal-qaranın, taxılın, ot-ələfin müsadirəsi, kəndli-

lərə qarşı FK-nın repressiyalar tətbiq etməsidir. Ona görə də xalq yenə hakimiyyətə inanmır [44, s.1, i.8, v.144].

1920-ci ilin əvvəllərində özlərinin ən «müqəddəs arzu»larını «Böyük Ermənistan» yaratmaq kimi bəd, ədalətsiz niyyəti — praktiki olaraq həyata keçirməyə çalışan erməni daşnakları Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində dinc əhaliyə qarşı təcavüzkarlıq edir, vahimə salır, qarətçilik və zorakılıqla məşğul olur, onlara ən ağır cəza verməkdən çəkinmir, bütün kəndləri yandıraraq əhalini yaşadıkları əraziləri tərk etməyə məcbur edirdilər [31, s.1, i.190, v.21]. Aprel faciəsindən sonra özlərinə güclü arxa tapan təcavüzkarların bəd əməlləri daha da artmış, Dağlıq Qarabağda milliyyətçə ermənilərdən ibarət ali hakimiyyət orqanı yaradılmış, onların «sosializm quruculuğu» adı altında apardıqları siyasət, həm mahiyyət cəhətdən, həm də üsul etibarilə yuxarıdan, zorakılıq yolu ilə, şovinist mövqedən yanaşma və ya buna bənzər hallar istəməz xalqımızın kütləvi narazılığına səbəb olurdu. Bu narazılıqlar isə özünü xalq üsyanları şəklində göstərirdi. O dövrdə M.Rəsulzadə yazırdı: «İstiqlaldan bir ay sonra artıq əhali bütün Azərbaycan məmləkətinin müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etmişdi... Xalq təhəmmül etmədi, üsyan etdi» [417]. Həmin vaxt Azərbaycanda olan general Veysəl bəy yazırdı ki, «Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ruslar ikiüzlü siyasət yeridirdilər. Ermənilərə hərtərəfli kömək göstərilirdi. Şüurlu xalq bolşeviklərin şüarları ilə əməlləri arasındakı fərqi tezliklə dərk etməyə başladılar. Xalq hər şeyi dərk etdiyindən müqavimətə başladı» [565]. Dağlıq Qarabağda xalq üsyanının başvermə səbəblərini müəyyənləşdirərkən aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

— XX əsrin əvvəllərində ərazi iddiaları məqsədilə xalqımıza qarşı erməni cəlladlarının — Dro, Nijde və Andronikin törətdiyi cinayətlər; [45, s.1, i.83, v.1] — günahsız azərbaycanlıların güllələnməsi, kəndlərin yandırılıb xarabalığa çevrilməsi, kütləvi qarətlər xalqımızın səbir kasasını daşdırmış və Dağlıq Qarabağda üsyanı doğuran əsas səbəblərdən birincisi idi.

— Torpaqların müsadirəsi haqqında dekretdən sonra mülkədarlar xalq içərisində Qarabağda cidd-cəhdlə şayiələr yaymağa başladılar ki, «XI Qırmızı Ordu azərbaycanlıları bütövlükdə qırmaq üçün gəlirlər». Deməli, mülkiyyəti müsadirə edilənlər xalq içərisində yeni hakimiyyətə qarşı güclü təbliğat aparır və bu hal istər-istəməz üsyanlara səbəb olurdu.

— XI Qırmızı Ordunun Azərbaycana daxil olmasından qabaq əhalinin böyük bir hissəsində belə bir fikir yaranmışdı ki, məhz ruslar Azərbaycanı erməni təcavüzündən və daşnak dəstələrinin təhlükəsindən xilas edəcəkdir. Lakin XI Ordunun dəstələri Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıları tərksilah etdilər, erməniləri isə silahlandırdılar. 1920-ci ilin ortalarında erməni quldurları Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan kəndləri darmadağın etdilər. Tərksilah edilmiş əhali çox ağır məhrumiyətlərlə üzləşdi. B.Şaxtəxtinski həmin dövrü təhlil edərək yazırdı ki, erməni vəhşilikləri o dərəcəyə çatmışdır ki, bəzi qəzalarda, xüsusilə Dağlıq Qarabağ ərazisində məsələ artıq «müsəlman əhalisinin fiziki mövcudluğundan» gedirdi. Sözsüz ki, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların qayğılarına bolşeviklərin belə münasibəti haqlı olaraq etiraz dalğasının güclənməsinə gətirib çıxartdı [34].

— Dağlıq Qarabağda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onun rəhbərliyinin ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi və onların «sovet hakimiyyəti» adı altında şovinst mövqə tutaraq antiazərbaycan siyasəti yeritməsi, xalqımızın milli mənafeələrinin nəzərə alınmaması, xüsusilə onların var-dövlətlərinin müsadirə edilməsi, mülkiyyətdən məhrum etmə və torpaq məsələsinin həllində şovinst siyasət özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Şübhəsiz, bütün bu ayrı-seçkilik isə xalq üsyanlarına zəmin yaradırdı.

— Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Dağlıq Qarabağda hakimiyyətdə olan bəylər və xanlar, xalqımızın görkəmli şəxsiyyətləri, dövlət məmurları, ictimai-siyasi xadimlər və elm adamları, ordu başçıları (sözsüz ki, bunlar azərbaycanlılar idi) həbs edilir, sürgün edilir, çox hallarda isə sorgusuzsuz güllələnirdilər. Həmin dövrün mənbələrindən birin-

də göstərilirdi ki, «Ziyahılar və burjuaziya nümayəndələri həbs olunur və güllələnirdilər. Onlar, demək olar ki, yalnız müsəlmanlar idilər. Azərbaycan KP MK-nın başı üzərində dayanan güclü erməni qrupu Azərbaycan xalqını başsız qoymaq üçün onun ən yaxşı nümayəndələrini məhv edirdilər [45, s.1, i.32, v.1-9]. Bütün bunlar isə həmin şəxslərin, onların yaxınlarının etirazlarına — xalq hərəkatının canlanmasına təkan verdi.

— Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə münasibətdə müstəmləkəçilik siyasətinin, ordunun mərkəzi və yerli ərzaq orqanlarının kənddən bütün ərzaq ehtiyatlarını daşıyıb aparması nəticəsində sovet hakimiyyətinə qarşı çox böyük narazılıq doğurur, yerlərdə kəndlilərin narazılığının artmasına və üsyanlara səbəb olurdu [29, s.74, i.122, v.11].

— XI Ordunun iqtisadi cəhətdən təmin edilməsi xalqın çiyində ağır bir yükə çevrilmişdi. Öz ailəsini yarıac dolandıran kəndli üçün — daşnak hücumları ilə əlaqədar torpağın becərilməsi çətin olduğu bir vaxtda, belə bir ödənci vermək olduqca acınacaqlı idi. Hələ bu az imiş kimi XI Qırmızı Ordu özünü müstəmləkəçi kimi aparır, heç kəslə heşabləşmır, müsadirəçiliklə məşğul olur, xalqımızın milli adət-ənənəsini təhqir edirdi [589]. Ona görə də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin icazəsi olmadan XI Ordunun başçıları olan millətçi rus şovinstləri və erməni daşnaklarının özbaşınalıqları xalqımızın etirazlarına gətirib çıxarırdı.

— Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, qərb dövlətləri sosializm quruluşunu məhv etmək və Bakı neftinə yiyələnmək üçün vaxtilə sınaqdan çıxardıqları «parçala və hökm sür» siyasətindən istifadə edərək Azərbaycanda yaşayan xalqları bir-birinə qarşı qoydular. Bu işdə ermənilər onların karına gəldilər. «Böyük Ermənistən» yaratmaq fikrində olan erməniləri ərzaqla silah və sursatla təmin edib, Azərbaycana qarşı yönəltdilər [54, s.41]. Qızıqsıdırılan və hər cür şəraitlə təmin edilən ermənilər Dağlıq Qarabağda ağlasıgmaz fəlakətlər törətdilər. Bu isə xalq üsyanlarına səbəb oldu.

— Dağlıq Qarabağda özlərinə daha çox tərəf toplamaq, ərazidə yaşayan erməniləri öz dəstələrində birləşdirmək

məqsədlə erməni daşnakları xüsusi hazırlanmış təbliğatçı dəstələr hazırlayıb Dağlıq Qarabağa göndərdilər. Onlar «Yeni quruluşun gələcəyinə inamsızlıq», «XI Ordunun tərkibinin Denikin ordusu olması», «Əgər Dağlıq Qarabağ Ermənistanla birləşsə ərzaq bolluğu olacaq» və sair boş cəfəng xülyalarla çıxışlar edirdilər [376, s.39]. Çox hallarda isə onlar öz məqsədlərinə nail olurdular, bu isə qarşıdurma yaradırdı.

— Rus imperiyası diktaturanın hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün özlərinin tarixi təcrübəsindən istifadə etdilər. Onlar bu dövrdə xalqı qorxu içərisində saxlamaq üçün terrorun tətbiqinə başladılar. Qayda-qanunu «pozanları» ağır cəza gözləyirdi. Terroru həyata keçirən FK üzvləri milliyyətə erməni olduqlarından «şübhəli ünsür» adı altında keçmiş azərbaycanlı sahibkarlar, bəylər, tacirlər, ziyalılar həbs edilir və istintaqsız güllələnirdilər [44, s.74, i.121, v.18]. Bütün bunlar isə keçmiş mənəb sahiblərinin etirazlarına səbəb olurdu.

— Dağlıq Qarabağın erməni kommunistləri Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasını uğrunda xalq içərisində təbliğat aparırdılar. Vaxtaşırı edilən bu çıxışlar erməni daşnaklarının törətdiyi daşnak terroruna qarşı qırmızı terrorla cavab verilməsi təbliğ edilirdi. Bu isə üsyanın baş verməsi üçün zəmin hazırlayırdı.

— Yeni hakimiyyətin din əleyhinə davakar hərəkatləri məscidlərin dağıdılması, din xadimlərinin təhqir edilməsi mollaların, axundların heç bir əsas olmadan ittiham olunaraq kütləvi şəkildə güllələnməsi və sair hallar — dindarların antisovet təbliğatına səbəb oldu. Onlar hər yerdə əhaliyə yeni quruluşa qarşı üsyana çağırırdılar [605].

— Bol suyu, münbit torpaqları, əlverişli iqlim şəraiti, tükənməz sərvəti olan Dağlıq Qarabağda xalqımızın ehtiyac içərisində yaşamasına onlar dözə bilmədilər. Aprel faciəsindən keçən qısa bir müddətdə bütün Azərbaycan xalqı müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etdiyindən üsyana qalxdı.

— Kommunistlərin keçirdikləri uğursuz təcrübələr, ordu hissələrinin səhvləri, torpaq və vergi siyasətindəki əy-

ıntilər, xalqımızın dini mərasimlərinə qayğı ilə yanaşılmaması Dağlıq Qarabağda üsyana səbəb oldu.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycanın başqa ərazilərindən fərqli olaraq Dağlıq Qarabağda milli müqavimət hərəkatı təkcə antisovet xarakteri daşımırdı. Buradakı hərəkat həm də erməni daşnaklarının törətdiyi faciələrə, günahsız qırğınlara qarşı yönəldilmişdi. Eyni zamanda Zaqatala, Naxçıvan və digər üsyanlarda üsyanın əsas qüvvəsini dinc əhalidən ibarət müqavimət dəstələri təşkil edirdisə, Dağlıq Qarabağdakı üsyançıların əsas qüvvəsi hərbiçilərdən ibarət idi. Dağlıq Qarabağ üsyançıları digər bölgələrin üsyançılarından daha yaxşı silahlanmışdılar və üstün döyüş təcrübəsinə malik idilər.

Aprel çevrilişinin ən mühüm nəticəsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin itirilməsi oldu. Azərbaycan yenidən Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Bu hadisə isə Qərbi dövlətlərin qane etmədi. Həmin dövlətlər «parçala və hökm sür» imperiya siyasəti işlədib Qafqazda müxtəlif fitnə-fəsaddan istifadə edərək burada yaşayan xalqları bir-birinə qarşı qoyurdular. Onlar, «buyruq qulu» olan erməni agentlərinin gücündən istifadə etdilər. Böyük Britaniya, Fransa, Amerika hakim dairələrinin birinci məqsədi yeni ictimai quruluşu məhv etmək idisə, ən başlıca məqsəd Bakı neftini ələ keçirmək olmuşdur. 1920-ci ilin mayında Bakıda 53 nəfər Böyük Britaniya hərbi qulluqçusunun antisovet təbliğatı aparması aşkar edilmişdir. Onlar yeni quruluşu «ümummilli fəlakət» adlandırırdılar. Dağlıq Qarabağda isə belə şeyə yayırdılar ki, Qızıl Ordu «müsəlmanları bütövlükdə qırmaq üçün gəlir». Ona görə də onları əraziyə buraxmaq olmaz. Digər tərəfdən isə Qərbi dövlətləri erməni daşnaklarına «Böyük Ermənistan» yaradılmasına müdafiəçi olacaqlarını vəd etmişdilər. Bu məqsədlə onları ərzaq, silah və sursatla təmin etdilər [44, s.74, i.122, v.7]. Dağlıq Qarabağda daşnak erməni dəstələrinin azgınlıqları yenidən başladı.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Qırmızı Ordu hissələrinin işğalçılıq hərəkatları, FK-nın terrorçuluq siyasəti, kütləvi qarətlər, əhalinin milli adət-ənənəsinə, dininə qarşı təhqi-

ramiz hərəketlər və sair hallar Dağlıq Qarabağda xalq üsyanlarına səbəb oldu.

Dağlıq Qarabağda yeni yaradılmış erməni və rusalardan ibarət bolşevik hakimiyyətinə, həm də erməni özbaşınalılıqlarına, təcavüzkarlıqlarına qarşı xalqın milli azadlıq mübarizəsi başladı. 1920-ci ilin mayında Azərbaycan Milli Ordusunun əsas hissələri Qarabağ bölgəsində yerləşdirildi. Əvvəlcə ərazi bütövlüyümüzün qorunması uğrunda mübarizə məqsədilə, Dro, Nijde və Andronikin çirkin əməllərinin qarşısını almaq üçün Dağlıq Qarabağa daxil olan Milli Ordu hissələri, XI Qırmızı Ordu hissələrinin və yeni hakimiyyətin özbaşınalığına qarşı da biganə qalmadı. Azərbaycanın Milli Ordu hissələrinə polkovnik Zeynalov başçılıq edirdi. Azərbaycan xalqının çətin günündə onun dadına çatan Türk generalı Nuru paşa da öz dəstəsi ilə Qarabağ istiqamətində hərəket etdi. 1920-ci il mayın axırlarında Qarabağın müxtəlif yerlərində Şəki, Tatar, Cavanşir, Ağdam süvari alayları, Bakı piyada alayı və Bakının 2 topçu diviziyası yerləşdirilmişdi [62]. Xalq, Milli Ordu hissələrini çox böyük sevincə qarşıladı. Dağlıq Qarabağa nəzarət Milli Ordu hissələri və onun tərkibində vuruşan xalqın əlinə keçmişdi. Milli Ordu hissələrinin tərkibində 6 min döyüşçü var idi. 1920-ci il mayın 25-də Nuru Paşanın dəstəsi Yevlaxdan Əsgərana, oradan da Şuşaya daxil oldu. Zeynalovun Milli Ordu hissələri ilə birləşən hər iki ordu hissələri Dağlıq Qarabağı XI Ordu hissələrindən və daşnak ermənilərindən təmizlədilər [62, s.18]. Ərazinin daşnaklardan təmizlənməsində yerli bəylər də fəal iştirak etdilər. Bəhs etdiyimiz dövrdə Cavanşir qəzasında İnkilab Komitəsinin sədri Adil Sultanov da azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələrilə üsyançıların tərəfinə keçmişdi. XI Ordunun 2-ci süvari korpusunun 32-ci atıcı diviziyası güclü bombardmançı təyyarələrdən istifadə edərək iyunun 15-də Dağlıq Qarabağda baş vermiş üsyanı yatırdı. Bombardman zamanı yüzlərlə ev dağıldı və dinc əhali qırıldı. Bu vaxt Nuru Paşa müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görüb Şuşanı tərk etdi. Lakin Dağlıq Qarabağda Sultan bəy Sultanov hələ də müqavimət göstərirdi. General Cavad bəy Şıxlinski, Sultan bəy Sultanova kömək üçün 8 min adam,

24 ədəd pulemyot, 10 ədəd top və külli miqdarda ləvazimat göndərdi. S.Sultanovun dəstəsi Andronikin, Dronun ən güclü qoşun hissələrinə böyük itkilər vermiş və ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq planlarını yarımçıq qoymuşdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, S.Sultanovun qardaşı X.Sultanov 22 may 1920-ci ildə həbs edilmişdi. Güclü müqavimətə baxmayaraq, S.Sultanov da güclü, nizami XI Ordunun hücumu qarşısında aciz qaldı. Çünki xalqın qədirdilən, qeyrətli oğlu başa düşürdü ki, bombardmançı təyyarələrə müqavimət göstərmək ağılsızlıqdır. Bu döyüş minlərlə evin dağılmasına, günahsız insanların məhvəsinə səbəb ola bilər. Odur ki, S.Sultanov 1920-ci il iyunun 14-də müqaviməti dayandırdı [197, s.20]. Lakin Mikoyanın məxfi tapşırığı ilə S.Sultanova qəsd təşkil edildi. Xoşbəxtlikdən atılan güllə onun başına yox, çənəsinə dəydi. S.Sultanov onu salamat buraxmayacaqlarını başa düşüb Türkiyəyə mühacirət etməli olur.

Güclü, hərbi təlim görmüş, təpədən-dırnağadək silahlanmış erməni-rus birləşmiş nizami ordusu 1920-ci il iyunun 15-də hücum edib Dağlıq Qarabağdakı xalq üsyanlarını yatırdı. Həmin vaxt G.K.Orconikidze V.İ.Leninə teleqram vurdu ki, «Qarabağda qiyam ləğv edilib. Nuru Paşa başda olmaqla qiyam rəhbərləri qaçıblar» [13, i.3, v.42].

Beləliklə, Dağlıq Qarabağda xalqımızın ərazi bütövlüyü, azadlıq uğrunda apardığı milli-azadlıq mübarizəsi qan içində boğuldu. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər cəhənnəmi xatırladırdı. Bütün evlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Xalq üsyanlarının məğlub olması səbəblərini araşdırarkən Azərbaycanın başqa bölgələrindən fərqli olaraq Dağlıq Qarabağda özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasını aşkar edirik. Başqa ərazilərdən fərqli olaraq Dağlıq Qarabağ üsyançıları həm ermənilərə qarşı ərazi bütövlüyü uğrunda, həm də Qırmızı Ordu hissələrinə qarşı azadlıq uğrunda döyüşməli idilər. Bu isə qüvvələr nisbətini zəiflədirdi.

— Üsyanın gedişində milliyyətə erməni olan kommunistlərin öz silahları ilə birlikdə daşnakların tərəfinə keçməsi faktları aşkar edilmişdir. Məsələn, 1920-ci ilin mayında 1200 erməni kommunisti onlara verilmiş tüfəng və patronları ilə birlikdə Nijdenin dəstəsinə qoşulmuşlar

[283]. Bu da qüvvələr nisbətinin erməni və ruslar tərəfdə olmasına şərait yaratmışdır.

— Həm XI Qırmızı Ordu hissələri, həm də Dro, Nijde və Andronikin dəstələri uzunmüddətli müharibələr apar-dıqları üçün böyük döyüş təcrübəsinə malik idilər. Bu isə müharibənin gedişində özünü büruzə verirdi.

— Ordunun texniki cəhətdən təchiz edilməsində də fərqlər müşahidə edilirdi. Adicə Qızıl Ordu hissələrinin bombardmançı təyyarələrdən istifadə etməsi, döyüşən Milli Ordunu psixoloji cəhətdən ruhdan saldı və məğlub olma-sına şərait yaratdı.

— Bəhs edilən dövrdə erməni daşnakları Dağlıq Qara-bağ bölgəsinə özlərinin xüsusi hazırladıqları «təbliğətçi dəstələr» göndərdilər. Onlar ərazidə yaşayan erməniləri öz tərəflərinə çəkə bildilər ki, bu da daşnakların qüvvələrini artırırdı. Eyni zamanda 1828-ci ildən Dağlıq Qarabağa kö-çürülərək burada yaşayan ermənilər yerli şəraiti yaxşı bilir və daşnaklara bələdçilik edirdilər.

— Özlərinin gizli məqsədləri olan Qərb dövlətləri ermə-ni daşnaklarından bir alət kimi istifadə etməyə başladılar və onları ərzaq, döyüş sursatı və silahla təmin etdilər. Həm də erməni daşnakları həmin dövlətlər tərəfindən bey-nəlxalq aləmdə dəstəklənirdilər.

— Azərbaycanlılar içərisində də, «yeni quruluşun əda-lətli gələcəyi»nə inanan qüvvələr var idi ki, onların üsyan-çıların tərəfində olmaması qüvvələr nisbətini azaldırdı.

— Dağlıq Qarabağda baş vermiş üsyanın Gəncə, Zaqata-la, Lənkəran, Naxçıvan üsyanları ilə əlaqəsinin olmaması bu üsyanların müxtəlif vaxtlarda baş verməsinə, ayrı-ayrılıqda onların hər birisinin Qırmızı Ordu hissələri tərə-findən asanlıqla məğlub edilməsinə səbəb oldu.

— Üsyanı idarə etmək üçün vahid mərkəz yaradılma-mışdı. Bu isə öz növbəsində üsyanın müxtəlif vaxtlarda, plansız keçirilməsinə və kortəbiiyin baş verməsinə, son nəticədə isə ümumxalq üsyanına çevrilməməsinə və məğlub olmasına gətirib çıxarmışdır.

Dağlıq Qarabağda baş vermiş olan 1920-ci il xalq üsya-nının qan içində boğulmasına baxmayaraq, çox böyük əhə-miyyəti olmuşdur. Belə ki, bu üsyan Dağlıq Qarabağda ye-

ni hakimiyyətə qarşı milli-azadlıq hərəkatının başlanğıcını qoyaraq onun ilk parlaq səhifəsini təşkil etdi. Eyni zaman-da Dağlıq Qarabağı işğal edən qüvvələr — erməni daşnak-larına və XI Ordu hissələrinə əyani sübut olundu ki, xal-qımız öz azadlıq və ləyaqəti uğrunda mübarizə iqtidarına malikdir. Üsyan yeni yaranmış hakimiyyəti sarsıdaraq, xalq hərəkatının gələcəkdə inkişafına təkan verdi. Üsyan nəticəsində bolşevik hakimiyyətinin siyasi böhranı daha da dərinləşdi. Xalqın qəzəbi aşırı daşdı. Ermənilərin bolşevik hakimiyyəti ciddi təhlükə altında olduğundan, onlar ardıcıl olaraq azərbaycanlılara qarşı repressiyalara əl atdılar. Min-lərlə dövlət məmurlarımız, ictimai-siyasi xadimlərimiz, nü-fuzlu elm adamlarımız, ümumiyyətlə, bütün namuslu və qeyrətli görkəmli şəxsiyyətlərimizin bir hissəsi həbs edildi, sürgün edildi, istintaqsız və məhkəməsiz güllələndi, digər qismi isə vətəni tərk edib mühacir həyatı keçirməyə məc-bur edildilər.

Azərbaycanı bütövlükdə öz müstəmləkəsinə çevirən Ru-siya, artıq daşnakların Dağlıq Qarabağdakı qarətləri, da-ğıntıları ilə barışmaq istəmirdi. Odur ki, Qızıl Ordunun 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 177-ci, 178-ci polkları və 1-ci Qafqaz korpusu 1921-ci il iyulun 3-də general Nijdenin qoşunları-nı məğlub etdilər. Nijde Qafan dağlarına çəkilib Mehridən İrana qaçdı [42, i.293, v.36]. Daşnak qoşunları məğlub olsa da, ermənilərin məkrli ərazi iddiaları hələ də davam edirdi. Dağlıq Qarabağda vəziyyət əvvəlki kimi böhranlı olaraq qalırdı.

IV FƏSİL

DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN XALQIMIZ ÜÇÜN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ (1921-1923-cü İLLƏR)

Ermənilərin dünyanın müxtəlif bölgələrindən Qafqaza köçürülməsi ilə burada yaşayan xalqların çətin və məşəq-qətli günləri başlamışdır. Azərbaycanın qədim tarixə malik torpaqlarını zaman-zaman, hissə-hissə qoparıb «Erməni Vilayəti» yaradan ermənilər, təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənmədilər. Onlar dənizdən-dənizə «Böyük Ermənistan dövləti» yaratmaq niyyətinə düşdülər. Erməni daşnaklarının bu mənfur, bəd və ədalətsiz niyyəti 1905-ci ildən başlamış 1914-1915-ci, 1918-1920-ci illərdə davam edərək Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra çox ciddi və kəskin şəkildə yenidən ortaya atılmışdır. Ermənilər açıq elan edirdilər ki, «Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz, burada ancaq təkçə Ermənistan qalmalıdır. Qafqazın hamısı ya gərək Ermənistan ola, ya da Ermənistana tabe kimi bir şey (yəni müstəmləkə — *M.N.*) olmalıdır [450].

Azərbaycanın tarixi torpaqlarını «mübahisəli ərazi»yə çevirən erməni daşnakları Respublikamızda ağır milli problem yarada bilmişdilər. Bir məsələni xüsusi qeyd etməliyik ki, bu problemin inkişafı və «həlli»ndə Rusiyanın böyük rolu var idi. 1920-1923-cü illərdə Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazilər kimi əsasən Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın adları çəkilirdi. Azərbaycandakı «ərazi mübahisələri» təkçə Rusiya və Ermənistanın deyil, həm də böyük Qərb dövlətlərinin «parçala və hökm et» siyasətini əldə tutaraq müəyyən məqsədləri var idi və öz mənafeələrini güdürdülər.

Azərbaycanda çox mürəkkəb və gərgin siyasi ziddiyyətlər şəraitində «Dağlıq Qarabağ məsələsi» gündəmə gətirilmişdi. Azərbaycan ərazisinə müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş ermənilər ölkədəki milli azlıqlar arasında faiz etibarilə çoxluq təşkil edirdilər. Onların böyük əksəriyyəti Dağlıq Qarabağda yığcam şəkildə azərbaycanlılarla qonşuluqda ya-

şayırdılar. Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan əməkçi erməni icması daşnakların fitnəkar antiəzərbaycan siyasətinə baxmayaraq, Qarabağın bölünməzliyinə qətiyyətlə tərəfdar çıxırdılar. Məsələn, A.İ.Mikoyan RK(b)P MK-ya V.İ.Leninə yazdığı 22 may 1919-cu il tarixli məktubunda qeyd edirdi ki, «daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin Qarabağ əhalisi üçün bu, özlərinin həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt, heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla bağlanmaq demək olardı. Qarabağın erməni əhalisi beşinci qurultayda sovet Azərbaycanını tanımağı və onunla birləşməyi qərara almışdır» [44, v.104]. Bundan əlavə, 1919-cu ilin apreliyində general Tomsonun nümayəndəsi Şatelvord Bakıdan Şuşaya gələrək ermənilərdən Azərbaycan Respublikası hakimiyyətini qəbul etməyi, [31, v.66] yaxud general A.İ.Denikin yazdığına görə, «Sultanovun qanunu hakimiyyətini» tanımağı tələb etdi [31, v.19]. Şuşada ingilis hərbi missiyasının razılığı ilə general qubernator X.Sultanov erməni milli şurasının başçılarını tutub Şuşadan qovdu [31, v.71]. 1919-cu il iyunun 6-da Yepiskop Şahnazarov və erməni icmasının nümayəndələri X.Sultanovla görüşərək, Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini qəbul etdiklərini bildirdilər. İyulun 30-da Şuşaya gələn baş nazir N.Yusifbəyov və hərbi nazir S.Mehmandarov erməni kilsəsində duz-çörəklə qarşılandı. Yepiskop onları Azərbaycan dilində salamladı. Müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyada Ali komissarı Amerika polkovniki Haskel Bakıda N.Yusifbəyova bildirdi ki, o, «Qarabağın qəti olaraq Azərbaycana keçməsinə zəruri hesab edir» [92].

1919-cu il mətbuat səhifələrində yazılırdı: «Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlıların münasibəti çox yaxşıdır. Siyasətdən uzaq dinc kəndlilər səmimi etiraf edirlər ki, Qarabağın əsasən ermənilər yaşayan dağlıq hissəsinin güzəranı büsbütün onun düzən hissəsindən asılıdır, bu səbəbdən də onlar Qarabağın bu şəkildə bölünməsinə təsəvvür edə bilmirlər, onlar iqtisadi və siyasi əlaqələri olmayan İrəvanı heç vaxt görməmişlər» [93].

1919-cu il avqustun 15-də Şuşada keçirilən Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qurultayı «Dağlıq Qarabağ erməniləri-

nin Azərbaycan hökuməti ilə müvəqqəti sazişi»ni qəbul etdi. Həmin sazişdə göstərilirdi ki, «Qarabağın dağlıq hissəsi», ermənilər yaşayan Dizax, Vərənd, Xaçın, Carabet rayonları özünü müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikasının hüduqlarında hesab edir» [510]. Saziş, məsələnin Paris Sülh Konfransında həll edəcəyi vaxta qədər qüvvədə qalmalı idi. 15 avqust sazişinin qəbul olunması Ermənistanın Dağlıq Qarabağı «Ermənistan ərazisi» elan etmək siyasətinin müəyyən mənada iflası idi [31, v.10]. Bu sazişin əldə edilməsində Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovun böyük xidmətləri olmuşdur və bu sazişə çox yüksək qiymət vermişdir.

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan ilə Ermənistanın baş nazirləri Yusifbəyov və Xatisov Gürcüstan Xarici İşlər naziri Geqeçkorinin və Amerika polkovniki Ceymis Reyin şahidliyi ilə sülh sazişi imzaladılar C.Rey hər iki tərəfin razılığı ilə «neytral şəxs» kimi müəyyənləşdirildi. Bütün mübahisəli məsələləri onun iştirakı ilə həll etməli idilər. Sülhə görə «mübahisəli sərhəd məsələsi»ni silah gücünə yox, danışıqlar yolu ilə həll olunmalı, həmçinin qoşunlar ərazidən çıxarılmalı, heç bir halda silahdan istifadə edilməməli idi [31, v.2]. Lakin daşnaklar Qarabağ sazişini hər vasitə ilə gözdən salmağa, heçə endirməyə cəhd göstərirdilər. Türk millətinə vəhşicəsinə nifrət bəsləyən azğın millətçilik partiyası regionda sülhün bərqərar olmasını qəbul edə bilmirdi.

Azərbaycan tərəfi sülhün şərtlərinə əməl edərək qoşun hissələrini Şuşadan və digər ərazilərdən çıxartdı. Ermənistan isə sazişi pozaraq Qarabağa qoşun hissələri göndərdi. O zaman Şuşa və Zəngəzurda olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddel Londona məlumat verərək bildirirdi ki, «23 noyabr sazişinin ardınca, ermənilər Azərbaycan qoşunlarının getməsindən istifadə edərək xaincəsinə Qarabağda müsəlmanlar üzərinə hücumə keçdilər və qırxa qədər müsəlman kəndini dağıtdılar. Londanda erməni bürosu var. Buna bənzər təşkilatlar Fransada da, ABŞ-da da var. Ermənilərin ən çox sevdiyi metod ən alçaq reklam üçün «Xristian» sözündən istifadə etməkdir. Zaqafqaziyada həqiqəti bilirlər, əgər ingilis ictimaiyyəti bilmirsə də, ingilis nazirlikləri həqiqəti bilməlidirlər» [300, s.227].

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə əlaqədar olaraq 1919-cu il dekabrın 30-da Azərbaycan hökuməti Zaqafqaziya Ali komissarı Haskeldən erməni təcavüzünü dayandırmaq üçün təcili tədbirlər görməyi tələb etdi. Xarici İşlər naziri F.Xoyski xüsusi nota ilə Ermənistan hökumətini xəbərdar etdi ki, dinc əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatlar dayandırılmazsa, Azərbaycan hökuməti öz vətəndaşlarının həyatını və əmlakını qorumaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməyə məcbur olacaqdır. Lakin Ermənistan bu xəbərdarlıqlara məhəl qoymadı, əksinə, Dağlıq Qarabağda Ermənistanın təxribatı daha da gücləndi [31, v.28].

Məsələyə Ermənistanın Tiflisdəki nümayəndəsi belə bəyanat verdi ki, «həm general Andronik, həm də onun dəstəsi xüsusi erməni korpusunun əmri ilə artıq çoxdan erməni qoşunlarının tərkibindən və siyahısından çıxarılmışdır. Onlar Ermənistan hökumətini tanımaqdan imtina ediblər. Beləliklə, Ermənistan hökuməti general Andronik və digərlərinin məsuliyyətsiz fəaliyyətinə cavab verə bilməz» [35]. Lakin bəhs edilən dövrdə general Andronikin yazdığı məktub yuxarıda deyilənlərə tamamilə ziddir və Ermənistanın məkrli niyyəti bir daha səmimi etiraf edilmişdir. Həmin məktubdan oxuyuruq: «Zati-aliləri general Biçerakova. Zəngəzur erməni milli şurasının üzvləri Arşak Şirinyan və Nikolay Osipov Bakıdan gələrək mənə 1.000 000 manat pul verdilər. Bu haqda onlar Sizə iltizamnamə veriblər. Adı çəkilən Şura üzvləri mənə dedilər ki, bu pulu Siz general Baqratonun xahişi ilə vermisiniz. Mənim dəstəmi və bədbəxt qaçqınları unutmduğunuz üçün Sizə dərin və səmimi təşəkkürümü bildirirəm. General-mayor Andronik» [300, s.224]. Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün belə bir mübarizə taktikası seçmişdi: Dağlıq Qarabağ separatçılarını maliyyə cəhətdən tam təmin etmək, bölgədə ermənilərin tam hakimiyyətini yaratmaq, Dağlıq Qarabağda təxribat işini tam məxfi aparmaqla Ermənistanın adını dilə gətirməməli və Dağlıq Qarabağda gedən prosesləri Qarabağın əhalisinin adı ilə bağlamalı. Ermənistan hökuməti 1919-cu ilin sonlarında Dağlıq Qarabağı «azad etmək üçün» 19 milyon manat pul ayırmışdı [157]. Ermənistandan və xarici dövlətlərdən güclü dəstək

alan erməni quldur dəstələri 1919-cu ilin sonu 1920-ci ilin əvvəllərində emissarların və separatçıların təhriki ilə Dağlıq Qarabağda çox böyük qırğınlar törətdilər. 1920-ci il martın 22-də Dəli Qazarın 4 minlik qoşunu Əsgəranı ələ keçirdi. Şuşa və Xankəndini ələ almaq üçün həmin istiqamətdə irəlilədi [31, v.68]. Lakin 1920-ci il aprelin 2-də Milli Ordu hissələrimiz general Səlimovun rəhbərliyi altında əks-hücuma keçərək Dəli Qazarın qoşunlarını məğlub etdi. Nəticə etibarilə bəhs edilən dövrdə Dağlıq Qarabağı hərbi yolla Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək cəhdi boşa çıxdı [36]. Lakin Azərbaycanda sovet rejimi yarandıqdan sonra Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri yenidən baş qaldırdı. Bunun üçün erməni daşnakları siyasi, diplomatik və hətta hərbi yolla öz mənfur niyyətlərinə çatmaq istəyirdilər. 1920-ci illərdə «mübahisəli ərazi» kimi Dağlıq Qarabağ məsələsi çox ciddi və kəskin xarakter aldı. Aprel çevrilişindən sonra «beynəlmilətçilik» bayrağı altında Azərbaycana göndərilən «kadrlar» milli kadrlarımızı məhv etməklə, ölkəni daxildən parçalamaq və istəklərinə maneəsiz nail olmaq niyyətində idilər. Başqa bir tərəfdən isə erməni daşnakları XI Ordu sıralarına daxil olub, əsgərləri «təlimatlandırır», onlardan məqsədli şəkildə istifadə edərək azərbaycanlı əhalisini asıb-kəsir və kəndləri amansızcasına dağıdırdılar [328]. Bununla yanaşı, Moskvada ərazi məsələlərini həll edən Stalin, Çiçerin, Qaraxan, Mirzoyan, Dövlətov və başqaları erməniləri dəstəkləyirdilər. Eyni zamanda bütün insanları düzlüyə, doğruluğa səsləyən kilsələr silah anbarları rolunu oynayır və kilsə xidmətləri silahlı dəstələri təlimatlandırırırdılar [395].

Hətta erməni daşnak hökuməti, yuxarı Zəngəzurdə fəaliyyət göstərən qondarma «Azad Sünik hökuməti» ilə birlikdə öz məqsədlərinə çatmaq üçün əvvəlcə Sultan bəy və Xosrov paşa Sultanovlardan istifadə etməyə cəhd göstərdilər. Erməni emissarları və separatçıları daşnak qüvvələrini Dağlıq Qarabağa buraxmayan Sultanovlara Sovet rejiminə qarşı birgə mübarizə etməyi təklif etdilər. Lakin

rədd cavabı aldıqdan sonra onlara qarşı fitnəkarlığa başladılar.

Güclü dəstək alan və silahlanan general Dronun başçılığı altında erməni daşnakları 1920-ci ilin aprelinde Qarabağda onlarla azərbaycanlılar yaşayan kəndləri məhv etmiş, yerli dinc əhalini güllələmişdir.

Həmin vaxt erməni vandalları tərəfindən Şuşa, Qaryagin, Cavanşir, Zəngəzur qəzalarında 150-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış və qarət olunmuş, külli miqdarda qaçqın arasıkəsilmədən Ağdama və başqa rayonlara getmişdilər [47, v.14]. Vəziyyətin çətin olduğunu gören Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov Çiçerinə və Orconikidzeyə Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində ermənilərin törətdikləri cinayətləri açıqlamış və əgər xalqımıza qarşı törədilən faciələr bu cür davam edərsə, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan hökuməti ilə müharibə vəziyyətində sayılacağı bildirilmişdir. 1920-ci ilin aprelin 30-da Azərbaycan SSR Xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynov Ermənistan daşnak hökumətinə nota göndərdi. Həmin notada Zəngəzur və Qarabağdan erməni silahlı dəstələrinin çıxarılması, milli qırğına son qoyulması tələb olunurdu. Əks halda, Azərbaycan Sovet hökumətinin dərhal tədbirlər görəcəyi bildirilirdi. Daşnak hökuməti Azərbaycan hökumətinin tələblərinə cavab vermədi. Əksinə, erməni daşnakları azərbaycanlılara qarşı sərt və amansız hərəkət edərək, azərbaycanlılar yaşayan kəndləri qəddarcasına dağıtmışdılar. Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər o dərəcəyə çatmışdır ki, onların yanında orta əsrin kədərli dəhşətləri solğun görünürdü. Adam inana bilmir ki, XX əsrdə bütün Avropada öz mədəniyyətindən dəm vuran bir xalq, köməksiz dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklərin bütün üsullarını tətbiq etmiş olsunlar. Vəziyyətin çətin olduğunu gören Mərkəz 1920-ci il mayın 1-də Orconikidze, Kirov və Levondovskinin imzaları ilə Ermənistan hökumətinə Azərbaycan ərazilərindən qoşunlarının çıxarılması radioqramı göndərmişdir [46, v.8]. Buna cavab olaraq Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi 1920-ci il mayın 3-də Leninə və Çiçerinə teleqram göndərərək Dağlıq Qarabağda baş vermiş bu irimiqyaslı hərbi münaqişə üçün təqsiri artıq devrilmiş Azər-

baycan Cümhuriyyəti hökumətinin boynuna atmağa çalışdı. Guya Ermənistan yox, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə 1919-cu il avqustun 15-də bağlanan müvəqqəti sazişi pozublar [300, s.230]. Lakin bu iddianın heç bir əsası yox idi. Məhz Ermənistan Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan iddia etməklə məsələni hərbi yolla həll etməyə girişmiş və qanlı faciəyə bais olmuşdur. Erməni və rus müəlliflərinin əksəriyyəti Dağlıq Qarabağda baş verən faciələrin başlıca səbəbkarı və təşkilatçısı Ermənistan hökuməti və daşnak partiyası olmasını səmimi etiraf etmişdilər. Məsələn, 1920-ci il aprelin sonlarında Qarabağ təhsil müəssisəsinin inspektoru R.Şaxnazaryan Bakıya, erməni yepiskopu Baqrata yazmışdı: «Qarabağın səadətini Araratın agentlərinin əməlləri ilə məhv edilmişdir. Yuxarı Qarabağ ermənilərinin bədbəxtliyi üçün bütün məsuliyyət daşnak hökumətinin üzərinə düşür. Daşnak vandallarının hərbi kazarmalara və məntəqələrə alçaq və xain basqını Şuşada, Xankəndində və bütün xətt boyu eyni vaxtda baş vermişdi. Yepiskop həzrətləri, bunu bütün həmyerlilərimizə bildirmək Sizin borcunuzdur. Bədbəxtliyin qarşısını almaq üçün gördüyümüz bütün işlər daşnakların alçaqlığı və siyasi idiotizmi ilə puç oldu. Erməni xalqı bizim dinc yaşayışımızı pozub məhv edənləri tanımalıdır. Qarabağ qanlı hadisələr dairəsindən kənar qalmalıydı, qala bilərdi və əgər daşnakların avantürası olmasaydı, şübhəsiz, qalardı... Erməni xalqının düşmənlərinə — gözəl və dinc Qarabağı məhv edən daşnaklara lənət olsun». Tarixçi V.Qurko-Kryajin 1926-cı ildə nəşr edilmiş «Böyük Sovet Ensiklopediyası»nda, 1983-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş «Ensiklopediya»da və digər əsərlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və bu məqsədlə Azərbaycana qarşı qanlı hərbi əməliyyata başlaması açıq etiraf olunmuşdu [300, s.231].

1920-ci ilin mayında Qarabağda yerləşən Azərbaycan qoşun hissələrinə hücumu dayandırmaq, əlverişli mövqə tutaraq müdafiə vəziyyətinə keçmək əmri verildi. Əmrdə bildirilirdi ki, Ermənistan ultimatumunda göstərilən şərtləri yerinə yetirməsə, XI Qırmızı Ordu Azərbaycan hissələrinə köməyə göndəriləcəkdir [284].

1920-ci il iyunun əvvəllərində N.Nərimanov Moskvaya göndərdiyi məlumatda bildirmişdir ki, «Qarabağ və Zəngəzur Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olmuşdur. Qəti bildiririk ki, bu yerlər mübahisəsiz olaraq Azərbaycanın tərkibində olmalıdır» [46, v.131].

1920-ci il iyunun ilk günlərində Qarabağda olan G.K.Orconikidze Bakıya qayıtdıqdan sonra iyunun 10-da V.İ.Leninə, İ.A.Stalinə, G.V.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda onu da bildirdi ki, «Qarabağın həm erməni, həm də müsəlman əhalisi rus qoşunlarını sevinclə qarşılayırlar» [44, v.13]. G.K.Orconikidze 1920-ci il iyunun 19-da Vladıqafqazdan teleqrafla xəbər verərək bildirdi ki, «Qarabağ və Zəngəzurdə sovet hakimiyyəti elan olunub və adı çəkilən ərazilər özlərini Azərbaycan Sovet Respublikasının bir hissəsi hesab edir. Azərbaycan heç bir halda Qarabağ və Zəngəzursuz keçinə bilməz. Ermənistanla müqavilə imzalanana qədər Azərbaycan nümayəndəsini Moskvaya dəvət edərək Azərbaycan və Ermənistanla aid bütün məsələləri həmin nümayəndə ilə birlikdə həll etməli [14, v.29]. Bunu da əlavə etmək maraqlıdır ki, XI Qırmızı Ordu Dağlıq Qarabağı daşnaklardan təmizləyib qurtardıqdan sonra daşnak dəstəbaşçılarından biri özlərinin İrəvandakı hökumətinə xəbər vermişdir ki, Dağlıq Qarabağın erməni kəndləri bizim hökuməti («Daşnak» hökuməti — *N.M.*) tanımaqdan imtina etdilər [566].

1920-ci il iyunun 20-də RSFSR-in diplomatik nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Erməni Daşnak hökuməti arasında rəsmi saziş bağlandı [14, v.29]. Lakin Erməni Daşnak hökuməti bağladığı müqavilənin şərtlərinə əməl etmədi. Azərbaycanın şəhər və kəndlərinə basqın edərək əhalini qarət edir, evləri, təsərrüfat sahələrini dağıdıb yandırırılar. Ona görə də M.D.Hüseynov iyunun 25-də Azərbaycan dövləti adından Daşnak hökumətinə xəbərdarlıq edərək bağlanmış müqavilənin şərtlərinə əməl edilməsini tələb etdi [14, v.49].

Erməni millətçiləri məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün 1920-ci ilin yay və payız aylarında Ermənistandan Azərbaycana 20 min əhali köçürdü [14]. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən rus məmurları, partiya, sovet və təsərrüfat or-

qanlarında çalışan erməni nümayəndələri gələn həmin erməni ailələrini, Dağlıq Qarabağda, Gəncədə, Şamaxıda və xüsusilə Bakıda işlə, mənzillə təmin edilməsi üçün tədbirlər gördülər. Köçürmədə məqsəd həm də Dağlıq Qarabağda ermənilərin say çoxluğunu yaratmaq olmuşdu və oldu [14, v.76]. Ermənistandan köçürülən ermənilər Dağlıq Qarabağda əhali içərisində böyük təbliğat işi aparırdılar. «Azərbaycan» qəzeti 8 iyul 1920-ci il tarixli sayında yazırdı ki, köçürülənlərin hesabına Dağlıq Qarabağda ermənilərin sayı bir qədər də artdı. Burada həmin ermənilərə xüsusi şərait yaradaraq səlahiyyətli vəzifələr verilir. Hazırda Dağlıq Qarabağda bütün hakimiyyət ermənilərin əlindədir. M.D.Hüseynov N.Nərimanovun həmin teleqramını aldığı 1920-ci il iyunun 21-də G.K.Orconikidze və G.V.Çiçerinə bildirərək Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana birləşdirilməsi haqqında teleqramda deyilən fikrin qüvvədə qalıb-qalmadığı xəbər alırdı. Məlum olduğu kimi, G.K.Orconikidze fikrini dəyişmişdi. N.Nərimanovun qəti etirazlarına baxmayaraq, Azərbaycanla bağlı «mübahisəli ərazi məsələsini» Azərbaycan nümayəndəsinin iştirakı olmadan mərkəz təkbaşına həll etdi [51].

Moskvanın və Qərbin Azərbaycanda yeritdiyi ikili siyasət bəhs etdiyimiz dövrdə Dağlıq Qarabağda Ermənistanın təcavüzkarlığını daha da artırdı. Yeri gəlmişkən bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulanadək Daşnak hökumətinin tərkibində RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi B.V.Leqran da var idi. Ermənistan hökuməti istər XI Orduya, istərsə də daşnaklara silah və sursat verməyi öz üzərinə götürmüşdü [44, v.12]. Əlbəttə, həmin silah və sursat bəhs edilən dövrdə erməni vandallarının karına çatdı.

1920-ci il iyulun 10-da AK(b)P MK bürosu XI Qırmızı Ordunun siyasi şöbəsinin nümayəndələrinin və RSFSR-in Ermənistandakı nümayəndəsi B.V.Leqranın iştirakı ilə Qarabağ Partiya Təşkilatının FK-nin rəhbəri A.N.Karakozovun məruzəsi dinlənildi. O çıxışında göstərdi ki, ingilislər regionda ikili siyasət yeridirlər... Qarabağ kommunistləri «Qarabağın Azərbaycana birləşdirilməsini» zəruri sayır. Qarabağın ermənilər yaşayan kəndləri Ermənistanın tərkibinə

binə daxil olmaq istəməzlər. Hazırda müsəlman və erməni hissələrinin birləşməsi prosesi baş verir [44, v.12].

1920-ci il iyulun 10-da Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri N.Nərimanov, RK(b)P Qafqaz bürosunun üzvü B.Midvani, AK(b)P MK üzvləri A.İ.Mikoyan, V.Naneyşvili, XI Ordunun HİŞ-in üzvləri Vesnik, Levondovski, Mixaylovun iştirakı ilə RK(b)P MK-ya müraciət göndərdilər. Müraciətdə göstərilirdi: «Zəngəzur və Qarabağ» məsələsi barəsində vahid rəyimizi biz MK-ya çatdırmağı özümüzə borc bilirik. Bu məsələnin həlli Ermənistanla danışıqlarda aralıq məsələ kimi nəzərdə tutulur və bu hal Qafqazda inqilabın mənafeyinə ziddir... Əgər erməni və gürcüləri məzluma çevirmək istəmiriksə Qarabağ, Zəngəzur məsələsində Mərkəzi tərəddüd etməkdən çəkindirməliyik. Qarabağla Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir» [45, v.1].

1920-ci il iyulun 15-də AK(b)P MK N.Nərimanovun, G.K.Orconikidzenin, Y.D.Stasovanın, M.D.Hüseynovun, D.X.Bünyadzadənin, A.İ.Mikoyanın, XI Ordunun Hərbi İnqilab Şurası nümayəndələrinin və B.V.Leqranın iştirakı ilə Ermənistanla sülh haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı ki, «Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir» [44, v.46].

1920-ci il iyulun 19-da RSFSR Xarici İşlər Komissarı G.V.Çiçerin Ermənistanın Xarici İşlər nazirinə xüsusi teleqram göndərdi ki, «Ermənistan ilə Azərbaycan arasında «mübahisəli ərazilər» Rusiya tərəfindən tutulubdur». «Dinc dostluq münasibətləri haqqında müqavilə» bağlamaq üçün B.V.Leqranı Yerevana göndərirəm» [566]. Əlbəttə, B.V.Leqra Moskvanın inandığı və ermənilərin ümid bağladığı şəxs idi.

1920-ci ilin iyulunda ermənilər Qarabağda «sifarişli» daşnak qiyamı qaldırdılar. Məqsəd Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək idi. Həmin vaxt erməni quldurları azərbaycanlılar yaşayan bir neçə kəndi, dağıtmış, yerli sakinlərin bir hissəsini qətlə yetirmiş, kəndləri qarət etmişdilər.

1920-ci il iyulun 20-də, Qarabağ ermənilərinin XI qurultayında bir qrup erməni Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar çıxardı. Lakin bu qərar Qarabağ əhalisinin böyük əksəriyyətinin iradəsini ifadə etmədiyindən qəbul edilmədi. Hətta həmin ilin 26 iyu-

lunda Qarabağın mərkəzi olan Şuşa şəhərində əhali arasında keçirilən rəy sorğusu zamanı Qarabağ əhalisinin hər iki millətə mənsub olanların hamısı Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzularını qəti şəkildə bildirmişdilər [285].

1920-ci il avqustun 10-da Yerevanda RSFSR ilə Ermənistan daşnak hökuməti arasında müqavilə bağlandı. Həmin müqaviləyə görə Sovet Rusiyası Ermənistanın istiqlaliyyətini və müstəqilliyini tanıdı. Həmçinin Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan «mübahisəli vilayətlər» elan olundu. Göstərildi ki, həmin ərazilər Rusiya tərəfindən tutulduğu üçün Ermənistan Respublikası və Azərbaycan SSR-in həmin ərazilərin hüquqları haqqında məsələyə baxa bilməzlər [44, v.1].

1920-ci ilin avqustun 15-də Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında yenidən saziş bağlandı, erməni basqınlarına son qoyulacağı barədə razılıq əldə edildi. Sazişə görə Dağlıq Qarabağa, Zəngəzura və Naxçıvan ərazisinə «nəzarət» etmək üçün bu yerlərə rus qoşunları yeridildi. Lakin bu sazişin də ömrü uzun çəkmədi. Belə ki, 1920-ci il avqustun 17-də Sərkiz Mikoyanın başçılığı altında erməni quldur dəstələri Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə soxulmuş, mal-qara, paltar-palazla bərabər, qızıl, gümüş və başqa qiymətli əşyalar qarət etmişdilər. 1920-ci il avqustun 18-də «Kommunist» qəzetində yazılırdı: «Qarabağın Qoçəhmədli kəndində daşnaklar 70 nəfər azərbaycanlıyı güllələmişlər. Erməni silahlı birləşmələri Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək üçün hər cür vasitələrə əl atırlar [286].

Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi müxtəlif partiyaların və siyasi qüvvələrin mübarizə meydanına çevrildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağın dinc, əməkçi erməni əhalisinin xeyli hissəsi Azərbaycanda qalmağa daha çox üstünlük verirdi, nəinki heç bir təsərrüfat iqtisadi əlaqələri olmayan Ermənistanla birləşməyə.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi. Həmin il noyabrın 30-da AK(b)P MK Təşkilat bürosu və Siyasi büronun birgə iclası keçirildi. İclasda Ermənistanda Sovet hakimiyyəti elan olunması haqqında Ermənistan İnkilab Komitəsinin teleqramı nəzərdən keçirilmiş

və Sovet Ermənistanına «Bəyannamə» ilə müraciət etmək qərara alınmışdı. Qərarla göstərilirdi: «a) Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir; b) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir; c) Sovet Azərbaycanını Sovet Ermənistanı ilə sıx hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır» [287].

Çox təəssüflər olsun ki, «qərar»ın birinci bəndinə xüsusi diqqət geyindirərək «mübahisəli ərazilərin» Ermənistanla verilməsi kimi qiymətləndirmişlər. Lakin Azərbaycan hökuməti həmin bəndi «ictimai quruluşu eyni olan dövlətlərin sərhədlərinin bir-birinin üzünə açıq olması» baxımından vurğulamışdır. «Bəyannamə»nin müzakirəsində N.Nərimanovla birlikdə Q.Kaminski və G.K.Orconikidze də iştirak etmişlər. «Bəyannamə» Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanov tərəfindən 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında elan edilmişdir [287]. Orconikidze «Bəyannamə»ni A.M.Nazaretsyana göndərmiş və Ermənistanda da müzakirə etməyi tövsiyə etmişdir [45, v.26].

Zaqafqaziyada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 3 sovet respublikasının ərazi məsələləri ilə yaxından məşğul olmaq mümkün oldu. Lakin 1921-ci ilin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsində hələ də vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Nijde, Ruben kimi cəlladlar Qarabağda günahsız azərbaycanlıların qanını axıdaraq çox ciddi qarşıdurma yaratmışdılar. N.Nərimanov AK(b)P MK-nın 1921-ci il 5 fevral tarixli iclasında qeyd edirdi ki, 1200 kommunist onlara verilmiş tüfəng və patronlarını da götürüb daşnakların tərəfinə keçmiş və inqilab komitələri ləğv edilmişdir [8, v.26]. Erməni daşnakları zəhmətkeşlər arasında qırğınlar törətmişlər. N.Nərimanov Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 7 mart 1921-ci il plenumunda «Qarabağ məsələsi»ni həll etmək üçün belə bir təklif irəli sürür: Azərbaycanla Ermənistan şəhərlərində cəbhə ləğv edilsin, silahlı qarşıdurma dayandırılınsın, Hərbi Komissarlıq bu sahədə təcili tədbirlər görsün [566, s.570]. 1921-ci ilin mayında RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu Zaqafqaziya Respublikaları arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün S.M.Kirovun sədrliyi ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın nümayəndələrindən ibarət komissiya yaratmağı qərara aldı. Belə bir şərə-

itdə Dağlıq Qarabağa sahib olmaq uğrunda Ermənistan yeni genişmiqyaslı mübarizəyə başladı.

1921-ci il iyunun 3-də RK(b)P MK Qafqaz bürosunun plenumu keçirildi. Plenumda daşnak qruplaşmasının tezliklə ləğv olması və saxta «dəlillər»ə əsaslanaraq Ermənistan hökumətinə tapşırıldı ki, öz bəyannaməsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana məxsus olduğunu göstərsin [566, s.571]. Əlbəttə, Qafqaz bürosunun yuxarıdakı «qərarı» siyasi oyun olmaqla qərar qəbul edənlərin qeyri-ciddilik əlamətlərini göstərirdi. Ermənistan SSR hökuməti XKS-nin sədri A.Myasnikov və XKS-nin bütün üzvləri 1921-ci il iyunun 19-da bəyannamə imzaladılar. Həmin bəyannaməyə görə «Dağlıq Qarabağ Ermənistana yenidən birləşdirildi». Bununla əlaqədar dekret çap olundu. Dekretdə deyilirdi: «Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin bəyanatı, Ermənistan və Azərbaycan SSR hökumətlərinin sazişi əsasında elan edilir ki, bu gündən etibarən Dağlıq Qarabağ Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir» [14, v.88].

1920-ci il iyunun 20-də Ermənistan hökuməti A.Maravyanı Ermənistanın Dağlıq Qarabağda fəvqəladə müvəkkili təyin etdi.

Ermənistan hökumətinin yuxarıda adı gedən «dekreti» («yenidən» birləşmə və Azərbaycan hökuməti ilə «razılaşma») yalan və uydurmadan başqa bir şey deyildir. Çünki bütün tarix boyu, bir gün də olsun Dağlıq Qarabağ Ermənistanın tərkibində olmamış və həmin ərazinin Ermənistana verilməsinə Azərbaycan hökuməti heç vaxt razılaşmamışdır. N.Nərimanov Ermənistan hökumətinin qərəzli «dekreti»nə öz etirazını bildirmiş və bu barədə Tiflisdə olan Xarici İşlər Komissarı M.D.Hüseynova bəzi tapşırıqlar vermişdir.

1921-ci il iyunun 25-27-də Tiflisdə «Mübahisəli ərazi» məsələləri üzrə komissiyanın iclası keçirilir. İclasda Ermənistan nümayəndəsi Bekzadyan bildirdi ki, «Zaqafqaziyanın inzibati bölgüsü ədalətsiz aparılmışdır. Əgər dostcasına yaşamaq istəyiriksə erməni əhalisinin yığcam şəkildə yaşadığı ərazilər Ermənistana güzəşt etməlidir». O, eyni zamanda bildirdi ki, Stalin Moskvada onunla və Myasnikovla söhbət zamanı «bu fikrə tamamilə şərik çıxmışdır» [44, v.64]. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri, əksinə,

hər hansı ərazi güzəştlərinin yolverilməzliyini bildirdilər. Komissiyanın sədri S.M.Kirov da onları dəstəklədi. İclasda müzakirə olunan məsələ həll edilməmiş qaldı və RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun müzakirəsinə verildi.

1921-ci il iyunun 25-də A.Maravyan Qarabağa getmək üçün Tiflisə yola düşdü. Bu zaman N.Nərimanov Ə.H.Qarayev vasitəsilə A.Maravyanı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün Bakıya dəvət etdi. A.Maravyan bu dəvətə məhəl qoymadı və qasid vasitəsilə G.K.Orconikidzeyə məktub göndərdi ki, «Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllini sürətləndirsin».

1921-ci il iyunun 26-da G.K.Orconikidze və S.M.Kirov Tiflisdən N.Nərimanova təcili teleqram göndərərək «Qarabağ haqqında məsələ»ni dərhal AK(b)P siyasi bürosunda və Azərbaycan SSR XKS-də baxmağı xahiş etdilər. Onlar həm də belə bir prinsip irəli sürdülər ki, «məsələ müzakirə ediləndə heç bir erməni kəndi Azərbaycana birləşdirilməməli və heç bir müsəlman kəndi Ermənistana birləşdirilə bilməz» [14, v.89].

1921-ci il iyunun 27-də N.Nərimanovun G.K.Orconikidze və A.F.Myasnikova ünvanladığı teleqram nəzərə alınaraq A.Maravyan Qarabağdan geri çağırıldı [300, s.23].

AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat büroları 1921-ci il iyunun 27-dəki birgə iclasında «Qarabağ məsələsi»ni müzakirə etdi. İclasda N.Nərimanov başda olmaqla milliyətçə azərbaycanlı olan büro üzvləri birləşərək yekdilliklə obyektiv qərar — Ermənistanın, Qarabağın yuxarı hissəsinə iddialarını rədd etmək qərarını çıxardılar [5, v.28].

1921-ci il iyunun 27-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun plenumu keçirildi. Plenumda M.D.Hüseynovun məlumatları dinlənildi. Plenum belə qərar qəbul etdi ki, «respublikaların sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün RK(b)P MK Qafqaz bürosunun təcili plenumu çağırılsın; N.Nərimanov və M.Myasnikov dərhal Tiflisə yola düşsünlər».

4 iyun 1921-ci il RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun plenumunda Qarabağ məsələsinə yenidən baxıldı. Həmin plenumda N.Nərimanov, F.Maxaradze, S.Orconikidze, S.M.Kirov, A.F.Myasnikov, M.Orxolaşvili, V.Nazaretyan, Fiqatner, Stalinin katibi Breytman və Gürcüstan KP MK-nın üç üz-

vü iştirak edirdi. Həmin plenumda Moskvanın himayəsi nəticəsində «Qarabağ məsələsi» Ermənistanın xeyrinə həll edildi. Belə ki, N.Nərimanovun etirazına baxmayaraq, plenum «Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-ə daxil etdi» [300, s.24]. Belə bir ədalətsiz qərarla razılaşmayan N.Nərimanov bəyanatla çıxış edib bildirdi ki, «Qarabağ məsələsi Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onun haqqında daha obyektiv qərar çıxarmaq üçün həmin məsələnin RK(b)P MK-da keçirilməsini zəruri hesab edirəm» [14, v.107].

Nərimanovun ciddi müqaviməti və prinsiplial qəti mövqeyi nəticəsində 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunda «Qarabağ məsələsi»nə yenidən baxıldı. Həmin plenumda Stalin və Azərbaycan Xarici İşlər komissarı Hüseynov da iştirak edirdilər. Plenumda qəbul edilmiş qərarla göstərilirdi ki, «azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyini, Qarabağın yuxarı və aşağı hissələri arasında iqtisali əlaqələri, onun daim Azərbaycanla bağlı olduğunu nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılsın, inzibati mərkəz muxtar vilayətə daxil olan Şuşa şəhəri olmaqla, ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin» [5, v.14]. AK(b)P MK-ya tapşırıldı ki, «muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyənləşdirsin və təsdiq olunmaq üçün RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosuna təqdim etsin». Muxtar vilayətin yaranması qərarı da Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən razılıqla qarşılanmadı. Ona görə də Azərbaycan MİK Rəyasət Heyətinin 19 iyul 1921-ci ildə keçirilən iclasında «Dağlıq Qarabağa daxili özünüidarə hüququ verilməklə Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasını zəruri hesab etdi» [14, v.40].

AK(b)P rəhbər işçilərindən Ə.Qarayev və L.Mirzoyan vəziyyəti öyrənmək üçün Qarabağa göndərildi. L.Mirzoyan Bakıya qayıdarkən Ə.Qarayevlə razılaşdırılmış məruzə gətirdi. Həmin məruzədə deyilirdi: «Hiss olunurdu ki, kənddə Qarabağ məsələsi mövcud deyildi. Yalnız düzgün həll olunmayan tam bir sıra praktik məsələlər vardır. Mənim dərin əqidəm belədir ki, həmin xırda narazılıqlar, bir tərəfdən bizim yuxarı partiya və sovet rəhbər dairələrimiz tərəfindən, digər tərəfdən bir sıra millətçi əhvali-ruhiyyəli ziyalı ermənilər tərəfindən yaradılmışdır və yaradılmaqda-

dır... Xalis şəkildə Qarabağ məsələsi yoxdur. Erməni kəndlisi deyir ki, o, Bakı ilə Ağdamla sıx əlaqəsiz yaşaya bilməz. Ona yalnız düzənlik hissəyə gedən yolu təhlükəsiz etmək və mədəni cəhətdən inkişaf etməyə imkan vermək lazımdır. Azərbaycanın tabeçiliyində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması əhalinin çox əksəriyyətinin fikridir» [44, v.118].

1921-ci il avqustun 1-də Şuşada keçirilən fəvqəladə Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayətin yaradılması məsələsi müzakirə olunub qərarın düzgün olması qeyd edildi [44, v.9]. Lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması haqqında qərar Azərbaycanın heç də hər yerində və ictimaiyyətin nümayəndələrinin hamısı tərəfindən razılıqla, birmənalı qarşılanmadı. Odur ki, 1921-ci il avqustun 8-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu «Qarabağda vəziyyət haqqında» L.İ.Mirzoyan və Ə.H.Qarayevin məruzələrini dinləyərək Şuşa Partiya Komitəsinin yeni tərkibini, habelə Ə.H.Qarayevi Qarabağ üzrə fəvqəladə müvəkkil təsdiq etdi.

AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu 26 sentyabr 1921-ci il iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edilərkən belə bir qərar qəbul olundu: «Qafqaz bürosundan xahiş olunsun ki, Dağlıq Qarabağın muxtariyyət vahidə ayrılması haqqında öz qərarına yenidən baxsın, buna qədər muxtariyyət elan etməməli» [14, v.164].

Qarabağ məsələsinə dair yeni materialları cəlb etməklə məsələni bundan sonra da öyrənmək üçün Ə.H.Qarayev, S.M.Əfəndiyev və D.X.Bünyadzadədən ibarət xüsusi komissiya yaratmaq qərara alındı. Komissiya dərhal Qarabağa yola düşməklə oradakı partiya və sovet işçilərinə rəhbərlik etməli idi.

1922-ci il oktyabrın 30-da Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağa Muxtariyyət verilməsi üzrə, Ağamalıoğlu, Karakazov və Siviridovdan ibarət komissiya yaratdı. Eyni zamanda Azərbaycan XKS nəzdində Dağlıq Qarabağ işləri üzrə xüsusi komitə təşkil etdi [44, v.50].

1922-ci ilin noyabrında AK(b)P Bakı Komitəsinin Plenumu keçirildi. Plenumda Dağlıq Qarabağın muxtariyyət məsələsi müzakirə edildi. Plenum AK(b)P Rəyasət Heyətinə tapşırıldı ki, Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti haqqında

məsələnin işlənilib hazırlanmasına dair komissiyanın qəti tərkibini təsdiq etsin.

1922-ci il dekabrın 5-də RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində (ZÖK) Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ müzakirə edildi [44, v.418]. Qərara alındı ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı ZÖK-ün sədri, 7 üzvü və Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarından 3 nəfər daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Mərkəzi Komissiya yaradılsın. Həmin qərara uyğun olaraq 1922-ci il dekabrın 15-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti S.M.Kirov başda olmaqla Azərbaycan SSR XKS yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Mərkəzi Komissiyanın və A.Karakozovun sədrliyi ilə Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komitənin tərkibini təsdiq etdi. Komissiyaya Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzaları icraiyyə komitələrinin sədrləri də daxil idilər. Komitə həm də torpaq, təhsil və səhiyyə işlərinə rəhbərlik edirdi [40].

1922-ci il dekabrın 17-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti və XKS «Dağlıq Qarabağ haqqında Azərbaycan MİK və XKS-nin layihəsi»ni təsdiq etdilər [44, v.32]. Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komissiya Karakozovun sədrliyi ilə yerlərdə vəziyyəti hərtərəfli öyrəndikdən sonra Qarabağ məsələsinin həlli layihəsini təsdiq etdi.

AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Kirovun sədrliyi ilə təqdim olunmuş sənədləri nəzərdən keçirərək 20 iyun 1923-cü ildə qərara aldı ki, «Qarabağın bir inzibati vahid şəklində ayrılması zəruridir» [44, v.145].

1923-cü il iyunun 30-da RK(b)P ZÖK-ün plenumunda Dağlıq Qarabağ işləri üzrə komissiyanın rəyi əsasında Qarabağ məsələsi yenidən müzakirə olundu və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ayrılması haqqında qərar qəbul edildi [44, v.29]. Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1 iyul 1923-cü il qərarı bunu təsdiq etdi [44, v.145]. DQMV-nin yaradılması haqqında Azərbaycan MİK-in 7 iyul dekreti verildi. Dekretə Vilayətin mərkəzi Xankəndi göstərilirdi [44, v.29].

Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın ali hakimiyyət orqanlarında möhkəmlənmək üçün Dağlıq Qarabağda «kadr çatışmazlığı»nı bəhanə edərək 1923-cü il yanvarın 22-də S.Kirovun və A.Karakozovun məktubu ilə Ermənistandan

milliyyətə erməni olan 6 nəfər rəhbər işçini həmin bölgəyə göndərdi [225, s.74]. Bu «proses» sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi.

DQMV-nin yaradılması haqqında layihə hazır olsa da, məsələnin qəti həlli xeyli uzandı. Çünki Azərbaycan dövləti daxilində belə bir üzdənirəq qurumun yaradılması Azərbaycan rəhbərliyini, ilk növbədə N.Nərimanovu qane etmirdi. Onlar başa düşürdülər ki, bu qondarma qurum Azərbaycan üçün gələcəkdə böyük fəlakətlər gətirəcəkdir. Eyni zamanda partiya və sovet orqanları məsələni dəfələrlə müzakirə edir və cürbəcür təkliflər irəli sürürdülər. Məsələn, 1923-cü ilin mayında Karakozov başda olmaqla 4 erməninin iştirak etdiyi Qarabağ Komitəsi tam öz mənafələrinə uyğun belə bir layihə hazırladı: «Qarabağ 2 hissəyə bölünsün: a) Şuşa şəhəri mərkəz olmaqla, Kürdüstan da daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ; b) Mərkəzi Ağdam olmaqla, Düzən Qarabağ» [44, v.29].

1923-cü il iyulun 1-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Qarabağa muxtariyyət barədə dekret verməyi qərarlaşdırdı [44, v.113]. Həmin il iyunun 20-də isə Mərkəzi Komissiyanın təqdim etdiyi layihəni nəzərdən keçirən Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağı inzibati vahid kimi yaratmağı qərara aldı. Lakin Ə.H.Qarayevə tapşırıldı ki, yaradılmış komissiya vasitəsilə məsələni ətraflı öyrənib təqdim etsin [44, v.32].

1923-cü il iyunun 27-də RK(b)P ZÖK-ün plenumunda «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ilə əlaqədar Qarabağ Komitəsinin məruzəsi dinlənilirdi. Plenumda «DQMV-nin yaradılması haqqında» rəy təsdiq olundu [44, v.110]. RK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1 iyul 1923-cü il qərarı da bunu təsdiq etmişdir. Qərarla göstərilirdi ki, «Azərbaycan MİK-ə təklif olunsun ki, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi barədə dekret versin. Xankəndi mərkəzi olmaqla, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılsın. İcraiyyə Komitəsi yaradılanadək Vilayəti idarə etmək üçün 5 nəfər üzvdən ibarət İnkilab Komitəsi və 5 nəfər üzvdən ibarət Vilayət Partiya Komitəsi yaradılsın» [44, v.115].

Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin sərhədlərini və düzən Qarabağın hüdudlarını müəyyən etmək üçün Ə.H.Qarayev,

A.N.Karakozov, Ç.İ.İldırım, D.X.Bünyadzadə və Svirdivdan ibarət Xüsusi Komissiya yaradıldı.

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR MİK «Dağlıq Qarabağda Muxtar Vilayətin təşkili haqqında» dekret verdi. MİK-in qərarında göstərilirdi: «Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan hissəsində Xankəndi mərkəz olmaqla, Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi Muxtar Vilayət təşkil edilsin. Muxtar Vilayətin idarəetmə orqanları Vilayət İcraiyyə Komitəsi və yeni yerli sovetlərdir. İcraiyyə komitələri yaradılanadək müvəqqəti inqilab komitəsi yaradılsın». Muxtar Vilayətin Əsasnaməsini hazırlamaq və inzibati vahidləri ona faktiki surətdə vermək, sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün Dağlıq Qarabağın, Düzən Qarabağın, Kürdüstanın və Azərbaycan SSR-in mərkəzi hökumətinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya təşkil edildi [44, v.29].

Beləliklə, 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan MİK-in dekreti ilə Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağda Muxtar Vilayət (DQMV) yaradıldığı elan edildi [14, v.107].

1923-cü il iyulun 14-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtariyyəti Konstitusiyasının (Əsasnaməsinin) hazırlanmasına dair komissiyanın fəaliyyətini müzakirə etdi. Komissiyaya sədrlik D.X.Bünyadzadəyə həvalə olundu [44, v.170].

1923-cü il iyulun 16-da D.X.Bünyadzadə RK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətində komissiyanın məruzəsi ilə çıxış etdi. O bildirdi ki, Şuşa şəhəri və Skobelov icmasına daxil olan boş qalmış rus torpaqları DQMV-nin tərkibinə qatmaq, 5 nəfərdən ibarət DQMV inqilab komitəsi və 9 nəfərdən ibarət Vilayət Partiya Komitəsi yaratmaq lazımdır [540]. D.X.Bünyadzadənin irəli sürdüyü müddəaları Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR XKS 1923-cü il iyulun 21-də birgə keçirdiyi iclasda təsdiq etdilər [44, v.157].

Azərbaycan XKS yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Komissiya «DQMV haqqında Əsasnamə»nin son variantını işləyib hazırladı və RK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti 1923-cü il iyulun 23-də həmin «Əsasnamə»də bəzi dəyişikliklər aparıb təsdiq etdi [44, v.173]. DQMV-də Birinci Sovetlər Qurultayı çağırılanadək Vilayətin idarəçiliyi, 1923-ci il iyulun 24-də Azərbaycan SSR MİK və XKS-nin

birgə qərarı ilə, A.N.Karakozov (sədr), B.N.Bünyadov, K.Kafiyev, S.V.Manukyan və M.Çalyandan ibarət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə həvalə olundu [539].

1923-cü il noyabrın 6-7-də DQMV-nin birinci sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultayda iştirak edən 132 nümayəndədən 116-sı erməni, 16-sı azərbaycanlı olmaqla, 12-si qadın və 80 faizi kommunist idi. Qurultayda H.H.Sultanov, Ç.İ.İldırım və İ.İ.Dövlətov da iştirak edirdi. Qurultayda A.N.Karakozov Qarabağ İnqilab Komitəsinin fəaliyyəti haqqda məruzə etdi. 25 nəfərdən ibarət DQMV MİK-nin tərkibi seçildi. DQMV MİK-in Rəyasət Heyətinin tərkibi A.Karakozov (sədr), M.Çalyan, B.Bünyadov, S.Manukyan, A.Ketkiyan (katib), M.Arzanyan və başqalarından ibarət təsdiq edildi [596].

1923-cü il dekabrın 11-də «DQMV haqqında Əsasnamə»sinin yenidən işlənməsi üçün AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti tərəfindən Komissiya yaradıldı. 1924-cü il iyulun 3-də xüsusi komissiyanın hazırladığı «DQMV haqqında Əsasnamə» RK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti və Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti tərəfindən bəyənildi və 1924-cü il noyabrın 26-da Azərbaycan, erməni və rus dillərində mətbuatda dərc edildi. «Əsasnamə»də göstərilirdi ki, «DQMV Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsidir. DQMV-də bütün kargüzarlıq, məhkəmə və məktəblərdə tədris ana dilində aparılır». Əsasnamədə DQMV-yə daxil olan ərazilər göstərilmiş, yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili formaları, hüquq və vəzifələri göstərilmişdir [44, v.180]. Eyni zamanda «Əsasnaməyə» görə Şuşa qəzasından Şuşa, Xankəndi və 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryagin qəzasından 30 kənd, Qubadlı qəzasından isə Qaladərəsi DQMV-yə verildi [44, v.136].

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsinin muxtariyyətləşməsi və onun ətrafında yaranan məsələlərə münasibəti AK(b)P MK-nın birinci katibi S.M.Kirov AK(b)P-nin VI qurultayındakı çıxışında yekunlaşdırmışdır: «Bizim bu sahədə ən böyük, nəzəri cəlb edən nailiyyətimiz budur ki, «Qarabağ məsələsi» deyilən məsələni o qədər tam olmasa da, xeyli dərəcədə... axır ki, nəhayət həll edə bildik, şübhəsiz, tamamilə düzgün iş gördük.

V FƏSİL

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI YENİ ƏRAZİ İDDİALARI: DEPORTASIYA, SOYQIRIMI, KÖÇKÜNLÜK (XX ƏSRİN 40-cı İLLƏRİ)

Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına özlərinə «dövlət» yaradan ermənilər, çox təəssüflər olsun ki, bununla kifayətlənməyərək daxili və xarici havadarlarına arxalana-raq zaman-zaman, hissə-hissə Azərbaycan ərazisini işğal etmişdilər. Belə mərhələlərdən biri də İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf olunur. Bəhs etdiyimiz dövrdə ermənilər təkcə torpaqlarımızı işğal etməklə kifayətlənmədilər. Onlar həm də azərbaycanlıları min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi — etnik torpaqlarından didərgin salaraq, kütləvi qətl və qırğınlara məruz qoymuş, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənlərini dağıdıb viran etmişdilər.

Bir həqiqəti də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycana qarşı ermənilərin ərazi iddiaları məsələsində Moskva hakimiyyəti də maraqlı idi. Vaxtilə Azərbaycanın 9 min kvadrat kilometrlik ərazisində «Erməni vilayəti» yaradan [349] Rus hökuməti gələcəkdə dövlətimiz üzərində öz hakim mövqeyini daim saxlamaq naminə bölgədə milli münaqişə ocağını qızıışdırdı. Məkrli və mənfur siyasət sahibləri XX yüzilliyin 40-cı illərində qondarma «Dağlıq Qarabağ konfliktini» sünü surətdə daha da kəskinləşdirmişdilər. Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrdəki lobbisinə arxalanan erməni millətçiləri, kommunist — daşnaklar Azərbaycanın qədim və zəngin torpaqları olan Qarabağı ondan qoparıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Hələ 1940-cı illərdə Moskvadakı erməni lobbisinin başçısı A.Mikoyanın təşəbbüsü və Ermənistanda partiya xadimlərinin fəal iştirakı ilə gizli «Qarabağ hərəkatı», «Qarabağ Komitəsi» yaradılmışdı [618]. Bəhs etdiyimiz dövrdə xalqımızın üzleşdiyi ciddi və təhlükəli problemlərdən biri də, azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik ərazilərindən zorla sıxışdırılıb çıxarılması — deportasiyası olmuşdur. 1943-cü ildə İkinci

Bu məsələni, əsasən, yenidən həll etməyə qayıtmayacağı-mıza heç bir şübhə yoxdur» [199].

Doğrudan da, Azərbaycanda dövrünün «birinci şəxsiyyəti» kimi tanınan S.M.Kirovun yuxarıdakı nitqini nəzərdən keçirərkən Azərbaycan xalqına qarşı əsl xəyanəti, fitnəkarlığı, namərdliyi, cinayəti görürük.

Kirov, Mirzoyan, Dövlətov və digər obyektivlik hissini itirən, simasız erməni millətçiləri özlərinin alçaq məharətlərindən layiqincə istifadə edərək qondarma DQMV-nin yaradılmasına nail olmaqla Azərbaycan millətinin mənafeyinə, Vətənimizin gələcəyinə ciddi, ağır ziyan vurdular və bu saxta qurumdan sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara qarşı bir «qaba silah» kimi istifadə etdilər.

Beləliklə, DQMV-nin yaranması ilə o illərin «Qarabağ problemi» yekunlaşdı. Qərbin və Rusiyanın havadarlığı ilə Azərbaycan əraziləri hissə-hissə itirildi. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması Azərbaycanın öz torpaqlarının qorunması uğrunda müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilsə də, vilayət statusunun yaradılması gələcəkdə ermənilərin Azərbaycana qarşı məkrli ərazi iddiası siyasətinin mənbəyi, xəyanətkarlıq və nankor qonşuluq nümunəsi olmuşdur. DQMV-nin yaranması uzun illər boyu erməni millətçilərinin, milli təşkilatlarının, Ermənistan hökumətinin planı və vahid xətt əsasında apardığı siyasətin həyata keçirilməsinin nəticəsi, Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür» imperiya siyasətinin davamı idi. XX əsrin əvvəllərində başlanan bu siyasət yüksələn xətt üzrə davam edərək, əsrin sonlarına yaxın ərazilərimizin 20 faizinin işğalı ilə nəticələndi. Xalqımız öz doğma torpağından didərginə, qaçqına, köçkünə çevrildi.

Dünya müharibəsinin gedişi dövründə üç dövlət başçılarının Tehran konfransında Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən erməni diasporu əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək «köçürülmə məsələsi»ni ortaya atmışdı [44, v.8]. Erməni lobbisi SSRİ Xarici İşlər naziri V.Molotova müraciət edib xahiş etmişdir ki, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçməsinə icazə versinlər [44, v.9]. Molotov elə oradaca İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razılıq vermişdir [44, v.10]. Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi Q.Hartyunov bu fürsətdən məharətlə istifadə etdi. O, xaricdəki ermənilərin Ermənistana köçürülməsi və azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi barədə qərar verilməsinə nail olmuşdur.

1945-ci ilin payızında Q.Hartyunov başda olmaqla Ermənistan rəhbərliyi növbəti dəfə ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycanın DQMV-nin Ermənistana verilməsi məsələsini qaldırır [44, v.12]. Ermənistan K(b)P MK və XKS-nin İ.V.Stalinə ünvanlanmış müraciəti heç bir elmi, tarixi əhəmiyyəti olmayan yalan bir uydurmada ibarət idi. Həmin əsassız müddədə göstərilirdi ki, DQMV-nin ərazisi iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycan SSR-ə deyil, Ermənistan SSR-lə bağlıdır. Onlar coğrafi məkan yaxınlığını əsas götürərək Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirməyi vacib məsələ kimi qaldırmışdılar. Ermənistanın başçısı guya belə bir faktı əsas gətirirdi ki, DQMV-də iqtisadi və mədəni inkişafı şərtləndirən amil Ermənistanın bölgəyə yaxından iqtisadi köməyi olmuşdur. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə Ermənistan SSR-in nəinki başqa bölgələrə kömək etmək imkanı, özünün yardıma ehtiyacı var idi və Azərbaycandan belə bir köməyi alırdı. Həmçinin Mərkəzə ünvanlanmış müraciətdə belə bir ağ yalan da var idi ki, guya DQMV-də yaşayan erməni əhalisi həmişə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən sıxışdırılır, bölgəyə baxımsızlıq və ögey münasibət göstərilir, DQMV-nin iqtisadi və mədəni inkişafı Azərbaycanın başqa bölgələri ilə müqayisədə geri qalır. Ona görə də burada yaşayan əhali Ermənistan SSR-ə birləşməyi daha üstün tutur. Bəs tarixi faktlar nə deyir? Qərəzsiz elmi araşdırmalar əsasında müəyyən edilib ki, ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə köçürüldükdən sonra

hər cür şəraitlə təmin olunmuşlar. Hətta çar Rusiyası tərəfindən verilmiş «fərmana» görə onların silah gəzdirmək hüququ belə, var idi. Həmçinin imperiya rəhbərliyi yerlərdə öz dayaqalarını möhkəmləndirmək məqsədilə din qarşıqlarını «mötəbər» vəzifələrdə yerləşdirmişdilər. Sovet hakimiyyəti illərində də bu hal davam etdirilmişdir. Dağlıq Qarabağa «ögey münasibət»i isə aşağıdakı faktlardan aydın görmək olar. Hansı dövrə müraciət etsək dediklərimiz tarixi həqiqətləri bir daha sübut etmiş olar. Məsələn, 1926/1927-ci tədris ilində Azərbaycan üzrə hər 1000 nəfərə 59 müəllim düşürdüsə, DQMV-də bu rəqəm 199-a, Naxçıvan MSSR-də 46-ya, qonşu Ağdam rayonunda 38-ə çatırdı; [670, s.32]. 1927/1933-cü illər ərzində Azərbaycanda cəmi 11 dövlətə məxsus ipək sənayesi müəssəsi yaradılmışdır ki, bunun 7-si DQMV-nin payına düşürdü; [5, v.2]. 1934-cü ildə DQMV-də sovxoz və MTS-lərdə çalışan qulluqçular 1058 nəfər idisə, bu rəqəm Naxçıvanda 383-ə çatırdı; [371]. 1933-cü ildə DQMV-də gücü 408 klovata çatan 4 elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdisə, Naxçıvan MSSR-də gücü 181 klovata çatan 1 elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdi; [5, v.13]. 1926—1931-ci illərdə Xankəndində əhalinin sayı 3,4 mindən 4,9 minə (artım 54%) çatmışdısa, Bakıda 454 mindən 589 minə (artım 30%), Naxçıvan MSSR-də isə artım olmamışdır (10,3 min nəfər = 10,3 min nəfər); [390] 1927—1928-ci təsərrüfat ilində Mərkəzi Dövlət Bankından abadlaşdırmaya; Xankəndinə 60 min, Naxçıvan MR-ə 57 min, Bərdəyə 20 min vəsait ayrılmışdır [670, s.30]. Yuxarıda sadaladığımız və adlarını çəkmədiyimiz yüzlərlə faktlar DQMV mövcud olduğu bütün dövrlərdə müşahidə edilmişdir. Məsələn, 1950—1951-ci tədris ilində Azərbaycanda hər məktəbə orta hesabla 7 müəllim, Naxçıvan MSSR-də 6 müəllim düşdüyü halda, DQMV-də 9 müəllim düşürdü [622, s.34]. Həmin ildə Azərbaycan üzrə hər 24 nəfər şagirdə 1 müəllim, Naxçıvanda 20 nəfərə 1 müəllim, DQMV-də isə 17 nəfərə 1 müəllim düşürdü [622, s.30]. 1987-ci ildəki bəzi faktları nəzərdən keçirək: bəhs edilən ildə Respublika üzrə hər adama düşən istehsal məhsullarının həcmi 21 manat idisə, DQMV-də bu göstərici 30 manat olmuşdu. Həmin ildə Respublika üzrə

adambaşına düşən mənzil 10,9 kvadrat metr ikən, DQMV-də hər adama 15 kvadrat metr mənzil düşürdü [203, s.203]. Bu və ya buna bənzər tarixi faktlar sübut edir ki, DQMV-də əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti Azərbaycanın başqa regionları ilə müqayisədə üstün olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, DQMV-də yaşayan azərbaycanlılar həmişə namərd ermənilərin mənfur və amsız siyasətinin qurbanına çevrilmişlər. Yuxarıda bu haqda qeyd etmişik və onlardan bəzilərini bir daha xatırlamaq yerinə düşərdi. 1960-cı illərdə DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində məktəbəqədər uşaq müəssisələri 10 faiz olduğu halda, ermənilər yaşayan kəndlərdə 30 faizdən çox olmuşdur [203, s.205]. Tibb müəssisələri, idman qurğuları, rabitə xidməti və başqa sahələrdə də bu cür bərabərsizlik mövcud idi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə iş yerləri olmadığı halda, ermənilərin məskunlaşdıqları kəndlərdə sənaye müəssisələrinin və fabriklərin filialları açılırdı. İş yerləri olmadığından azərbaycanlılar yaşadıkları kəndlərdən çıxıb iş dalınca başqa şəhərlərə getməklə həmin kəndlər gündən-günə boşalırdı.

Arxiv materiallarından birindən Xinzırstan ipək emalı fabrikinin bir briqadasının mükafatlandırma cədvəlinə rast gəldik və oradan oxuyuruq: 1. Beqlaryan Armenak — 5229 manat; 2. Mehdi Kərbalayi oğlu — 42 manat; 3. Mextaryan Baqdasar 906 manat; 4. Dadaş Ağalar oğlu — 45 manat; 5. Kasparyan Karapet — 300 manat; 6. Dadaş Əsgər oğlu — 5 manat [44, v.7]... və sair.

Adicə yuxarıdakı bərabərsizlik stilində yazılmış cədvəli nəzərdən keçirməklə erməni rəhbərliyinin xalqımıza qarşı necə qəddar mövqe tutduğunun şahidi oluruq. Həm də gətirdiyimiz bu faktlar erməni daşnaklarının Azərbaycanın qədim və bərəkətli bölgəsi olan DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilmək məqsədilə ağ yalan uydurduqlarını bir daha təsdiq edir.

Q.Y.Harutyunovun Moskvaya ünvanladığı müraciətin başqa bir bəndində göstərilirdi ki, guya DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən alınıb Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi fikri bölgədə yaşayan bütün əhalinin rəyidir. Bu da tamamilə böhtandan başqa bir şey deyildir. Ona görə ki, ilk növbədə DQMV-də əhalinin xeyli hissəsinin azərbaycanlılar təşkil

etdiyini və onların heç vaxt Ermənistan SSR-ə birləşmək fikrinin olmadığını demək lazımdır. Həmçinin XX əsrin istər 20-ci illərində, istərsə də 40-cı illərdə əhali içərisində aparılan rəy sorğusuna görə DQMV-də yaşayan dinc zəhmətkeş erməni əhali bol təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan SSR-də qalmağa üstünlük verdiklərini bəyan etmişdilər. Q.Harutyunovun boş cəfəngiyatla dolu olan müraciətinin mətni ilə ətraflı tanış olan İ.V.Stalin həmin məsələ ilə məşğul olmağı ÜİK(b)P MK-nın katibi G.M.Malenkova tapşırırdı. ÜİK(b)P MK-nın katibi G.M.Malenkov dərhal məsələyə müsbət reaksiya verdi. O da «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ndə maraqlı idi. Məlum həqiqətdir ki, XX yüzillik ərzində Azərbaycana qarşı ermənilərin əsassız ərazi iddialarında daşnaklar aysberqin görünən tərəfi rolunu oynayırdılar. Əslində bütün hadisələr dövlət səviyyəsində hazırlanıb həyata keçirilən tədbir idi. İblis libası geymiş Moskvadakı məmurlar və onların Zaqafqaziyadakı yüksək rütbəli nümayəndələri ermənilərə «Böyük Ermənistan» yaratmağa rəvac verən qüvvələr hesab olunurdular.

1945-ci il noyabrın 28-i — G.M.Malenkov, Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi Q.Harutyunovun yazdığı müraciətin mətnini Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.Bağirova göndərdi [599]. M.Bağirov məsələ ilə ətraflı tanış olduğdan sonra 10 dekabr 1945-ci ildə G.M.Malenkova cavab məktubu göndərdi. Aparılan tədqiqatlara əsasən, məlum olur ki, M.Bağirov, məktubu tam məxfi şriftlə yazmışdır [44, v.8]. Azərbaycan dövlətinin başçısı M.Bağirovun cavab məktubu həm çox maraqlı, həm də əhəmiyyətli idi. Ona görə maraqlı idi ki, sovet hakimiyyəti illərində ilk dəfə idi ki, Azərbaycan dövlətinin başçısı tarixi Azərbaycan torpaqları problemini qaldırırdı. Məktubda Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olduğu elmi, sənədli faktlarla sübut edilirdi. Həmçinin M.Bağirov göstərirdi ki, Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi Q.Harutyunovun Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bütün iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası yoxdur və orada yazılanlar şər və boş cəfəngiyatdır. DQMV-də yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə sizin məlumatınız var və onlar nəinki Azərbaycanın başqa bölgələrinin, hətta Ermənistanın əhalisindən üstün yaşayış tərzinə

malikdirlər. Bölgədə yaşayan dinc, zəhmətkeş ermənilər Ermənistanına birləşmək fikrində olmayıblar. M.Bağirov Moskvanın yüksək rütbəli rəhbərinə tutarlı və obyektiv tarixi faktlar yazıb göndərmişdir.

Cavab məktubunda daha sonra göstərilirdi ki, Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddialarına gəldikdə isə biz aşağıdakı şərtlərlə DQMV-ni Ermənistanına güzəştə gedərik ki;

1. DQMV-nin Ermənistanına güzəştə gediləcəyi təqdirdə, azərbaycanlıların daha çox yaşadığı Şuşa rayonu DQMV-nin tərkibindən çıxarılmaqla Azərbaycanın tərkibində saxlanılsın;

2. Zəngəzur bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın;

3. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycandan məcburi şəkildə alınıb Ermənistanına, Gürcüstana və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi ərazilər Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın [44, v.9].

Moskva rəhbərliyi, daşnak liderlər və erməni lobbisi Azərbaycan rəhbərliyinin bu səpkidəki cəsarətli cavabını gözləməirdi. Belə qətiyyətli cavab ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq kimi mənfur planlarının pozulması demək idi. Həmçinin SSRİ rəhbərliyi səhv addım atıldığını başa düşdü. Mərkəzi hökumət anladı ki, belə bir addım SSRİ-ni həm daxildən zəiflədər, həm də beynəlxalq aləmdə nüfuzdan salar. Türkiyə ilə Azərbaycanın əsas ərazisi arasında yaradılmış «erməni ərazisi» bununla ləğv edilirdi. Belə bir vəziyyət isə nə Sovet rəhbərliyini, nə də erməniləri qane etmədi. Çünki bu hal Sovet hökuməti üçün sonsuz fəlakətlər yarada bilərdi. Rusiyanın himayəsi və köməyi ilə Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına yaradılmış «Ermənistan dövləti»nin varlığı sual altında qalırdı. Belə bir təhlükənin real olduğunu görən mərkəzi hökumət ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını rədd edərək məsələnin «arxivə verilməsini» tövsiyə etdi. Beləliklə, Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına özlərinə «Erməni vilayəti» yaranan, Türkmənçay sülhündən sonra Dağlıq Qarabağda məskunlaşan ermənilərlə 1905—1906 və 1918—1920-ci illərdə həmin əraziləri silahlı müdaxilə yolu ilə Ermənistanına birləşdirməyə cəhd etsələr də, məqsədlərinə nail ola bilməmiş və XX yüzilliyin 40-cı illərində Moskvadakı erməni rəhbərliyinə arxalanaraq dinc yolla «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq arzusu ilə «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni yenidən

qaldırmış, lakin Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətli mövqeləri nəticəsində ərazi bütövlüyümüz qorunub saxlanılmışdır.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasında olan ermənilər Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopara bilmədikdə başqa bir yola əl atdılar. Belə ki, Ermənistanda qədimdən yaşayan azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından çıxarmaq və həmin əraziyə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş erməniləri köçürmək və beləliklə, «Türksüz Ermənistan» yaratmaq planını işləyib hazırlamışdılar. «Daşnaksutyun» partiyası bu məsələyə xüsusi hazırlıq görmüşdü: Hələ 1943-cü ildə SSRİ Xarici İşlər naziri V.Molotova müraciət edilmiş, o isə öz növbəsində İ.V.Stalinin razılığını almışdı. Yuxarıda qeyd olunan məsələnin ermənilərin xeyrinə həll edilməsində İ.Stalinə yaxın olan Beriya və Mikayanın da rolu böyük olmuşdur. 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı «Fərman» verdi [425, s.153]. 1947-ci ilin iyununda «Daşnaksutyun» partiyasının XIV konqrensində «Azərbaycanlıların yaşadıkları Ermənistan SSR ərazisindən çıxarılması və Ermənistan SSR sərhədlərinin genişləndirilməsi haqqında» qərar çıxardı [415]. Bu işdə Qriqorian kilsəsi də öz xeyir-duasını vermişdi. Beləliklə, azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki öz dədə-baba torpaqlarından məcburi şəkildə qovulmasının növbəti üçüncü mərhələsi başlandı. Xatırladaq ki, birinci mərhələ 1905—1906-cı illərdə, ikinci mərhələ 1918—1920-ci illərdə, üçüncü mərhələ 1948—1953-cü illərdə olmuşdur. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 nömrəli, 10 mart 1948-ci il tarixli 754 nömrəli başqa bir qərarında isə konkret «tədbirlər planı» müəyyən edildi [397]. Həmin plana görə 1948-1950-ci illər ərzində «kəndçülük prinsipi əsasında» Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməli idi [416]. Ərazidən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların evləri Ermənistan müxtəlif ərazilərdən gətiriləcək ermənilərin istifadəsinə verilməsi də, SSRİ Nazirlər Sovetinin diqqətindən yayınmamışdı. 1948—1950-ci illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların 150 min nəfəri doğma yurdlarından zorla çıxarıldı. Bu

çıxarılmanın adı «könüllü» ifadəsi ilə işlənsə də, əslində 150 min azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olundular [412]. Deportasiya tədbirləri Ermənistanın 22 rayonunu əhatə edirdi, hansı ki həmin rayonlarda azərbaycanlılar yığcam və ya ermənilərlə qarışıq halda yaşayırdılar. Ermənistanlı soydaşlarımız Azərbaycanın Saatlı, Göyçay, Tərtər, İmişli, Əli-Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Beyləqan, Yevlax, Ucar, Gədəbəy və Bərdə rayonlarına köçürülmüşdülər. Köçürülmə zamanı insan hüquqları kobudcasına pozulmuşdu. Minlərlə adam, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak olmuşdular [9, v.187].

Ermənistandan deportasiya olunanların DQMV-də yerləşdirilməsinə, Azərbaycanda köçürmə komissiyasına rəhbərlik edən erməni Brretens və Sevumyan hər vasitə ilə mane olmuşdular. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1948-ci ilin avqustunda Ermənistan SSR-dən DQMV-nin Xocavənd rayonuna 31 təsərrüfat (570 nəfər) gəlmişdir. Onlardan 86 təsərrüfat (355 nəfər) Xocavənd rayonunun Qişi kəndində, 17 təsərrüfat (82 nəfər) rayonun Xunuşnak kəndində məskunlaşmışdılar [350, s.49]. Ermənistandan köçürülənlərin DQMV-də yerləşdirilməsinə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdürrəhmanov və DQMV İcraiyə Komitəsində işləyən Kərimov kömək etsələr də, Azərbaycanda yüksək vəzifələr tutan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları köçən azərbaycanlıları DQMV-dən geri qaytarmışdılar. DQMV-nin rəhbərliyi də, Dağlıq Qarabağa köçürülmüş azərbaycanlıları hər vasitə ilə sıxışdırmışlar. Deyilənləri aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar. Belə ki, DQMV-də yaşayan ermənilər Mərkəzə böhtan dolu məktub yazaraq, köçüb gələn azərbaycanlıların ərazidə özlərini yaxşı aparmaması, oğurluq etməsi, şuluqluq salması, dövlət siyasəti əleyhinə təbliğat aparması, millətlər arasında münaqişələr törətməsi və sair yalan xəbərlərlə onları gözdən salırdılar [9, v.283]. DQMV-yə köçürülənlər çox dözülməz şəraitdə yaşayırdılar. Elə hallar olurdu ki, bir neçə ailə bir daxmada daldalanır, çox hallarda isə malqara ilə bir tövlədə yaşayırdı. Yaşadıqları «evlərin» isə tavanı, qapı-pəncərəsi çox yarıtmaq vəziyyətində idi. «Gəlmələr»

arasında xəstəlik halları aşkar edilirdisə dərhal ərazidən qovulurdular [9, v.284]. Dövlət tərəfindən köçürülənlərə ayrılan vəsait vilayət rəhbərliyi tərəfindən tamamilə mənimsəniliydi. Xocavənd rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdiri Ulubabayan «gəlmə» azərbaycanlılara həqarətlə baxır, onların uşaqlarının təhsilə cəlb olunması üçün heç bir tədbir görmür, hətta buna mane olurdu. Belə ki, Güney-Çartaz kəndində «Azərbaycan dili» dərsi deyən müəlliməni RTŞ-nin müdiri işdən azad etmiş və onun yerinə heç bir ixtisası olmayan, sadəcə olaraq, oxuyub yazmağı bacaran şəxsi müəllim təyin etmişdir [268]. Bu və ya buna bənzər faktlar arxiv sənədlərində, müxtəlif qəzet və jurnallarda öz əksini tapmışdır.

DQMV-yə köçən soydaşlarımız acınacaqlı vəziyyətdə yaşadıqlarını və təqiblərə məruz qaldıqlarını Respublika Nazirlər Sovetinin sədri İ.K.Abdullayevə ünvanladığıları məktubda bildirmişdilər. Azərbaycan hökumətinin göstərişi ilə 1949-cu ilin mayında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi N.Allahverdiyev DQMV-də vəziyyətlə tanış olmaq üçün Xankəndinə ezam olunmuşdu. O, doğrudan da, Xocavənd rayonuna köçürülmüş soydaşlarımızın vəziyyətlərinin son dərəcə acınacaqlı olmasının şahidi olmuş və bu barədə mərkəzə məlumat vermişdir [412, s.23]. Məlumatda belə bir əlavə də edilmişdir ki, Xocavənddəki «köçkünlərin» adi məişət şəraiti yoxdur, aclıq və xəstəlik baş alıb gedir, yaxşı olar ki, burada məskunlaşan ailələri Ağdərə rayonuna köçürək. Lakin DQMV-nin erməni rəhbərliyi Azərbaycan köçürmə komissiyasının rəhbərlərindən olan ermənilərin (Brutens, Sevumyan və başqalarının) köməyindən istifadə edərək, müxtəlif bəhanələrlə DQMV-nin bütün ərazisində məskunlaşmış «gəlmələr»i çıxarıb Yevlax, Kürdəmir, Ucar, Bərdə, Beyləqan rayonlarında yerləşdirmişlər. DQMV-də azərbaycanlıların sayının çoxalması erməni rəhbərliyinin mənafeyinə uyğun deyildi. Onlar bölgədə süni surətdə ermənilərin say çoxluğunu yaratmağa çalışırdılar. Ona görə də soydaşlarımızın öz dədə-baba yurdlarından deportasiyası zamanı bir nəfər də olsun azərbaycanlı DQMV-nin ərazisinə buraxılmamışdı. Əksinə, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, 1948/1950-ci illərdə daxili qarışıqlıqdan istifadə edən Dağlıq Qarabağ rəhbərliyi azərbaycanlıları Vilayət ərazisindən çıxarıb köçürməyə nail olmuşlar. Təkcə 1949-cu ildə «daxi-

li köçürmə» adı altında DQMV-dən 132 azərbaycanlı ailəsi (549 nəfər) Azərbaycan SSR Xanlar rayonuna köçürülmüşdür [412, s.31]. Sonrakı illərdə bu proses davam etdirilmişdir. DQMV-nin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində heç bir sosial-iqtisadi, mədəni tədbir həyata keçirilməmiş, süni surətdə aclıq, yoxsulluq, qıtlıq yaradılmış və soydaşlarımızı öz tarixi torpaqlarından köçməyə vadar etmişdilər. İstər Ermənistan SSR-dən, istərsə də DQMV-dən azərbaycanlıların zorla köçürülməsi və ya köçməyə məcbur edilməsi prosesi vaxtı xarici dövlətlərdən ermənilər bu ərazilərə gətirilmiş və boşaldılmış azərbaycanlıların evlərində yerləşdirilmişdilər. Beləliklə, planlı şəkildə həmin ərazilərdə ermənilərin sayı artdı və Mərkəzi hökumətin yeritdiyi anti-azərbaycan siyasəti nəticəsində istər Ermənistanda, istərsə də DQMV-də qədim Azərbaycan toponimləri erməniləşdirilməyə, azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsinə rəvac verildi. Azərbaycanın yeni sənaye mərkəzlərinə—Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir, Daşkəsən və başqa şəhərlərinə xaricdən ermənilər köçürüldü. DQMV-də, Bakıda, Gəncədə erməni lobbisi gücləndi. Soydaşlarımıza qarşı mənəvi terror hərəkətinə geniş meydan verildi [44, v.10]. 40 ildən sonra, yəni 80-ci illərin sonlarında isə Ermənistanda bir nəfər də olsun soydaşımız qalmadı. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistan SSR-də sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi kəndinin boşaldılması ilə azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmasının sonuncu mərhələsi başa çatdı.

Sovet rejimi şəraitində soydaşlarımızın deportasiyası adi bir dəyişiklik hesab olunmuşdu. Bu hadisələrə ilk dəfə olaraq siyasi qiyməti Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev vermişdi. O, 1997-ci il dekabrın 18-də «1948—1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» fərman imzaladı. Həmin «Fərman»da göstərilmişdi: «Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən — min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından

didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımcınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət siyasətində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin» [91]. Bu fərman xalqımızın çoxdankı istəyini ifadə edən tarixi, siyasi və hüquqi sənəd oldu. Həmçinin həmin sənəd soydaşlarımıza qarşı soyqırımı və deportasiya siyasətinin mürtəcə mahiyyətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik idi.

VI FƏSİL

ERMƏNİ SEPARATİZMİNİN NÖVBƏTİ MƏRHƏLƏSİ: MƏKRLİ NİYYƏT, MƏNFUR SİYASƏT (XX ƏSRİN 50-60-cı İLLƏRİ)

Bütün XX yüzillik boyu Ermənistanın və onun «uzaq-görən» dövlət xadimlərinin, erməni siyasətçilərinin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları mövcud olmuşdur. 1920-1940-cı illərdə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopara bilməyən ermənilər bu məsələyə 1950-1960-cı illərdə yenidən qayıtdılar. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların 150 min nəfəri doğma yurdlarından zorla çıxarıldı, insan hüquqları kobudcasına pozuldu [44, v.7]. Minlərlə azərbaycanlı, xüsusilə uşaqlar və qocalar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular. Min illər boyu azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqlar boşaldıqdan sonra buraya xaricdən ermənilər köçürüldü. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycana köçürülmüş həmvətənlərimizin DQMV-də yerləşdirilməsinə hər vasitə ilə mane oldular. Əslində Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarından köçürülən azərbaycanlılar təbii şəraiti köçdükləri rayona uyğun olan Dağlıq Qarabağda yerləşdirilsəydilər daha ədalətli olardı. Təəssüflər olsun ki, bu, belə olmadı.

1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlılardan bir nəfər də olsun Azərbaycan SSR-in DQMV ərazisinə buraxılmadı. Əksinə, «daxili köçürmə» adı altında 1949-cu ildə DQMV-dən 132 azərbaycanlı ailəsini (549 nəfəri) Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürmüşlər [412, s.34]. Həmvətənlərimizə qarşı erməni daşnakları tərəfindən genosid siyasəti tətbiq etməsi, öz etnik tarixi torpaqlarından didərgin salınması «Böyük və Türksüz Ermənistan» yaratmağın tərkib hissəsi idi. Ermənilərin say çoxluğunu yaratmaq üçün DQMV-də boş qalmış azərbaycanlıların kəndlərinə müxtəlif bəhanələrlə, gizli və aşkar yollarla ermənilər köçürüldülər.

XX yüzilliyin 50-ci illərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında ciddi deformasiya və dəyişikliklər baş verdi. 1953-cü ildə İ.V.Stalin vəfat etdi. Onun yerini N.S.Xuruş-

şov tutdu. Azərbaycan KP MK-nın 1953-cü il iyul plenumu M.Bağirovu ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təsirkar bilib vəzifəsindən kənarlaşdırıldı [38, v.52]. Maraqlı cəhət M.Bağirova güllələnmə cəzası verilərkən söylədiyi son söz idi. O, ittihamnamənin qərəzli olduğunu bildirsə də, öz günahlarını etiraf edərək demişdir: «Mənim əsas səhvim odur ki, Sumbatov, Borşov, Qriqoryan, Markaryan və başqalarına göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam. Mən onlara inanaraq XDİN orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqım qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, mənə güllələmək azdır, asmaq azdır, mənə saqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır» [380].

1954-cü il fevralın 16-da İmam Daşdəmir oğlu Mustafəyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi [53, s.152]. Həmin vaxtdan xalqın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, milli, mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişafı, xalq təsərrüfatının tərəqqisinə cəhdlər edildi. 1956-cı ildən Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu və rəsmi sənədlər, kargüzarlıq işləri Azərbaycan dilində aparılmağa başlandı. Günahı olmayan minlərlə azərbaycanlı mühacirə bəraət verildi. Vaxtilə güc orqanlarında işləyən Y.D.Sumbatov — Topurdze, X.Qriqoryan, T.Borşov, S.Yemelyanov, R.Markaryan vəzifəpərəstlikdə, millətçilikdə, xarici kəşfiyyatlarla əlaqədə və Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qanlı əməllərə görə təqsirli bilinib cəzalandırıldılar [53, s.155]. Azərbaycanda baş vermiş bütün bu milli dirçəliş meyilləri mərkəzdə kök salmış şovinst mövqeli hakim dairələri çox narahat etmiş və Azərbaycan rəhbərliyinə qarşı təqiblər başlanmışdır. Mərkəz xalqı qorxutmaq, özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün «Dağlıq Qarabağ məsələsini» yenidən ortaya atdı. Çünki Rusiya dövləti həmişə «parçala və ağalıq et» siyasətindən istifadə etmişdir və 50-ci illərdə Azərbaycan xalqının milli özünü-dərkinə hiss edib yenidən millətlərarası ədavəti qızıqdırdı. Bu işdə ermənilərdən bir alət kimi istifadə edilmişdir və bu gün də edildi. Elə əslində Azərbaycan torpağında Erməni Vilayətini yaratmaqda Rusiyanın məqsədi, yeri gəldikcə onların gücündən bir «qaba silah» kimi istifadə etmək ol-

muşdur. «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq ideyası erməni millətçilərinin şüuruna, əqidəsinə hopdurulmuş və yeri gəldikcə məkrli niyyət sahibləri bu məsələni qızışdırmış, milyonlarla həmvətənlərimizin məhv olması, yerindən-yurdundan didərgin düşməsi ilə nəticələnmiş və Rusiya dövləti bu qaba siyasətlə möhkəmlənmişdir.

1950-ci illərdən başlayaraq «Daşnaksutyun» partiyasının Ermənistanda fəaliyyəti genişləndi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, təkcə 1957-ci ildə Ermənistanın müxtəlif ali təhsil müəssisələrində «oxumaq» adı altında dünyanın 20 ölkəsindən 700 «Daşnaksutyun» partiyasının fəal təbliğatçıları Yerevan şəhərinə gəlmiş və keçmiş SSRİ məkanında sərhədlər açıq olduğundan, oradan da Azərbaycan SSR-in DQMV ərazisinə getmişdilər. Həmin daşnak təbliğatçıları azərbaycanlılara qarşı qara yaxır, azərbaycanlıların milli hisləri ilə oynayır, müsəlmanlara qarşı nifrət ruhu oyadır, azad, müstəqil və «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını təbliğ edirdilər [535].

İstər DQMV-də, istərsə də Ermənistanda erməni əhalisi arasında aparılan təbliğət öz nəticəsini verdi. 1957-ci ilin sonlarında Ermənistan SSR-in və Azərbaycanın DQMV-nin erməni əhalisi Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etməyə başladılar. Moskvaya dəstə-dəstə məktublar, müraciətlər yazıldı. Məsələnin daha da dərinləşməsinə məqsədmüvafiq hesab edən Mərkəz bu məsələyə cavab verməkdə tələsmirdi. Bu işə ermənilərin daha da fəallaşmasına şərait yaratdı. Hətta erməni katalikosu I Vazgen 1958-ci ilin əvvəllərində Bakıya səfəri zamanı Respublikamızın Nazirlər Sovetinin sədrinə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi xahişini etmişdir. Hətta din xadimi olan I Vazgen Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılmasını, hər səhər şəhərin mərkəzində yerləşən erməni kilsəsinin zəng vurmasına icazə verilməsini təklif etmişdir. Lakin bu təkliflərə Azərbaycan hökuməti rədd cavabı vermişdir [53, s.158]. Belə bir şəraitdə Ermənistanda antitürk əhvali-ruhiyyəsi yenidən qızışdırılmışdı. İlk növbədə Ermənistan SSR-də yaşayan Azərbaycan ziyalılarına qarşı mənəvi terror törədildi. Belə ki, 1930-cu illərdən yaradılmış X.Abovyan adına Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölmələrinin (Azərbaycan

dili və ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fizika və riyaziyyat fakültələrinin) əyani və qiyabi şöbələri bağlandı. Bunların əvəzində 1955-ci ildə 25 nəfərdən ibarət bir azərbaycanlı qrupu təşkil edildi [350, s.50].

Ermənistanda müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayan 1925-ci ildə təşkil edilmiş Yerevan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu ləğv edilib Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürüldü. Ermənistanda fəaliyyət göstərən C.Cabbarlı adına Dram Teatrı, Azərbaycan dilində çıxan rayon qəzetləri bağlandı [350, s.51]. Ermənistanda və DQMV-də «Qarabağ hərəkatı» xeyli leqallaşdı. Nəticədə, Ermənistanda ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri olmadığından minlərlə azərbaycanlı öz təhsillərini davam etdirmək üçün Azərbaycana gəlir, Ermənistanda iş yerləri «olmadığından» Azərbaycanda qalmağa məcbur olurdular. Beləliklə, XX yüzilliyin 50-ci illərinin ortalarından Ermənistandakı azərbaycanlıların Azərbaycana yeni axını baş verdi.

Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi məqsədilə DQMV-də ermənilər mitinqlər keçirməkdən belə, çəkinmirdilər. Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərləri «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ndə çox həyəcanlı idilər. Çünki onlara bir acı həqiqət məlum idi ki, ermənilərin Moskvada güclü arxaları var. Lakin mərkəz sərhəd dəyişikliklərinin mübahisəli ərazilər olan digər respublikalarda arzu edilməz reaksiyalar doğuracağından ehtiyat edərək Azərbaycanda məkrli siyasətindən çəkindi.

1959-cu ildə İ.Mustafayev, ermənilərin bilavasitə təzyiqi ilə, millətçilikdə təqsirləndirilib vəzifədən azad edildi. Onun yerinə Vəli Axundov təyin olundu [350, s.53]. 60-cı illərdə Mərkəz Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq üçün A.Mikoyan və M.Suslovun təşəbbüsü ilə növbəti dəfə Azərbaycanın DQMV-ni Ermənistana vermək məsələsini yenidən qaldırdılar. Moskvanın köməyi ilə Azərbaycanda erməni lobbisi yaradıldı. 1940-cı illərdə Yerevanda gizli fəaliyyətə başlayan «Qarabağ komitəsi» 60-cı illərdə açıq fəaliyyətə keçmişdi. Onlar gizli, DQMV-nin erməni əhalisi ilə də əlaqə saxdayırdılar. 1960-cı ildən Kaputukyanın rəhbərlik etdiyi «Qarabağ Komitəsi»nin üzvləri Dağlıq Qarabağa gəldi və xalqın içərisində açıq fəaliyyət göstərməyə başladı. Xa-

ricdən güclü maliyyə dəstəyi alan «Qarabağ Komitəsi» DQMV ərazisinə müxtəlif dövlətlərdən erməni abidələri gətirməyə başladılar. Moskvaya isə məlumat verildi ki, DQMV-də qədimdən mövcud olan erməni abidələrini bərpa etmək və qorumaq məqsədilə fəaliyyət göstərirlər. Əslində, 60-cı illərdə «Qarabağ Komitəsi»nin DQMV-də fəaliyyəti 2 istiqamətdə qurulmuşdu. Bir tərəfdən DQMV ərazisində ermənilər arasında antitürk, antiazərbaycan təbliğatı aparmaq və Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə nail olmaq, ikinci tərəfdən kəndərdən gətirdikləri «Maddi dəlillərlə» Dağlıq Qarabağın tarixən ermənilərin yaşadığı ərazi olmasını «faktlar»la sübuta yetirmək. «Tarixi abidələrin bərpası» adı altında DQMV ərazisində xalqımızın qədim maddi mədəniyyət abidələri dağılmağa başlandı, əvəzində isə qanıq erməni cəlladlarının heykəlləri ucaldılır və ya başqa dövlətlərdən pulla alıb gətirdikləri, üzərində xaç nişanı olan əşya ilə əvəzləndirilirdi.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyası ilə tarixi abidələri zorla erməniləşdirənlərə, hətta Tibilisin və Gürcüstanın qədim erməni əraziləri elan edənlərə qarşı böyük gürcü mütəfəkkiri İ.Q.Çavçavadze «Erməni alimləri və göz yaş tökən daşlar» kitabında çox tutarlı cavab vermişdir [164].

1964-cü ildə «Qarabağ Komitəsi»nin fəal üzvlərindən olan Maksim Hovonesyan yüzlərlə erməninin iştirakı ilə DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün SSRİ Ali Sovetinə müraciət ünvanladı. Müraciətdə, DQMV-də çətin iqtisadi vəziyyətdə yaşadıklarından, Azərbaycan hökuməti tərəfindən sıxışdırıldıqlarından geniş bəhs olunmuşdur [225, s.80]. 1964-cü ildə SSRİ Ali Sovetinin sədri A.İ.Mikoyan DQMV-də ermənilərin yazdığı müraciəti N.S.Xruşşova təqdim edir. Eyni zamanda təklif edir ki, 10 il əvvəl Krımın Ukraynaya müvəffəqiyyətlə verilməsi təcrübəsini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistanla birləşdirsin. Lakin N.S.Xruşşov başa düşürdü ki, SSRİ məkanında 30-a qədər milli münaqişə ocağı var. Əgər «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni Ermənistanın xeyrinə həll etsə, onda bu arzu edilməz nəticələr verə bilər. Həmin vaxt N.S.Xruşşov A.İ.Mikoyana konkret belə cavab vermişdi: «DQMV ermənilərini bir sutka ərzində Ermənistanla köçürmək üçün 12 min yük maşını verməyə hazırım» [300, s.159].

Moskvada Dağlıq Qarabağ məsələsini öz xeyirlərinə həll edə bilməyən ermənilər 1960-cı illərin ortalarından Ermənistan SSR-də növbəti dəfə antiazərbaycan hərəkatını qızışdırdılar. Onlar 1965-ci ildə uydurma «erməni genosidi»nin 50 illiyi və Azərbaycan xalqının qəddar düşməni cəllad Andronikin anadan olmasının 100 illiyini erməni diasporunun təsiri və A.Mikoyanın bilavasitə köməyi ilə keçirilməsinə razılıq aldılar. 1965-ci il aprelin 23-də Yerevan şəhərində 400 min nəfərlik erməninin nümayişi keçirildi [350, s.53]. Nümayişçilər «Dağlıq Qarabağ bizimdir», «Naxçıvan Ermənistan torpağıdır», «Qərbi Ermənistan (Yəni Anadolu — N.M.) Ermənistanla birləşməlidir», «Ermənilər, 1915-ci ilin qisasını almaq vaxtıdır» və sair antitürk, antiazərbaycan şüarları ilə çıxış edirdilər [350, s.53]. Hər yerdə açıq fəaliyyətə başlayan «Daşnaksutyun» partiyası bir il müddətində əhalini dinc oturmağa imkan vermədi. Azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarından yenidən sıxışdırılıb çıxarılmaya başlandı. DQMV-də isə Mərkəzdən və Ermənistandan güclü dəstək alan ermənilər azərbaycanlılara qarşı hər yerdə ayrı-seçkilik yaradır və sıxışdırırdılar. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər, doğrudan da, xarabalıqları xatırladırdı. Bütün bunlar Azərbaycan hökumətinin gözləri qarşısında baş verirdi. Vəziyyətə nəzarət etmək, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə az da olsa kömək etmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1967-ci ilin yanvarında vəsait ayırdı. Bu hadisəyə erməni lobbisi ciddi müqavimətlə cavab verdi. Hətta həmin vaxt Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Onlarla həmvətənlərimiz bədən xəsarəti aldı [53, s.161].

1965-ci ilin aprelin 23-25-də istər Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanın DQMV-də ermənilərin xalqımıza qarşı başladığı növbəti antiazərbaycan hərəkatına siyasi qiymət verərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu hərəkat dini zəmində baş verməmişdi. Hərəkatın başında katolikos dayanırsa da, «gözə görünməyən» rəhbərlik Moskvada yüksək kreslodə əyləşmişdi. O vaxtkı nümayiş iştirakçıları, başıpozuq dəstə, qaba millətçilər «Böyük Ermənistan» torpaqlarının «geri qaytarılması», intiqam almaq hisləri ilə silahlanmışdılar. Sovet hökumətinin tüğyan etdiyi bir şəraitdə hadisələrin bu cür dərinə inkişafına Moskvanın göz yum-

ması bu hərəkatın elə onların özləri tərəfindən törədilməsini təsdiqləyir. Azərbaycanın ayrılmaz hissələri olan DQMV və Naxçıvan MSSR-in Ermənistanla birləşdirilməsi kimi bədnam şüarlarının səslənməsi ilə bu fikir və iddiaların çox-çox əvvəllərdən qaynaqlandığını göstərirdi. Əlbəttə, Moskvanın «işə qarışması» ilə 1965-ci ildə tüğyan edən ermənilərin antiazərbaycan hərəkatının qarşısı alındı.

1965-ci ildən Azərbaycanın DQMV-də və Ermənistanda antiazərbaycan hərəkatı özünü başqa formalarda da göstərirdi. Belə ki, 1965-ci ildə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistanla ilhaq edilməsi barədə 45 min erməninin imzaladığı petisiya Moskvaya təqdim olundu. Sov.İKP MK katibliyi «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nin Ermənistan SSR-in xeyrinə həll edəcəyi anda ağır nəticələr verəcəyini başa düşüb Ermənistan və Azərbaycan hökumətinə bu barədə qəti qərar qəbul etməyi tapşırırdı. Ermənilər belə, hesab etmişdilər ki, «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nin onların xeyrinə həll olmamasını M.Suslov yerinə yetirmişdir [340, s.39].

«Qarabağ Komitəsi» və onun daşnak üzvləri DQMV-də vəziyyəti gərginləşdirmək, nifaq salmaq üçün qurban verməkdən belə, çəkinmirdilər. Növbəti obyekt sadıq dostlar kimi tanınan Ərşad və Benikin ailəsi olmuşdur. Hadisə 1967-ci ilin iyununda baş vermişdir: Azərbaycan SSR-in DQMV—Xocavənd rayonunun Kurapatkin kəndində erməni Benikin məktəbli oğlu yoxa çıxır. Az sonra uşağın meyidi Ələmşah Mustafayevin briqadasına məxsus olan sahədən tapılır. Bu əsasda briqadir Ələmşah, direktor Ərşad və kənd sakini Zöhrab həbs olunurlar. Bundan sonra azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə qarşı terror aktları törədilməyə başlanılır. Azərbaycanlılardan intiqam almaq çağırışları DQMV-nin hər yerində yayılırdı. Ciddi məsələ olduğundan istintaqa mütəxəssis kimi Azərbaycan SSR Vəkillər Kollegiyasının və Sovet Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasının üzvü A.Koçarov da dəvət olunmuşdu [38, v.53]. 3 iyul 1967-ci ildə məhkəmədə Ələmşah, Ərşad və Zöhrabın günahları sübuta yetmədiyi üçün iş yenidən istintaqa qaytarılır.

Lakin Benikin başçılıq etdiyi erməni dəstəsi yolda onların hər üçünü əsgərlərdən alıb qətlə yetirir və sonra işə od vurub yandırirlar.

1967-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri vəzifəsinə təyin olunan Heydər Əliyev həyatını riskə ataraq əsl cinayətkarı aşkar etmək üçün DQMV-yə gəlir və istintaqa başlayır. İstintaq nəticəsində məlum olur ki, həmin uşağı dayısı öldürübmiş. Benik, törətdiyi cinayətlərə görə güllələnmə cəzasına məhkum edilir. Qəribə orasıdır ki, «güllələnmiş» Benik 1975-ci ildə atasının dəfnində iştirak etmiş və yenidən «yoxa çıxmış»dır [225, s.80].

1968-1969-cu illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları davam etmişdir. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda «Daşnaksutyun» partiyasının antiazərbaycan təbliğatı daha da güclənmiş, bölgədə yaşayan azərbaycanlılara qarşı təxribatlar, terrorizm genişlənməmişdir. Məsələn, 1969-cu ilin aprelində «erməni genosidi»nin əvəzini çıxmaq üçün Xankəndi şəhərində «Qarabağ» mehmanxanasının eyvanından atılmış qumbara onlarla azərbaycanlıyı yaralamış və şikəst etmişdir. Təəssüflər olsun ki, cinayəti törədənlərin kimliyi məlum olsa da, bu cinayət də bağlı qalmışdır [225, s.81].

Ümumiyyətlə, ermənilərin Qarabağa köçürülməsi ilə burada yaşayan azərbaycanlıların qara günləri başlamış və XX yüzillik boyu bu daha da dərinləşmişdir. Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrin lobbisinə arxalanan erməni millətçiləri, kommunist — daşnaklar 1968-1969-cu illərdə azərbaycanlıları Dağlıq Qarabağdakı öz dədə-baba yurdlarından müxtəlif vasitələrlə sıxışdırıb çıxarmağa və «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə Azərbaycanın Dağlıq bölgəsinin Ermənistanla verilməsi məsələsini Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında mühüm bir məsələ kimi qaldırdılar. Həmin vaxt Ermənistan dövləti 1938-ci ildə Zaqafqaziya Kartoqrafiya İdarəsinin erməni müəlliflərinin yaratdıqları xəritələrə əsaslanaraq Azərbaycan SSR-in Gədəbəy, Qubadlı, Laçın, Qazax rayonlarının, habelə Naxçıvanın bəzi sərhəd kəndlərinin bir sıra torpaqlarının Ermənistan ərazisi olması haqqında saxta iddialar irəli sürdülər [268, s.213].

Dağlıq Qarabağla bağlı ermənilərin irəli sürdükləri böhtanlar, yalan və iradlar vaxt keçdikcə ortaya çıxır və aydınlaşır. Hələ vaxtilə Rusiyanın Ərzurumdakı sətiri işləmiş

Mayevskinin erməni saxtakarlığı haqqında dediklərini xatırlamaq yerinə düşərdi: «Erməni müəllifləri çox ustalıqla həqiqətdən qaçırlar. Onlarda hər şey faktların üfürülüb şişirdilməsi əsasında qurulub. Onların bütün fəaliyyətləri mövcud olmayan uydurmalar, eşidilməmiş qəddarlıqlar əsasında qurularaq elə şərh edilib ki, bu, ermənilərə mərhəmət, türklərə nifrət oyadır... Mən «türk vəhşiliyinə» heç yerdə rast gəlmədim. Türkləri gördükdən sonra məndə belə bir qəti qənaət yaranıb ki, türklər vəhşiliklər törətməyə qabil deyillər, lakin şərqdəki xristianlar türkləri bu cür qələmə verir və özlərinin törətdiklərini, uydurduqlarını onların adına çıxırırlar [344].

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovun rus imperatoruna ünvanladığı məktubu nəzərdən keçirmək daha maraqlı olardı: «Əlahəzrət, ermənilərin mərkəzi rus torpaqlarında məskunlaşmasına icazə verməyin. Onlar elə bir tayfadırlar ki, həmin yerlərdə bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salaraq, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır deyəcəklər» [199, s.87]. Doğrudan da, A.S.Qriboyedovun bu gümanı həqiqətə çevrildi. Ermənilərin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları bir daha deyilənləri sübut etdi.

Rus tədqiqatçısı N.İ.Şavrov 1911-ci ildə yazmışdır ki, hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxu diyarın yerli əhalisinə məxsus deyil və bizim tərəfimizdən buraya köçürülmüşlər. Şimali Azərbaycana köçürülmüş ermənilərin Naxçıvan, İrəvan və Qarabağda yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilmişdi [728].

Erməni müəllifləri Arakel Təbrizli, B.İşxanyan, S.T.Yeremyan və başqaları öz əsərlərində göstərirler ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin bir hissəsi qədim albanların nəsiləridir... Bir hissəsi isə İran və Türkiyədən qaçıb gələnlərdir ki, onlar üçün Azərbaycan torpağı təqiblərdən və təhdidlərdən qorumaq üçün sığınacaq olmuşdur [199, s.83]. Rus alimi V.Veliçko 1904-cü ildə çap olunmuş əsərində yazırdı: «Erməni məhəlli məktəblərində şagirdlər «Böyük Ermənistan»ın xəritəsini öyrənirlər ki, onun da ərazisi, demək olar ki, Voronejə qədər çatır və paytaxtı Tiflisdir» [239]. Əlbəttə, yazılan tarixi həqiqətləri ermənilər nə

qədər məhv etsələr belə, bu cür faktlar minlərlədir və ermənilərin kimliyini bu cür həqiqətlərlə müəyyən etmək olar. 1938-ci ildə Zaqafqaziya MİK-in nəzarəti altında Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan MİK-ləri öz inzibati sərhədlərini təsdiq edərək qonşu respublikalara ərazi iddialarından əl çəkənlər də, 1953-cü ilin dekabrında Ermənistan SSR Azərbaycanın Gədəbəy rayonunun 730 hektarlıq ərazisinin onlara (Ermənistana) aid olmasını və geri qaytarılmasını SSRİ hökumətindən tələb etdilər [225, s.76]. Moskva nümayəndələri Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda yoxlama apararaq müəyyən etdilər ki, məkrli niyyət sahiblərinin ərazi iddiaları əsassız boş cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir.

Gədəbəy rayonunun Tağlar kəndinin nə DQMV ilə, nə də Ermənistanla tarixən heç bir təmas xətti olmayıb. Odur ki, «mübahisəli ərazi» hesab olunan Gədəbəy rayonunun tarixi dədə-baba torpaqları SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 06 may 1954-cü il tarixli 136 sayılı əmri ilə Gədəbəy rayonunun 3 kolxozu arasında rəsmiləşdirildi [225, s.77]. Lakin 13 il sonra 1968-ci ildə ermənilər bu məsələyə bir də qayıdırlar. Moskvadakı erməni lobbisinin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə 2 min hektardan çox qədim Azərbaycan torpaqlarının (Laçında Qaragöl yaylağı, Qubadlıda Çayzəmin ərazisinin, Qazağın Kəmərlı kənd torpaqlarının bir hissəsi, Kəlbəcərdə Zod qızıl mədəni və sair ərazilərimizin) Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il 5 mayda verilmiş qərarı təsdiq etdi [53, s.161]. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan SSR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin sədri vəzifəsində işləyən Heydər Əliyev Azərbaycanın Milli düşüncəli vətənpərvər ziyalıları öz ətrafında birləşdirərək Mərkəzə təqdim olunan Azərbaycan xəritəsini tədqiq etməyə başladı. Məlum oldu ki, Moskvaya təqdim olunan xəritələr 1953-cü ildə iki erməni — Kələntərov və Qadaqçıyan tərəfindən saxtalaşdırılan xəritələrdir. 14 iyul 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-ya birinci katib təyin edilməsi ilə o dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına son qoyuldu. Heydər Əliyev «mübahisəli» hesab olunan ərazilərdə qanuni iş aparmaq üçün Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı nazirinin birinci müavini Nadir Hüseynovun rəhbərliyi altında bölgəyə ekspert qrupu

göndərildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti Ermənistan KP MK-nın birinci katibi və onu müşayiət edən şəxslərlə görüşdülər. 1898 və 1903-cü illərdə tərtib olunmuş xəritələr Ermənistan nümayəndə heyətinə təqdim olundu və məlum oldu ki, 1968-ci ildə Mərkəzə təqdim olunan xəritə ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmışdır. Bununla da 2 min hektardan çox Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanı verilməsinin qarşısı H.Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alındı [383]. Bəhs etdiyimiz dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları nümayiş, mitinq, terror və başqa bəd əməllərlə yanaşı, Qarabağın qədim tarixə malik alban, qarqar, aran, tər-tər, peçeneq, katek türkmənşəli tayfaların toponimlərinin qəddarlıqla dəyişdirilməsi ilə davam etdirilmişdi. Erməni daşnakları Dağlıq Qarabağdakı türkmənşəli yer adlarını müxtəlif prinsiplərə əsaslanaraq, çox böyük hiyləgərliklə dəyişdirmişlər. DQMV-dəki bəzi yer adlarındakı «böyük», «kiçik», «yuxarı», «aşağı» sözlərini erməniləşdirməklə toponimləri dəyişdirmişlər. Məsələn, Ulu Qarabağ «Medz-Şen» adlandırılmışdır («medz» ermənicə «böyük» deməkdir) [300, s.194]. Bəzi adlardakı qədim türk sözləri «şeen» — «kənd», «dvor» — «dərə», «kyuğ» — «kənd», «hog» — «yer», «avan» — qəsəbə və başqa erməni sözləri ilə əvəz etməklə həmin ərazilərin onların dədə-babalarına mənsub olmasını sübut etməyə çalışmışlar. Necə ki, Ağdərəyə — Mardaket, Ağkəndə — Spitakşen, Qırmızı kəndə — Karmiravan, Sarıkəndə — Saruşen, Daşaltı — Daşuşen, Ağdar — Ketuç və sair erməni adları ilə əvəzləndirilmişdir [136]. DQMV-dəki bəzi toponimlər isə erməni vandaları tərəfindən təhriflərə məruz qalmışdır. Belə ki, Azıx-Azok, Bənddərə — Banazur, Şuşakənd — Şuşukənd, Qarqar — Herher, Gülyataq — Kolataq, Vəngli — Vanuklu, Mehman — Mehmana və başqa adlarla adlandırılmışdır [136]. Erməni millətindən olan ayrı-ayrı yazıçı, inqilabçı və başqa «tarixi şəxsiyyətlərin» adını əbədləşdirmək bəhanəsilə Dağlıq Qarabağın qədim toponimlərinin dəyişdirilməsi halları da müşahidə edilmişdir. Necə ki, Qarabağ xanlığının axırıncı xanı olan Mehdiqulu xanın doğulduğu Xankəndinin adının Stepan Şaumyanın adına uyğun Stepanakert adlandırılması kimi. Qədim tarixə malik Oğuz-türk diyarımızın yer adlarının saxtalaşdırılması prosesi bütün XX yüzillik boyu davam etmişdir. DQMV-dəki

türkmənşəli yer-yurd adlarının erməniləşdirilməsi 1950—1960-cı illər ərzində, dövlətdə yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən məkrli niyyət sahiblərinin diqqətindən yayınmamışdır.

Ermənilərin Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsi ilə əlaqədar, bölgədə yaşayan azərbaycanlılar öz dədə-baba yurdlarından deportasiya edilməyə başlamışdır. Eyni zamanda DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə süni surətdə sosial problem yaradılır, yaşayış məskənləri boşaldılır və buradakı kənd adları ya ermənicə köklü coğrafi adlarla əvəz edilmiş, ya da passiv fonda keçirilmişdir [163].

Xalqımızın milli varlıq rəmzi sayılan Şuşadakı «Daş poema»lar bizim keçmişimizin, bu günümüzün, qədimliyimizin, türkcülüyümüzün sübutu, gələcəyimizə təminatdır. Buradakı «daş heykəllər» özləri «danışır», Oğuz — Türk diyarı olduğunu sübuta yetirir. Bütün bunlar bir qrup gəlmə qonşularımızın diqqətindən yayınmamışdır. Həmin tarixi abidələrimiz yeri gəldikcə, müxtəlif bəhanələrlə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Dağlıq Qarabağın soviət erməni rəhbərliyi «Şuşa» sözünü dünya xəritəsindən silməyə cəhdlər etmişdilər. Məsələn, DQMV XDS-nin 1 yanvar 1938-ci il qərarı ilə «Şuşa» qəzetinin adı məqsədli şəkildə «Sosialist maldarlığı», 1963-cü ildə «Kolxoz bayrağı», 1966-cı ildən isə Şuşa əhalisinin AKP Şuşa rayon komitəsinin tələbi ilə «Şuşa kurortu» adlandırılmışdır [75].

1960-cı illərdə Mərkəzdən dəstək alan erməni rəhbərliyi xalqımıza qarşı ən ağır cinayəti törətməkdən belə çəkinmədi. Belə ki, DQMV-də rayonların iriləşdirilməsi adı altında Vilayət Partiya Komitəsinin, DQMV-XDS-nin 4 yanvar 1963-cü il tarixli qərarı ilə Şuşa rayonu ləğv edildi. 289 kvadrat kilometrlik ərazi, 30 kənd və 1 şəhər Xankəndi rayonuna birləşdirildi. Bu cür atılan namərd addım erməni ekstremistlərinin xalqımıza qarşı növbəti fitnəkarlığı idi. Əlbəttə, acgöz, qədirbilməz, yağı düşmənin mənfur siyasəti Azərbaycanın mərd, qorxmaz oğullarının diqqətindən yayına bilməzdi. «Azərbaycan Milli Azadlıq Qərargahı» bu məsələyə qəti etiraz edərək öz obyektiv münasibətini bildirdi. Sov.İKP MK-nın 1964-cü il 14 oktyabr plenumu N.S.Xuruşovu vəzifədən kənar etdi və 6 yanvar 1965-ci ildə Şuşa rayonu yenidən bərpa olundu [257, s.13].

Azərbaycan SSR-in DQMV-dəki qədim tarixə malik yer adlarının dəyişdirilməsi, saxtalaşdırılması prosesi 60-cı il-

VII FƏSİL

DAĞLIQ QARABAĞDA ERMƏNİ SEPARATİZMİNİN NÖVBƏTİ VİRANEDİCİ MƏRHƏLƏSİNİN BAŞLANMASI (1988)

lərdə davam etməkdə idi. Dağlıq Qarabağdakı qədim yer adlarını dəyişdirməklə, ermənilər tarixən həmin əraziləri özününküləşdirməyə çalışmışlar. Halbuki qərərsiz elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, XIX əsrdə Qarabağda 567 yaylaq və yurd yerindən yalnız 2-si erməni dilinə, 1 toponim isə rus dilinə uyğun gəlmişdir. DQMV-yə köçürüldükdən sonra tarixi yer adlarını nə qədər dəyişdirməyə çalışsalar da, aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970-ci ildə Dağlıq Qarabağdakı 407 toponimin 309-u şəffafdır (76 faizi) və onlardan 67,3 faizi sırf azərbaycandır [163]. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyi oğuz-türk mənşəli toponimlərin təxminən 33,7 faizini erməni, rus və qarışıq toponimlərlə əvəz edərək saxtalaşdırmışlar.

Beləliklə, 1950-1960-cı illərdə SSRİ-də totalitar rejim daha da gücləndi. SSRİ-nin, xalqları qorxudub mütiləşdirmə, parçalama siyasəti fəallaşdı. Nəticədə Mərkəzin bilavasitə təhriki və təbliği ilə əvvəlki illərdə olduğu kimi, XX yüzilliyin 50-60-cı illərində də «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları davam etmişdir. Bəhs etdiyimiz illərdə Moskvanın köməyi və Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyi üzündən Azərbaycanda erməni lobbisi yaradıldı. DQMV-də erməni millətçiliyi dərin kök saldı. Burada yaşayan yüzlərlə azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından gizli və açıq yollarla sıxışdırılaraq qovulmağa başladı. Onlarla azərbaycanlı erməni terrorunun qurbanına çevrildi. Hətta azğınlaşmış erməni dəstələri qətlər törətməkdən belə, çəkinmədilər. DQMV ərazisində qədim tarixə malik Oğuz-Türk mənşəli toponimlərimiz erməni adları ilə əvəzləşdirildi. Belə bir şəraitdə respublika rəhbərliyi seyrci mövqe tutaraq «xalqlar dostluğunu» möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Mərkəzin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə 2 min hektardan çox Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi haqqında qərarı təsdiq etsə də, H.Əliyevin 1969-cu ilin iyulun 14-də Azərbaycan KP MK-ya birinci katib təyin edilməsi və apardığı gərgin zəhmət nəticəsində həmin qərarın icrasına imkan vermədi. 1950-1960-cı illərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanıldı.

«Yenidənqurma» və aşkarlıq imperiyanın süqutunu daha da sürətləndirdi. SSRİ rəhbərliyi müxtəlif manevrlər etməklə labüd iflasın qarşısını almağa cəhd etdi. Moskva SSRİ-yə daxil olan respublikalarda mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək məqsədilə həmişə istifadə etdiyi «parçala və hökm sür» siyasətini yenidən işə saldı. Bölgələrdə milli münaqişələr qızışdırıldı və xalqlar arasında qanlı nifaq törədildi. Belə bir qaba siyasəti işlətməkdə mərkəzin ilkin məqsədi ölkə əhalisinin diqqətini vacib məsələlərdən yayındırmaq olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə SSRİ hökumətinə rəhbərlik edən Qorbaçovun pozucu addımlarından biri türk xalqlarına nifrəti qızışdırmaq, xristian-müsəlman qarşıdurması yaratmaq idi. Ümum-millî liderimiz H.Əliyev qeyd edirdi ki, «SSRİ-də azərbaycanlılara, türklərə dördüncü, beşinci təbəqə kimi baxırdılar. Qorbaçovun ən qabarıq xüsusiyyəti müsəlman türk dünyasına qarşı olan düşmənçiliyi idi. Müsəlmanlara, türklərə qarşı «əhalinin köçürülməsi» adlı plan hazırlanmış və həyata keçirilməyə başlanmışdır. Qorbaçov türkləri yaşadıkları ərazidən Qərbi Rusiyaya və başqa slavyan-xristian respublikalarına köçürməyi, onların torpaqlarına isə xristian əhalisini yerləşdirməyi planlaşdırmışdı» [171].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda demokratik ideyalar yayılır və xalq hərəkatı genişlənirdi. Bu isə mərkəzin diqqətindən yayınmadı. Xalqımızın müstəqillik ideyaları Moskvanı daha çox narahat edirdi. Çünki bu hal türk dünyasının birləşməsi və güclənməsi demək idi. Bu isə Rusiyanın mənafeyinə uyğun deyildi. Eyni zamanda Azərbaycanı itirmək Rusiya üçün bol-təbii sərvətlərdən məhrum olmaq demək idi. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan elə bir mühüm geosiyasi məkanda yerləşirdi ki, Azərbaycanı əldən vermək bütün Cənubi Qafqazdan məhrum olmaq demək idi. Ona görə də Sovet İmperiyası Azərbaycanı zəiflədib, özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün Dağlıq Qa-

rabağ bölgəsində milli münaqişə ocağını yenidən alovlandırdı. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, yenə də erməni millətçiləri rus şovinistlərinin silahına çevrildi.

Dağıdıcı milli münaqişələrdən qərb dövlətləri də faydalanmağa çalışırdılar. 80-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də «yenidənqurma» prosesinin tətbiqi ilə mərkəzdənqaçan qüvvələrin fəallaşması, imperiyanı dağıtmağa çalışan dövlətlərin diqqətindən yayınmadı. Həmin dövlətlər «bəla imperiya»nı dağıtmaq üçün yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə etdilər. 1987-ci il iyulun 18-də Avropa Parlamenti yalançı «erməni genosidi» faktını tanıdı və «genosid qurbanlarına» xatirə günü təsis etdi [681, s.14]. Bu hadisə erməni millətçilərinin fəallaşmasına təkan verdi. Xüsusi olaraq, SSRİ rəhbərliyində məsul vəzifələrdə çalışan erməni millətçiləri açıq çıxışları ilə «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nə xüsusi dəstək verdilər. M.Qorbaçovun yaxın adamı və iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri olan akademik A.Aqambekyan «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nə müsbət münasibət bildirmiş və SSRİ rəhbərliyinin erməniləri dəstəklədiyini bütün dünyaya bəyan etmişdir. A.Aqambekyan Fransada «Humanite» qəzetinin 18 noyabr 1987-ci il tarixli sayında dərc olunmuş müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsinin məqsədəuyğun olması, bölgə iqtisadiyyatının sırf Ermənistanla bağlılığı və başqa cəfəng ideyalarla çıxış etmiş, bu barədə Qorbaçova təkliflər verdiyini bildirmişdir [681, s.20]. Aqambekyanın Parisdəki çıxışından məlum oldu ki, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək istiqamətində əməli addım atılmışdır. O öz çıxışında açıq bildirmişdi ki, «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ilə bağlı mən öz təkliflərimi vermişəm və inanıram ki, bu problem yenidənqurma, demokratiya şəraitində öz həllini tapacaqdır [300, s.160].

Aqambekyanın Parisdəki çıxışı ilə əslində «Qarabağ hərəkatı»nın başlanmasına işarə və istiqamət verildi. Bunun üçün isə vaxt təsadüfi seçilməmişdir. Qorbaçovun dağıdıcı «yenidənqurma»sı başlamışdı. Mərkəzi hakimiyyətdə möhkəmlənmiş Şahnazarov, Aqambekyan, Brutens, Sitaryan və başqaları SSRİ rəhbərinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağa dair siyasətinə nəinki təsir edir, hətta bu siyasəti təyin edirdilər.

Bəhs etdiyimiz dövrdə, Moskvada fəaliyyət göstərən erməni icmaları konfederasiyasının İcraçı Katibi K.E.Mikelyan

özünü «Nezavisimaya qazeta»dakı «Üzülmüş missiya» adlı məqaləsi ilə Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar mövqedən yanaşdığını bəyan etmişdir. Mikelyan çap olunmuş məqalədə göstərirdi ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi köhnə, həll edilməmiş, mübahisəli ərazidir. Həmin ərazi guya vaxtilə bolşeviklər tərəfindən Azərbaycana «bağışlanmışdır». Əlbəttə, belə bir yalançı, cəfəng ideyanın nüfuzlu dövlət qəzetində çap olunması Azərbaycan xalqının milli hüquq və milli mənafeələrinin tapdalanması demək idi. Eyni zamanda Mikelyan öz xəyanətkar çıxışı ilə bütün dünyada Dağlıq Qarabağ haqqında ictimai rəy formalaşdırmaq niyyətində olmuşdur [300, s.160].

Ümummillə liderimiz H.Əliyev 1986-1987-ci illərdə Mərkəzin Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı qərəzli mövqeyini bu cür qiymətləndirmişdi: «Azərbaycanlılar hələ 1988-ci ildən əvvəl də, SSRİ-nin Mərkəzi Kütləvi İnformasiya vasitələrində və Ermənistanın müxtəlif mətbu orqanlarında məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən ideoloji təcavüzə məruz qalırdılar. «Mənfi azərbaycanlı obrazı» yaratmaq, həmin kampaniyanın əsas məqsədi idi» [193, s.26].

Avropa və Rusiya tərəfindən himayə olunduqlarını görən erməni millətçiləri «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq üçün 80-ci illərdə yenidən fəallaşdılar. Onu da qeyd edək ki, 1985-ci ildə «Daşnak Partiyası»nın Afinada keçirilmiş XXIII qurultayı erməniləri «Böyük Ermənistan» uğrunda mübarizəni yenidən genişləndirmək üçün yaranmış əlverişli şəraitdən səmərəli istifadə etməyə, qüvvələri birləşdirməyə çağırırdı. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni milli separatçılıq təbliğatı geniş xarakter aldı. P.Qazaryan, Z.Balayan, S.Xanzadyan, B.Ulubabyan, S.Kaputukyan və başqa erməni millətçilərinin Azərbaycan tarixini saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir edən, qızıışdırıcı mövqedən yazılan «əsərləri» Dağlıq Qarabağda yayılır və milli münaqişənin alovlanmasında mühüm rol oynayırdı [399]. «İki od arasında», «Qəza», «Ocaq» və başqa saxtalaşdırıcı kitablar Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin stolüstü kitabına çevrilmişdi. 80-ci illərin ortalarında mərkəzi və yerli mətbuat, 70-ci illərdə DQMV-nin iqtisadi və mədəni sahələrindəki inkişafı qərəzli, məqsədyönlü şəkildə riyakarcasına danır, guya DQMV-də yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin son dərəcə ağır olması, onların bölgədə sıxışdırılması haqqında yalançı, saxta

mülhizələr təbliğ olunurdu. Erməni millətçiləri bütün dünyada belə bir fikir formalaşdırdılar ki, guya respublika rəhbərliyinin qərəzli siyasəti nəticəsində DQMV-nin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bütün Azərbaycan üzrə olduğundan xeyli aşağıdır və bu fakt erməni əhalisinin narazılığına səbəb olmuş, onların səbir kəsasını daşdırıb hadisələrin baş verməsinə şərait yaratmışdır. Halbuki biz yuxarıda bütün deyilənlərin böhtan olduğunu çoxsaylı faktlarla göstərmişdik.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Moskvada yüksək dövlət vəzifəsində işləyən Heydər Əliyev «yenidənqurma»nın metodlarına, milli münaqişələrə səbəb ola biləcək dövlət siyasətinə, türk respublikalarına qarşı çevrilmiş qərəzli mövqeyə öz qəti və açıq etirazını bildirdi. Ümummilli liderimizin türk-müsəlman dünyasını dəstəkləməsi və eyni zamanda Mərkəzdə getdikcə artan nüfuzu nə dövlət başçısı Qorbaçovun, nə də erməni millətçilərinin diqqətindən yayınmadı. H.Əliyevin Moskvada yüksək vəzifədə işləməsi erməni lobbisinin məkrli niyyətlərinin reallaşmasına mane ola bilərdi. Ona görə də 1987-ci ilin oktyabrında H.Əliyev Moskvada tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Hətta mənfur siyasət sahibləri H.Əliyevin xalqın içərisində artan nüfuzundan və gələcək «işlərinə» mane olacağından ehtiyatlanıb xalqın gözündən salmaq üçün böhtanlar atmağa başladılar. Ermənilərin diqtəsi və Qorbaçovun göstərişi ilə Sov.İKP MK katibi Bakıya göndərildi və Sovet rəhbərliyi adından Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi V.Konavalova tapşırırdı ki, Heydər Əliyevin birinci katib işlədiyi bütün dövr ərzində onun fəaliyyətinin yoxlanılması üçün komissiya yaratsın [85]. Əsasən erməni müstəntiqlərindən ibarət istintaq qrupu təşkil edildi və qərəzli istintaq işi başladı. Heydər Əliyevin əleyhinə saxta ifadələr yığıldı. Etiraz edənlər işgəncələrə məruz qalır, mənəvi, psixoloji, fiziki təsir göstərilir və həbs edilirdi [52, s.19, i.8961, v.3]. Beləliklə, Qorbaçov başda olmaqla erməni millətçiləri, qətiyyətli, millətine, torpağına bağlı olan uzaqgörən lideri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb ermənilərin Qarabağa gedən yolundakı bütün səddi aradan götürdülər.

1980-ci ilin ortalarından Azərbaycan torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq planını həyata keçirmək üçün başda «Daşnaksutyun» partiyası olmaqla, bütün millətçi erməni təşkilatları və komitələri fəaliyyətlərini geniş-

ləndirdilər. 1975-ci ildə Beyrutda yaranan ASALA («Ermənistanı azad etmək üçün gizli ordu») terrorçu təşkilatı 80-ci illərin ortalarında yüzlərlə türk vətəndaşını qətlə yetirdi [534, s.4]. Onlar əsas səfirlik nümayəndələrini və diplomatları öldürürdülər. Bundan əlavə, «Erməni inqilabi ordusu», «Erməni genosidinə görə ədalət komandası» və başqa erməni terrorçu təşkilatları da bu istiqamətdə fəaliyyət göstərirdilər [534, s.5]. Həmin terrorçu erməni təşkilatları açıq bəyan edirdilər ki, məqsədləri Türkiyəyə «erməni genosidi» faktını etiraf etdirmək, onun ərazisində erməni dövləti yaratmaq, bu dövləti Ermənistanla birləşdirmək, həmçinin buraya Naxçıvan, Axalkalaki və Dağlıq Qarabağı daxil etməkdir [534]. Bundan əlavə, SSRİ rəhbərliyində yüksək vəzifə tutan kommunist-daşnaklar Moskvada «Milli müqəddəratın müstəqil təyin edilməsi birliyi» və «siyasi məhbusların müdafiəsi üzrə erməni komitəsi»nin fəaliyyət dairəsini genişləndirərək ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkmək üçün əzabkeş obrazı yaratmaq, Azərbaycanın böyük gücünü parçalamaq məqsədilə təxribatlar törətmək və ermənilərin vahid mərkəzdə birliyinə nail olmaq, «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını ermənilərin şüuruna hopdurmaq kimi məkrli siyasət təbliğ edirdilər.

Dünyanın müxtəlif dövlətlərindəki erməni millətçi təşkilatlarının köməyi ilə DQMV-də uzun müddət gizli fəaliyyət göstərən «Krunk» (Durna) təşkilatı açıq fəal mübarizəyə başladı. Yeri gəlmişkən onuda qeyd edək ki, «Krunk» təşkilatı «Qarabağ» komitəsinin bir qolu idi. Həmin təşkilata Vilayət daş-mərmər karxanalarına başçılıq edən və millətçi kimi tanınan A.Manuçarov rəhbərlik edirdi [541]. İlk yaranan vaxtlar guya Dağlıq Qarabağda «tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması» adı altında fəaliyyətə başlayan təşkilat, əslində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi istiqamətində gizli iş aparırdı. Hətta aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, «Krunk» sözü rusca «Komitet Revalyutsonoqo Upravleniya Naqornoqo Karabaxa» sözlərinin baş hərflərindən yaranmışdı və bu təşkilat yalnız DQMV-nin ermənilər yaşayan məntəqələrində fəal təbliğat aparmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda müharibənin aparılması üçün maddi vəsait toplayır, əhalini

təlimatlandırır, silah alır, yerli erməni əhalisinə paylayır və başqa operativ qərarlar qəbul edirdi. Bütün bunlar Azərbaycan rəhbərliyinə məlum olsa da, nə antiAzərbaycan təbliğatı aparan terrorçu «Krunk» təşkilatı, nə də ona rəhbərlik edən millətçi-daşnak A.Manuçarov haqqında heç bir ölçü götürmədi. Çünki onların rəsmi dairələrdə, başda Qorbaçov olmaqla, Şahnazaryan, Aqanbekyan kimi müdafiəçiləri var idi [225, s.91].

1986-cı ildə Ermənistandan gizli ədəbiyyatlar, o cümlədən Z.Balayanın «Ocaq» kitabı, S.Kaputukulanın çıxışları S.Ayvazyanın tərtib etdiyi «Böyük Ermənistan xəritəsi» Xankəndinə gətirilərək yayılmağa başlandı. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Ayvazyanın tərtib etdiyi «Böyük Ermənistan» xəritəsinin sərhədləri Aralıq, Xəzər və Qara dəniz sahillərini əhatə etməklə şimaldan Qafqaz dağlarını, cənubdan Türkiyə və İrənanın geniş sahələrini əhatə edirdi. Xəritədəki bütün adlar uydurma erməni adları ilə əvəzlənmişdir. İstər «Qarabağ Komitəsi», istərsə də «Krunk» təşkilatı Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi vacibliyini sübut etmək niyyətilə dünyanın 30-dan çox dövlətinə və beynəlxalq təşkilatlara 300 min erməninin imzası ilə müraciətlər göndərmişdir [399].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, qərəzli, qeyri-obyektiv şəkildə yazılmış həmin ərizələrdən ərizə sahiblərinin özlərinin xəbəri yoxdur. Məsələn, 1986-cı ildə Sov.İKP MK-ya Dağlıq Qarabağda yaşayan 216 erməninin «yazdığı» ərizəni yerində araşdırmaq üçün Azərbaycana göndərilir. Məlum olur ki, 21 imza DQMV-də yaşayan adamlara məxsusdur. Eyni zamanda həmin 21 nəfərlə aparılan söhbət zamanı məlum olur ki, onların bu məktublarından qətiyyətlə xəbərləri yoxdur. Yerdə qalan 195 nəfər isə Vilayətin və respublikamızın hüduqlarını çoxdan tərks etmiş, yaxud vəfat etmişdilər. Məsələn, ərizədə Hadrut rayonunun Sakur kəndindən 16 imza göstərilirdi, halbuki 1986-cı ildə bu kənddə cəmi 9 ev var idi. Həmin rayonun Arpagədik kəndində cəmi 3 ev olduğu halda, ərizəni həmin kənddən 25 sakin «imzalamışdı». Həm də imzası olan şəxslərin heç biri bu kəndlərdə yaşamırdılar [429, s.11]. Artıq erməni təbliğat maşını işə düşmüşdü. 1987-ci ildə «Krunk»

təşkilatı ermənilərin daha çox cəmləşdikləri ərazilərdə vərəqlər yaymağa başladılar. Həmin ilin iyun-iyul aylarında Dağlıq Qarabağda ayrı-ayrı adamların adından Moskvaya ünvanlanan məktublar, kollektivlərdən imzalar toplanması halında təşkil edildi. Bununla da Dağlıq Qarabağın erməniləri arasında Ermənistanla birləşmək uğrunda «Miatsum» (birləşmə) hərəkatı tam geniş xarakter aldı [541].

Beləliklə, bütün iyirminci yüzillik boyu davam edən, çirkin xislətli erməni siyasətinin azərbaycanlılara qarşı yeni mərhələsi – işğalçılıq, deportasiya və tarixdə misli görünməmiş soyqırımını mərhələsi, 80-ci illərin sonunda yənidən başladı. Dünya ictimaiyyətinə özlərini «əzabkeş xalq» kimi qələmə verən ermənilər azərbaycanlılara qarşı ən amansız, qəddar cinayətlər törətdilər. Minlərlə soydaşımız əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüşdü. Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni şəhər və kəndlər yerlə-yeksan edilmiş, maddi-mədəniyyət abidələri dağıdılmış, milli genofondumuzun məhv olunması istiqamətində cinayətlər törədilmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1987-ci ilin noyabrında Parisdə Qorbaçovun əlaltılarından biri olan A.Aqambekyanın «Hümanite» qəzetinə verdiyi müsahibə Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlanmasına işarə idi. 1987-ci ilin sonlarında Ağdərə rayonunun Çardaxlı kəndində baş vermiş insident «qılgıncımın alova» çevrilməsinə şərait yaratdı [681, s.87]. Qarabağda hadisələr, 1988-ci ilin yanvarında heç bir səbəb olmadan Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndindən bir qrup azərbaycanlı gəncin rayon mərkəzində ermənilər tərəfindən döyülməsi ilə başladı. Ermənilər açıqca elan etdilər ki, Ağdərə «erməni rayonu»dur, Siz azərbaycanlılar ərazini tərks etməlisiniz [1, s.33].

Milli ədavətin ilk qurbanları yenə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar oldu. Ermənistanda yaradılmış silahlı dəstələr azərbaycanlıları dədə-baba yurdlarından zorla qovub çıxarmağa başladılar. 1988-ci il yanvarın 25-də Qafan və Mehri rayonlarında ilk azərbaycanlı qaçqınlar dəstəsi Azərbaycana pənah gətirdilər [720]. Fevralın 12-də Yerevanda böyük antitürk mitinqi keçirildi. Mitinqçilər, «Ermənistanı türklərdən təmizləməli», «Ermənistanda er-

mənilər yaşamalıdır» və başqa millətçi şüarlar səsləndirdilər [44, s.83, i.205, v.2]. Erməni vandalları Yerevanda qalmış axırını məscidi yandırdılar. Aşıq Ələskərin qəbri və Səməd Vurğunun abidəsi təhqir edilərək dağıldı. Vedibasarda vəziyyət son dərəcə gərgin idi. 1988-ci ilin əvvəllərində burada azərbaycanlı kəndləri talan edildi. Qız-gəlinlər və ağsaqqallar təhqir olundu. Döyülərək alçaldılmış, təhqir edilmiş və heç bir yerdən kömək almayan 4 min nəfər azərbaycanlı dədə-baba yurdlarını tərk edib, ev-eşiklərini və bütün əmlaklarını atıb, ayaqyalın, başıaçıq Azərbaycana gəlməyə məcbur oldular [472].

1988-ci il fevralın 13-də Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsinin binası qarşısında ermənilərin ilk mitinqi başlandı. Mitinqə 400 adam çıxarılmışdı. «Krunk» üzvləri qorxu və tələş içərisində olan «Krunk» üzvləri mitinqçiləri dağılmağa qoymurdular. Burada «Krunk»un sədri A.Manuçarov çıxış edib, Sovet hökuməti, onun başçısı Qorbaçovun ünvanına «demokratiya» dövrünü başladığı üçün xoş sözlər söylədi. Mitinqin sonunda partiya və komsomol biletleri cırılıb atıldı. Küçələrdə faşist nişanları nümayiş etdirildi [541]. İttifaq hökumətinin seyrçi mövqeyi hadisələrin dinamik inkişafına rəvac verdi. Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi V.Konavalov 18 fevral 1988-ci ildə Vilayət Partiya Komitəsinin Büro iclasını keçirdi. İclasda respublika təhlükəsizlik orqanlarının rəhbərləri, o cümlədən Z.Yusifzadə iştirak edirdi. Z.Yusifzadənin təqdim etdiyi cinayət işinə əsasən, başda Poqosyan olmaqla 11 nəfər həbs edilməli idi. Lakin Qorbaçov bunun qəti əleyhinə getmişdir.

1988-ci il fevralın 19-da Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsinin büro iclası keçirildi. Əvvəlcədən hazırlanmış erməni məruzəçilər sosial-iqtisadi təzyiqlərə məruz qaldıqlarını bəyan etdilər. Halbuki aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağda təzyiqlərə məruz qalan azərbaycanlılardır. Təkcə Vilayət Aqrar Sənaye Komitəsinin fəhlə və qulluqçularının siyahısını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, Komitənin 100-dən artıq rəhbər işçiləri arasında bir nəfər də olsun azərbaycanlı yoxdur. Şəhər Kommunal təsərrüfat sistemində işləyənlərin isə (süpürgəçilər, konalizatorlar, fəhlələr) 75 faizi azərbaycanlılar ol-

muşdur. Eləcə də başqa sahədə əsaslı fərqlər müşahidə edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, erməni büro üzvləri səs çoxluğu ilə qərara alırlar ki, Xankəndində mitinqlərin keçirilməsinə səbəb Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən DQMV-də yaradılan sosial-iqtisadi problemlərdir. Xankəndi şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi Z.Movsesiyanın təklifi ilə büronun qərarından çıxarış Moskvaya göndərilir və oradan nümayəndə heyəti çağırmağı qərara alırlar [225, s.95].

1988-ci ilin fevralında Ağdərə, Hadrut, Xocəvənd, Əsgəran Rayon Sovetlərinin sessiyaları keçirilmiş və DQMV-nin və Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə keçirilməsini təklif edən qərarlar qəbul olundu [44, s.83, i.205, v.4]. Erməni separatçılarının tələbi ilə 1988-ci il fevralın 20-də Vilayət Sovetinin növbədənənar sessiyası oldu. Həmin gün Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsi binası qarşısında meydandakı 3 min erməninin iştirakı ilə mitinq keçirildi. Bu zaman Vilayət Partiya Komitəsinə gələn Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi K.Bağirov deputatlar qarşısında çıxış etmək fikrini bildirsə də, ona söz vermədilər. Ermənilərin əvvəlcədən planlaşdırdıqlarına görə K.Bağirov mitinqçilərin qarşısına çıxmalı və öyrədilmiş erməni qadınları ona zor tətbiq etməklə «Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi» sənədinə qol çəkdirməli idilər. Belə bir bədnam niyyəti başa düşən K.Bağirovun köməkçisi Sahib Quliyev Azərbaycanın dövlət başçısını bəhanə ilə aradan çıxarır. Həmin sessiyada Vilayətin erməni deputatları «DQMV-ni Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında» qərar qəbul etdilər [44, s.83, i.205, v.6]. Müvafiq «müraciətnamə» ilə birgə «qərar» Bakı, Yerevan və Moskva Ali Sovetinə göndərildi. Moskvaya göndərilən qərarla xahiş olunurdu ki, bu məsələni müsbət həll etsinlər [627]. Qərarın cavabını gözləmədən Vilayətdə bayraqlar, idarə və təşkilatların adları və sair dəyişdirildi. Moskvanın gözləmə mövqeyi tutması ermənilərin əl-qolunu daha da açdı.

1988-ci il fevralın 21-də Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunda «Dağlıq Qarabağ hadisələrinə dair» müzakirələr aparıldı. Fevralın 23-də Sov.İKP MK-nın katibi Q.P.Razumovski başda olmaqla, Dəmiçev, Bobrov, Mixaylov və digər it-

tifaq rəhbərləri Xankəndinə gəldilər. Burada DQMV Partiya Komitəsinin büro və plenum iclasları keçirilir. İclasda Vilayət komitəsinin birinci katibi B.S.Gevorkov vəzifəsindən azad edilir. Onun yerinə qatı millətçi, mitinqlərin təşkilatçısı, 1 milyon dövlət vəsaitini mənimsədiyi üçün haqqında cinayət işi qaldırılan Q.A.Paqosyan seçildi [225, s.97].

Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının tapdalanmasına Moskvanın, Azərbaycan rəhbərliyinin qəti tədbirlərlə cavab vermədiyini görə Azərbaycan xalqı böyük həyəcan içərisində idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda kortəbii mitinqlər, etiraz nümayişləri keçirilirdi. Xüsusi olaraq münafişə bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar ermənilərin separatçı hərəkətlərinə qəti etiraz edirdilər. Hətta fevralın 22-də rəsmi Bakının göstərişi ilə Aşağı Qarabağdan münafişənin qarşısını almaq üçün Dağlıq Qarabağa yürüşə hazırlaşan əliyalın azərbaycanlıların qarşısı alındı. Həmin gün Əsgəran rayonunda ermənilər tərəfindən 2 nəfər azərbaycanlı öldürüldü, 19 nəfər isə yaralandı [44, s.83, i.205, v.23]. Bu hadisə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Əsgəranda ermənilərin törətdiyi faciə Moskvanın «diqqətin»dən yayınmadı. 1988-ci il fevralın 27-də Mərkəzi televiziya ilə çıxış edən SSRİ baş prokurorunun müavini A.Katuzev ölənlərin milliyyətini xüsusi vurğu ilə və dönə-dönə qeyd etdi. Onun bu hərəkəti heç də xalqımıza məhəbbətindən irəli gəlmirdi. Onun çıxışı yalnız qızıqsındırıcı xarakter daşıyırdı. SSRİ Təhlükəsizlik orqanlarında çalışan şəxsin dilindən hadisələrin gərginləşdiyi bir vaxtda xüsusi intonasiya və «ürək ağrısı» ilə söylənən sözlər ara qızıqsındırmaqdan başqa bir şey deyildi. Bu «hadisə» ermənilərin yeni fitnələrinin başlanmasına bir işarə oldu.

1988-ci il fevralın 23-də işğalçı erməni separatçıları ilə, hüquqlarını müdafiə edən Azərbaycan xalqını eyniləşdirən Qorbaçov hər 2 xalqa müraciət qəbul etdi [648]. Müraciətdə, Sovet rəhbəri öz ermənipərəst mövqeyini bir daha nümayiş etdirmişdir. Belə ki, həmin müraciətdə göstərilirdi ki, «DQMV-də yığılıb qalan nöqsanlar və çətinliklər az deyildir və biz müxtəlif ideyaların və təkliflərin açıq müzakirələrindən boyun qaçırmağın tərəfdarı deyilik» [225, s.98]. Qorbaçovun

Dağlıq Qarabağ ermənilərinə bu cür mövqeyi onların sevincinə səbəb oldu və hadisələri daha da şiddətləndirdi.

1988-ci ildə «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ilə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikili mövqeyini, zəngin düşüncəyə və dünyagörüşə malik H.Ə.Əliyev çıxışlarının birində belə qiymətləndirmişdi: «SSRİ rəhbərliyi qəbul etdiyi rəsmi sənədlərdə belə bir təsəvvür yaratmağa çalışır ki, o, regionda yaranmış vəziyyəti normallaşdırmaq üçün atdığı addımlarda həm Azərbaycana, həm də Ermənistanına münasibətdə paralellik mövqedən çıxış edir. Halbuki mərkəzin Azərbaycana, azərbaycanlılara qarşı qərəzli münasibəti açıq-aşkar göz qabağında idi... SSRİ-nin rəsmi dövlət orqanları, hüquq mühafizə orqanları və Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) Dağlıq Qarabağ probleminə olduqca böyük diqqət yetirdiyi halda, Azərbaycan xalqının böyük faciəsi tam sükutla müşahidə olunurdu» [193, s.20].

Dağlıq Qarabağda hakimiyyəti ələ keçirən qatı millətçi Q.A.Paqosyan tezliklə öz məsləkdaşlarını ətrafına birləşdirdi. Dağlıq Qarabağda terrorçuluqla və antiazərbaycan təbliğatı ilə məşğul olan «Krunk»un sədri A.Manuçarova «yaxşı iş»inə görə Vilayət İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsi «bağışlandı». 1988-ci il fevralın 25-də Vilayət Partiya Komitəsinin «yığıncağı» adı altında Q.Paqosyan «Krunk» təşkilatının bütün üzvlərinin iclasını keçirib onları təlimatlandırdı. Həmin yığıncaqda Paqosyan fəxrlə elan etdi ki, vəzifəyə «seçildiyi» üçün Qorbaçov, Qazımovski, Şahnazarov və digər erməni millətçiləri zəng vuraraq onu təbrik etmişlər. Əlbəttə, bu təbriklərin arxasında Azərbaycan xalqının acı günləri dayanırdı. 1988-ci il fevralın 26-27-də Qorbaçovun xüsusi təlim keçmiş nümayəndələri Azərbaycana və Ermənistanına göndərildi. Sov.İKP MK-nın katibi V.Dolqix Yerevan şəhərinə gələrək «Dağlıq Qarabağ məsələləri»nə baxılacağından danışır və onlara tutduqları yolda uğurlar diləyirdi [627].

MK-nın məsul işçisi erməni Brundes Bakıdakı çıxışında sərhədləri dəyişdirməyin yolverilməzliyindən danışdı. Fevralın 27-də isə Xankəndinə gələn Brundes yalnız erməni liderləri ilə tam məxfi olan bir iclas keçirdi. Rundes onları

tam təlimatlandırdı. O, Sov.İKP MK-da işləyən 17 erməninin salamını Vilayətin liderlərinə çatdırırdı. Çox maraqlı faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, Brundes bölgəni tərk etdikdən sonra, antiazərbaycan mitinqləri təkcə Xankəndində deyil, bütün Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan rayonlarını əhatə etdi [225, s.98]. 1988-ci ilin yanvar-fevral aylarındakı hadisələri dərinlən təhlil edən xalqımızın ləyaqətli oğlu H.Əliyev həmin dövribu cür xarakterizə etmişdir: «1988-ci ildən başlayaraq hadisələri Azərbaycan xalqının iradəsi yox, erməni separatçıları idarə edirdilər. Erməni separatçıları monolit bir qüvvə olaraq, ümummillə bir platforma səviyyəsində düşünülmüş addımlar ataraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan təcrid etmək yolunda hər gün yeni uğurlar qazanırdılar. Bunun müqabilində o dövrdə təssüf ki, heç bir qüvvə Azərbaycanda adekvat və konstruktiv addımlarını atmağa qadir olmadı. Faciənin köklərini məhz burada axtarmaq lazımdır» [193, s.78].

Bəhs etdiyimiz dövrdə erməni daşnakları Sumqayıt şəhərində azərbaycanlılara qarşı daha bir qanlı cinayət törətdilər. Dünya ictimaiyyətinin gözündə öz bədnam əməllərinə haqq qazandırmaq üçün ermənilər 1988-ci il fevralın 28-də milliyyətə erməni olan, lakin özünü azərbaycanlı kimi aparan Edik Qriqoryanın başçılığı altında növbəti iyirənc fitnəkarlığa əl atdılar. Ssenari məharətlə hazırlanmış və məkan da təsadüfi seçilməmişdir. Ermənistandan təhqir olunmuş və alçaldılmış şəkildə qovulan azərbaycanlıların ilk dəstəsi Sumqayıtda məskunlaşmışdı. Eyni zamanda erməni cəlladlarının DQMV-də, həm də Ermənistanda həmvətənlərimizə qarşı törətdiyi vəhşiliklər Sumqayıtda azərbaycanlıların kortəbii çıxışlarına səbəb olmuşdu. Telekame-ralar əvvəlcədən planlaşdırılmış yerlərdə quraşdırılmışdır. Məqsəd, törədiləcək fitnəkarlığı lentə almaq və «vəhşi» azərbaycanlı, «əzilen» erməni obrazı yaratmaqla dünyada xristian həmrəyliyinə nail olmağa, münaqişələrin guya dini mahiyyət daşdığını göstərmək idi. Ermənilərin törətdiyi bu faciə nəticəsində 26 erməni, 6 azərbaycanlı qətlə yetirildi. 200 mənzil qarət edilmiş, onlarca ictimai bina, avtobus, şəxsi maşınlar yandırılmışdı. Hadisələrdən bir gün

sonra Sumqayıtda ermənilər tərəfindən çəkilmiş kinolentlər xarici ölkələrin televiziya kanallarında nümayiş etdirildi. Ermənilər öz istəklərinə nail oldular. Onlar bu faciəni ağılasığmaz uydurmalarla bəzəyib beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlı türklərinə qarşı mənfi fikir yarada bildilər. Bu hadisədən dərhal sonra Xankəndində «Sumqayıt qurbanlarının» xatirəsinə abidə ucaldıldı. Eyni zamanda erməni millətçiləri Sumqayıt fitnəkarlığını ermənilərə qarşı «genosid» kimi qiymətləndirdilər. Sumqayıt hadisələrindən sonra qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Ermənistanda, müasir silahlarla silahlanmış erməni dəstələri azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılardan 225 nəfəri öldürüldü. 1200 adam yaralandı, yüzlərlə azərbaycanlıya ağılasığmaz işgəncələr verilir, bədən əzaları kəsildi, gözləri çıxarıldı. Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 230 min azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından qovuldu. 31 min ev, 165 kolxoz və kolxozların əmlakı talandı, çoxlu mal-qara erməni quldurları tərəfindən qarət edildi [350, s.58]. Beləliklə, azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından kütləvi şəkildə qovulmasının sonuncu mərhələsi başa çatdı. Erməni vandalları tərəfindən törədilən cinayətlərin Moskvada və dünya ictimaiyyəti tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılınması Dağlıq Qarabağ ermənilərinə fürsət verdi. DQMV-də Ermənistana birləşmək hərəkatı yeni vüsət aldı.

1988-ci ilin martında Dağlıq Qarabağda hadisələr daha da gərginləşdi. Martın 6-da DQMV Partiya Komitəsinin büro iclası keçirildi. Həmin iclasda qəbul edilmiş qərar birbaşa Sov.İKP MK-ya göndərildi və təsdiq edilməsi xahiş olundu. Dağlıq Qarabağ millətçi ermənilərinin qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi: «DQMV-nin adı dəyişdirilib Dağlıq Qarabağ Erməni Muxtar Vilayəti qoyulsun; Vilayətdə əsas dil erməni dili hesab edilsin; Kadrların seçilib yerləşdirilməsində Azərbaycan rəhbərliyi ilə məsləhətləşdirilməsin; Xankəndi tibb texnikumunun nəzdindəki Azərbaycan qrupu ləğv edilsin; Bütün kadrların təkmilləşdirilməsi yalnız Yevranda aparılsın; Buraxılan məhsulların etiketlərindən

Azərbaycan yazıları çıxarılınsın; Azərbaycan tərəfindən aparılan hər hansı təftiş və nəzarət qadağan edilsin; Vilayətin yüksək rəhbər işçiləri Azərbaycan KP MK-nın nomenklaturasından çıxarılınsın; Şuşadakı texnikumlar ləğv edilsin. Xankəndində filarmoniya yaradılsın; Xankəndi Pedaqoji İnstitutunu ləğv edib, onun əvəzində Yerevan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun filialı açılsın; DQMV-dəki Azərbaycan kəndlərinə erməni adları verilsin [225, s.100].

Çox təəssüflə qeyd edək ki, Azərbaycan rəhbərliyi bu bədnam «qərar»dan xəbər tutsalar da, heç bir əməli tədbir həyata keçirmədilər. Erməni millətçilərinin yazdıqları bütün müraciətlər isə lazımi ünvanlara vaxtında çatdırılırdı. Çünki onları dəstəkləyən 17 nəfər millətçi, Sov.İKP MK-da məsul vəzifələrdə işləyirdi. Hətta SSRİ Nazirlər Soveti sədri vəzifəsində işləyən milliyətçi Markaryans Qorbaçovun ən yaxın dostu idi.

1988-ci il martın 9-da Sov.İKP MK-da DQMV ilə bağlı məsələ ətrafında müşavirə keçirildi. Müşavirədə Azərbaycan və Ermənistanın birinci katiblərinin məlumatları dinləndi. Hər iki tərəfə vəziyyəti nizama salmaq üçün göstərişlər verilsə də, elə həmin gün Xankəndində erməni millətçilərinin böyük mitinqi keçirildi. Martın 10-da davam edən mitinq iştirakçıları Vilayət Partiya Komitəsində dörd maddədən ibarət tələb irəli sürdülər. Əslində bu tələbləri millətçi erməni rəhbərləri əvvəlcədən hazırlamışdılar. Həmin tələblər – bütün partiya sistemi liderlərinin millətçi liderlərlə əvəz etmək, ilin sonuna Azərbaycan KP MK-nın Vilayətdə keçirəcəyi konfransa imkan verməmək və Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi məsələsini tezliklə Sov.İKP-nin XIX konfransı qarşısında qaldırmaqdan ibarət idi [648, s.43].

Xarici dövlətlərdə yaşayan ERMƏNİ millətçiləri Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələri vaxtaşırı izləyir, onları silah-sursat cəhətdən təmin edir və onlara həmişə mənəvi dəstək verirdilər. Xüsusi olaraq Fransada və Amerikada fəaliyyət göstərən erməni lobbisi bu işdə daha fəal idilər. 1988-ci il martın 13-də Ali erməni kilsəsi rəhbərliyinin çağırışı ilə Nyu-Yorkda ermənilərin Dağlıq Qarabağ ermənilərini müdafiə edən mitinqinin keçirilməsi bir daha deyil-

lənləri təsdiqləyir. Eyni zamanda Rusiya, Amerika, Fransa KİV-də antiAzərbaycan təbliğatına daha geniş yer verilir, erməniləri müdafiə edən yazılar dərc olunurdu [534, s.93].

Sov.İKP MK Dağlıq Qarabağda vəziyyəti nizama salmaq üçün bölgəyə nümayəndə heyəti göndərdi. 11 nəfərdən ibarət komissiyaya Sov.İKP MK şöbə müdirinin müavini Selezkov rəhbərlik edirdi. 7 nəfər ittifaq nazirliklərinin müavinləri də bu komissiyaya daxil idilər. Komissiyanın məqsədi çoxsaylı erməni ərizə və şikayətlərinə əsaslanaraq Vilayətdə yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərini təhlil etmək idi. 1988-ci il martın 15-də yuxarıda adı gedən komissiya üzvlərinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini A.T.Rasizadənin və digər rəhbər işçilərin iştirakı ilə Vilayət Partiya Komitəsində geniş müşavirə keçirildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti statistik rəqəmlərə, arxiv materiallarına və digər mənbələrə əsaslanaraq sübut etdilər ki, DQMV-də yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyətləri istər Azərbaycanın digər regionları ilə, istər Ermənistanla müqayisədə, istərsə də İttifaq üzrə olan göstəricilərdən üstün olmuşdur. Erməni millətçilərinin ortaya atdıqları «sosial-iqtisadi gerilik» məsələsi bəhanədən başqa bir şey deyildi. Artıq, tutarlı faktlar qarşısında söz tapa bilməyən Dağlıq Qarabağ erməni büro üzvləri öz xislətli niyyətlərini gizlətmədilər. Onlar etiraf etdilər ki, bir millət kimi məqsədləri Ermənistanla birləşməkdən ibarətdir [648, s.27].

Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı ittifaq səviyyəsində Bakıda keçirilmiş «dəyirmi masa»da da Azərbaycanın görkəmli akademiki Z.Səmədzadə və həmkarları mütəbər faktlarla sübut etmişdilər ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin sosial-iqtisadi vəziyyətləri ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdı. Erməni millətçilərinin Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən «sıxışdırılırlıq», «maddi durumumuz son dərəcə ağırdı» və digər cəfəng fikirləri separatizmə haqq qazandırmaq üçün bəhanədir.

1988-ci il martın 17-də Qorbaçovun «xüsusi təlimatlandırılmış» nümayəndə heyəti Xankəndinə gəldilər. Bu zaman əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi, 3 min nəfər ermənini Vilayət Partiya Komitəsi qarşısında mitinqə çıxarmışdılar. Bu

dəfə Sov.İKP MK nümayəndə heyətinə MK partiya təşkilat şöbəsi müdirinin müavini Xarçenko başçılıq edirdi. Həmin gün İttifaq nümayəndələri, Azərbaycan KP MK katibi T.Orucov başda olmaqla Respublika nümayəndə heyəti, DQMV Partiya Komitəsi üzvləri ilə birlikdə Xankəndində plenum keçirdilər [172]. Sov.İKP nümayəndə heyətinin başçısı Xarçenko Qorbaçovun fikirlərini açıq elan edib plenum üzvlərinə çatdırdı ki, buraya gəlməkdə məqsədimiz Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə razılıq əldə etməkdir. Bu məsələyə müsbət fikir bildirməmək, Qorbaçovun əleyhinə getmək kimi qiymətləndiriləcəkdir». Gərgin mübarizədən sonra «Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi» məsələsi səsə qoyuldu. Lakin Azərbaycan nümayəndə heyəti həmin məsələyə səs vermədiyindən Dağlıq Qarabağ məsələsi həll edilməmiş qaldı. Qorbaçovun öz fikirlərini əsəbələr vasitəsilə açıq bildirməsi insanda yalnız təəssüf hissi doğurur. Dövlət başçısının bu cür ikili mövqeyi özünü SSRİ Dövlət Bankından gizli yolla Dağlıq Qarabağa erməni millətçilərinə milyon mənatlarla nağd pul verilməsində də göstərirdi [429, s.19]. Eyni zamanda erməni separatizminin genişləndiyi şəraitdə Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını gücləndirmək tədbirləri haqqında» qərarı Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınmasında rəhbərliyin atdığı ilk əməli addım oldu [340]. Bu qərarla ittifaq rəhbərliyi bütün dünyaya sübut etmək istəyirdi ki, Dağlıq Qarabağda əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti çox acınacaqlıdır. Həmçinin onları dəstəklədiyinə əyani sübutdur. Ümummillə liderimiz H.Əliyev Sov.İKP MK-nın adı gedən qərarına obyektiv mövqedən yanaşaraq, bu cür qiymət vermişdir: «1988-ci ilin martında SSRİ rəhbərliyi DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi haqqında xüsusi bir qərar qəbul edərək, əslində Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxarılması tələbini qoydu. Heç bir obyektiv əsasla istinad etməyən qondarma səbəblərlə qəbul edilmiş bu qərarla Dağlıq Qarabağa müstəsna hüquqlar verildi, külli miqdarda vəsait ayrıldı, Vilayətin bir çox məsələlərinin həlli birbaşa İttifaq nazirlik və qurumlarına həvalə edildi» [193, s.25].

1988-ci ilin martın 22-də 13 müttəfiq Respublikanın Ali Soveti Rəyasət Heyəti iclaslarında və martın 23-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclasında Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə bağlı Azərbaycan və Ermənistanla müraciətləri, vəziyyətdə heç bir dönüş yaratmadı [722]. Əksinə, «Krunk» təşkilatının adı Xankəndi şəhər İcraiyyə Komitəsinin 24 mart 1988-ci il tarixli qərarı ilə «Dağlıq Qarabağ Ermənistanla Birləşdirici komitə» kimi təsdiq edildi. Aprelin 24-də isə Xankəndi şəhər İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə, ilk dəfə olaraq 1915-ci il erməni «genosidinin» anma mərasimi keçirildi. Mərasimdə Vilayətin bütün erməni rəhbərləri və doqquz minədək erməni iştirak edirdi. Erməni millətçiləri qərara aldılar ki, həmin gün Xankəndindəki erməni abidəsi qarşısında «təntənəli olaraq» iki azərbaycanlı qurban kəsilsin. Lakin general V.N.Safanov bu məsələdən xəbər tutmuş və ermənilərin bu çirkin əməllərinin qarşısını almışdır [225, s.109]. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 24 mart 1988-ci il qərarı ilə «Krunk» təşkilatı xalqlar arasında nifaq saldığı üçün rəsmən qadağan edildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin təşkilat, indi başqa ad altında öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi [648, s.55].

1988-ci il martın axırlarında Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan nümayəndə heyətini Moskvaya dialoqa çağırır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, dövlət başçısı burada da, öz ikili mövqeyini nümayiş etdirdi. Görüş birtərəfli qaydada keçirildi. Erməni nümayəndə heyətini qəbul edib, onların əvvəlcədən hazırladığı saxta sənədlərlə tanış olan Qorbaçov erməni ideoloqları tərəfindən inandırıldı ki, islamın xristianlıq üzərində hücumu davam edir. Erməni saxtakarlığına uyan baş katib azərbaycanlıların fikirləri ilə maraqlanmadı. Hətta Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi K.Bağirov-la görüşdən boyun qaçırdı. Bütün bu hərəkətləri ilə Qorbaçov bir daha bəyan etdi ki, Dağlıq Qarabağ məsələsində o, ermənilərin tərəfindədir. O, açıq etiraf etdi ki, Stalin dövründə «Dağlıq Qarabağ məsələsi» düzgün həll edilməyib. Biz onu indi, demokratiya şəraitində həll etməliyik. Bütün bunlar erməni separatçılarının daha da qızıqdırdı. Erməni millətçiləri ermənilər arasında antitürk vərəqələr

yayırdılar. Həmin vərəqələrdə yazılmışdı: «Ermənilər, mitinqləri qurtarın, silaha sarılın və türkləri əzin!!!» [628].

Erməni millətçiləri, sülh yolu ilə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri baş tutmadıqda, terrora, müharibəyə hazırlaşmağa başladılar. Bunun üçün Xankəndi Elektrotexnika Zavodu qumbara istehsal etməyə başladı. Minaaxtaran qurğusunu istehsal etmək üçün Şuşadakı Radio zavodunun Xankəndinə köçürülməsi qərarlaşdırıldı. Dağlıq Qarabağın Ermənistanla iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirmək adı altında Yerevandan Dağlıq Qarabağa silah daşınmağa və quldur erməni əhalisi sürətlə silahlandırılmağa başlandı. Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın kütləvi şəkildə deportasiyası və Dağlıq Qarabağda ermənilərin separatçılıq hərəkatlarına mərkəzin xeyir-dua verməsi Azərbaycanda xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. İlk etiraz mitinqi 1988-ci ilin fevralında Bakıda keçirilmiş və Azərbaycanın bütün rayonlarını bürümüşdü. 1988-ci il mayın 14-də Şuşada 5 min nəfərin iştirak etdiyi mitinq keçirildi. Onlar erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi terror aktlarına özünümüdafiə adı altında yaradılmış erməni hərbi birləşmələrinin özbaşınalıqlarına Respublika və İttifaq rəhbərliklərinin DQMV-dəki ekstremistlərə qarşı tutarlı tədbir görməməsinə öz etirazlarını bildirdilər. Mitinq iştirakçıları DQMV-də üzrsüz səbəbə görə işdən azad edilən azərbaycanlıların işə qaytarılmasını, ermənilərin separatçılıq hərəkatlarına son qoyulmasına və başqa demokratik tələblər irəli sürdülər. Mitinq iştirakçılarından 148 nəfərin imzası ilə İttifaq və respublika rəhbərliyinə müraciət olundu [225, s.112]. Mayın 16-da isə ermənilər Xankəndində yaşayan yüzlərlə azərbaycanlıyı döyüb, təhqir edərək Şuşaya qovdular. Bütün bunlar isə 1988-ci il mayın 16-17-də Bakıda gəncələrin, tələbələrin və ziyalıların nümayişinə səbəb oldu. Nümayiş mitinqlə başa çatdırıldı [52, s.19, i.8953, v.28].

1988-ci il mayın 21-də Sovet imperiyası «parçalayaraq hökmranlıq etmək» siyasətini həyata keçirmək üçün özünün xüsusi təlim keçmiş nümayəndəsini Azərbaycana göndərdi. Belə ki, Sov.İKP MK katibi Y.K.Liqaçov «xüsusi tapşırıqla» Bakıya gələrək buradakı çıxışlarında DQMV-nin

Ermənistanla birləşməsinin yolverilməz olduğunu, DQMV-nin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi. Fitnəkar siyasət yeridən Sov.İKP MK-nın Yerevana ezam olunmuş nümayəndəsi Sov.İKP MK-nın katibi A.N.Yakovlev «demokratiya» ideyaları ilə erməniləri dəstəkləyərək onlara başladıkları işdə uğurlar arzulayırdı.

1988-ci il mayın 29-da Azərbaycanın dövlət başçısı Ə.X.Vəzirovla Ermənistanın dövlət başçısı S.M.Artunyan Qazax rayonunda görüşüb «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni müzakirə etdilər [601]. Tamamilə məxfi olduğundan bu danışıqların məğzindən heç kəsin xəbəri olmadı. Təkcə bu bizə məlumdur ki, həmin görüşlərdən sonra Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər piyada və ayaqyalın Xankəndindən Ermənistanın Razdan şəhərinə getməyi planlaşdırmışdılar. Həm də həmin «iyrənc yürüş» «qeyrətli» teleoperatorlar tərəfindən çəkilərək dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalı idi. Bu, ənənəvi «əzabkeş» obrazı yaratmaq üçün atılmış növbəti addım idi və həmin məkrli siyasətin qarşısı vətənpərvər şuşahlılar tərəfindən vaxtında alınmışdı. Çünki ermənilərin düşünülmüş çirkin niyyəti haqqında SSRİ DİN-in Qafqaz və Şimali Qafqaz üzrə qərargahının rəisi general-mayor Safanovun kəşfiyyatçıları məlumat əldə etmiş və Şuşa rayon Partiya Təşkilatına çatdırılmışdı. Hətta erməni millətçiləri general-mayor Safanovun bu «satqınlığını» özlərinin dəyərlə «mükafatı» ilə «təltif etmiş»dilər. Erməni terror təşkilatı separatizmi dəstəkləmədiyi üçün Safanova qarşı terror təşkil etmiş, yalnız təsadüf onu ölümdən xilas etmişdir. Öyrədilmiş terrorçu Safanovun əvəzinə, onun yaxın köməkçisini öldürmüşdür. İstintaq zamanı bu faktı həmin terrorçu erməni özü etiraf etmişdir.

1988-ci il mayın 31-də Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirov DQMV rayon partiya təşkilat katiblərini Bakıda qəbul etdi. Azərbaycanın dövlət başçısı erməni millətçilərinə «Nə desəniz edəcəyəm, bir şərtlə ki, mitinqlərə son qoyulsun». Erməni liderləri real vəziyyətdən məharətlə istifadə edərək «şeytan» əməllərini asanlaşdırmaq üçün bəzi məsələləri öz xeyirlərinə həll etdilər. Belə ki, Ermənistandan silah gətirmək üçün Yerevanla sərbəst əlaqələrə icazə verildi.

Gələcəkdə, müharibədə istifadə etmək üçün Yaponiyadan gətirilmiş güclü traktorlar alındı. Eyni zamanda Dağlıq Qarabağın ucqar əlaqələrini Xankəndi ilə birləşdirən yaxın və rahat yollar çəkildi. Bundan sonra Yerevan-Xankəndi təyyarələri gündə 5 dəfə uçuş etməyə başladı və Dağlıq Qarabağa silah daşınması işi daha da genişləndi [44, s.83, i.16, v.1]. Doğrudur, bu barədə vaxtında Mərkəzə məlumat verilsə də, rəhbərlik bu böyük cinayəti sükutla qarşıladı.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarına başladığı ilk gündən bölgədə yaşayan azərbaycanlılar daha ağır məhrumiyətlərlə üzləşdilər. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər blokada saxlanılırdı. Onlar həmişə silahlı ermənilər tərəfindən döyülür, təhqir edilir və qarət olunurdular. Bunlar Şuşanın məsul işçilərini çox narahat etməyə başladı. Şuşa Şəhər İcraiyyə Komitəsinin sədri Vaqif Hüseynov Şuşa Rayon Partiya Komitəsində 11 iyun 1988-ci ildə keçirilən toplantıda bildirildi ki, DQMV statusunun saxlanılması erməni millətçilərinin azğın hərəkətlərinə şərait yaradır. Odur ki, DQMV-nin ləğv edilməsi məsələsi Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında bir məsələ kimi qaldırılmalıdır. Həmin məsələ ilə bağlı tezliklə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin XI çağırış 7-ci sessiyasına müraciət hazırlandı. Müraciətdə DQMV statusunun ləğv edilməsi şərtləri əsaslandırılmışdı. B.Vahabzadə, V.Əmrahov və digər deputatlarımız yuxarıda adı gedən məsələyə öz müsbət münasibətlərini bildirdilər. Lakin məsələdən tezliklə xəbər tutan Qorbaçov Azərbaycanın dövlət başçısına yuxarıda adı gedən məsələ ilə bağlı xəbərdarlıq edərək qəti şəkildə bu məsələni dayandırmağı tövsiyə etdi. Bununla da DQMV-nin statusunun ləğv edilməsi həll edilməmiş qaldı [173].

Erməni separatçılarının Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq cəhdləri səngimək bilmirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti 15 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə beynəlxalq hüquq normalarına zidd gedərək Azərbaycan SSR-in DQMV-ni Ermənistanın tərkibinə daxil etməsi haqqında qərar qəbul etdi [648, s.84]. Tezliklə, azərbaycanlı deputatlar Ermənistanın «millət vəkillərinin» bu bağışlanmaz səhvlərini müzakirə etdilər. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin XI çağırış VII

sessiyası 17 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR Ali Sovetinin və DQMV XDS-nin «Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında» qərarlarının qeyri-qanuni akt kimi qiymətləndirdi [282].

«Uzaqgörən» erməni liderləri planlı şəkildə belə bir məsələni qanunlaşdırmışdılar. İstər ittifaq səviyyəsində, istərsə də Ermənistan və DQMV-də «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ilə əlaqədar hansısa bir qərar qəbul olunacaqsə, eyni zamanda mitinq, nümayiş və tətillər də keçirilməsi ənənəvi hal almışdır. 1988-ci ildə iyunun 20-də Vilayət XDS-nin növbədənənar sessiyası çağırıldı. Xankəndinin mərkəzi meydanında erməni millətçilərinin mitinqi keçirildi. Mitinqçilər «Miatsum» («Birləşmə») deyib qışqırırdılar. Onların əlində Ermənistanın bayrağı qaldırılmışdı. Keçirilən sessiyada Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistanı birləşdirmək və Azərbaycanın bayrağını Ermənistanın bayrağı ilə əvəz etmək kimi məsələlər qoyulmuşdu. Dağlıq Qarabağda hadisələrin daha gərgin xarakter alması Azərbaycanın xüsusi təyyarəsi vasitəsilə Sov.İKP MK nümayəndəsi Lev Şişov, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri S.B.Tatlıyev, Azərbaycan KP MK katibi V.N.Konovlov, AHİŞ sədri L.X.Rəsilova və general Krayev təcili olaraq Xankəndinə gəldilər. İlk növbədə general Krayevin hərbiçiləri Azərbaycan nümayəndə heyətinin tələbi ilə Xankəndi Vilayət Partiya Komitəsinin binası üzərində dalğalanan Ermənistan bayrağını endirib yenidən Azərbaycan bayrağını öz yerindən asdılar [720]. Erməni millətçilərinin Xankəndində keçirilən sessiyası qarşıya qoyduqları bədnam niyyətlərini həyata keçirə bilmədilər. Öz məkrli niyyətlərini 20 iyunda reallaşıra bilməyən erməni daşnakları 21 iyununda yenidən növbədənənar sessiya keçirdilər. Həmin sessiyada SSRİ Ali Sovetinə müraciət qəbul edildi. Müraciətdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi xahiş olunurdu [720, s.34]. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1988-ci il iyulun 17-də qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılması və Ermənistana verilməsi konstitusiyaya ziddir və qeyri-qanuni aktdır [183, s.98].

1988-ci ilin aprel-iyul aylarında öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşən azərbaycanlılar Ermənistandan Şuşaya, Xocalıya və digər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə pənah gətirdilər. Lakin bu qanunauyğun proses erməni millətçilərini qane etmədi. Ona görə də 1988-ci il iyulun 6-da Ermənistan SSR Kənd Təsərrüfatı naziri Aslanyan başda olmaqla 4 nəfər nümayəndə heyəti təcili olaraq Dağlıq Qarabağa gəldilər. Erməni millətçiləri məsələni qəti şəkildə belə həll etdilər: «Dağlıq Qarabağda məskunlaşan qaçqınlar ya Ermənistana qaytarılsın və ya Azərbaycanın digər rayonlarında məskunlaşdırılsın». Artıq iyulun 7-də DQMV-də yaşayan ermənilərin adından «müraciət» Qorbaçovun stolu üzərində idi. Acizənə şəkildə yazılmış həmin bədnam müraciətdə erməni casusları bildirdilər ki, guya Dağlıq Qarabağa köçürülən qaçqınlar burada yaşayan erməniləri sıxışdırır, torpaqlarını əllərindən alır və onlarla qaba rəftar edirlər. Əslində erməni millətçilərini narahat edən tamam başqa səbəb idi. Belə ki, azərbaycanlıların sayının bölgədə artması, yağı düşməni narahat edirdi. Odur ki, Qorbaçov bu məsələnin qəti əleyhinə gedərək Azərbaycan dövlət başçısına ünvanladığı «əmr»də DQMV-də məskunlaşan qaçqınların ərazidən çıxarılması tapşırılmışdı. Nəticədə, 1988-ci il iyulun 9-da Ə.Vəzirovun göstərişi ilə Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış 3 min nəfər Ermənistan qaçqını oradan çıxarılaraq Azərbaycanın digər rayonlarına köçürüldülər. Ermənilərin diktəsilə, həm də ikinci dəfə qaçqınlıq həyatını yaşamaqlı olan həmvətənlərimiz Dağlıq Qarabağdan çox uzaqlara – Dəvəçiyə, Abşeron, Yevlağa, Kürdəmirə, Neftçalaya, Şəmkirə, Xaçmaza və digər iqlim şəraiti çətin olan rayonlara köçürüldülər. İnsan hüquqları kobudcasına pozuldu. Ermənistandan deportasiya olunan minlərlə azərbaycanlı, xüsusilə qocalar, xəstələr və uşaqlar kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular [350, s.70]. Tanınmış dünya siyasətçisi və lideri Heydər Əliyev 1988-ci ildə həmvətənlərimizin qədim dədə-baba yurdlarından növbəti deportasiyasını bu cür qiymətləndirmişdir: «1988-ci ildə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların misli görünməmiş qəddarlıqla ata-baba yurdlarını tərk etməyə

məcbur edilmələri zamanı neçə-neçə soydaşımız qətlə yetirildi. SSRİ-nin rəsmi dövlət qurumları, hüquq-mühafizə orqanları və kütləvi informasiya vasitələri xalqımızın bu böyük faciəsini sükutla müşahidə etdi... Bütün bunlar isə xalqımıza qarşı əsl cinayət idi» [193, s.26].

1998-ci il iyulun 12-də Vilayət XDS-nin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul olundu. Ermənistan SSR Ali Soveti isə bu qərarı dəstəklədi [720, s.34]. Lakin SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1988-ci ilin 18 iyulunda keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə edərək yekdilliklə belə bir qərar qəbul olundu ki, Azərbaycan və Ermənistan SSR-in mövcud sərhədlərinin dəyişdirilməsi mümkün deyildir.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR dövlət başçılarının Xankəndində 2 dəfə, 1988-ci ilin 2 avqustunda və 11 oktyabrda keçirilən görüşləri erməni separatçıların əsassız ərazi iddialarının qarşısını almadı, əksinə, bölgədə vəziyyət daha da kəskinləşdi. Sov.İKP MK-nın nümayəndəsi Q.P.Xarçenkonun 1988-ci il sentyabrın 13-də Yerevana müəmmalı gəlişi və məxfi görüşləri nəinki vəziyyəti nizamladı, əksinə, sentyabrın 18-dən 21-dək Xankəndində azərbaycanlılar təhqir edilməyə, döyülməyə başlandı. Onların evləri yandırılır və Xankəndindən qovulurdular. Dağlıq Qarabağın digər rayonlarından Şuşaya və Xocalıya pənah gətirənləri isə burada yaşamağa Mərkəz mane olurdu. Dağlıq Qarabağda erməni cəlladlarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlər 1988-ci il sentyabrın 21-də DQMV-də «xüsusi vəziyyət» elan olunmasına səbəb oldu. Həmçinin «xüsusi vəziyyət» Ağdam rayonuna da şamil edildi [225, s.120].

Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədilə 1988-ci il sentyabrın 22-dən Ermənistanda erməni millətçilərinin təhriki ilə bütün müəssisələr işi dayandırılıb tətillə elan etdilər. Tətillə mitinqlə davam etdirildi. Erməni dini idarəsinin başçısı çıxış edib, tutduqları yolda onlara uğurlar dilədi. Erməni daşnakları isə çıxışlarında, Mərkəz tərəfindən dəstəkləndiklərindən, tezliklə «Böyük Ermənistan» ideyasının reallaşacağından danışdılar [56].

Xarici dövlətlərdən, Moskvadan və başqalarından dəstək alan erməni cəlladları Dağlıq Qarabağın Xankəndi,

Xocalı və digər azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə azəri türklərini döyür, təhqir edir və köçməyə məcbur edirdilər.

Uzun illər boyu Azərbaycanın milli sərvətinin talanması, xalqımızın milli və dini hislərinin təhqir olunması, onların hüquqlarının tapdalanması Azərbaycan xalqının səbir kasasını doldurmuşdu. İmperiya, böhrandan yaxasını qurtarmaq üçün «parçala və hökm et» siyasətinə üstünlük verdi və bunun üçün xalqlar arasında nifaq törətdi. Ermənistanı yaşayan soydaşlarımızın kütləvi şəkildə deportasiyası və Dağlıq Qarabağda separatçılıq meyillərinə Mərkəzin xeyir-dua verməsi Azərbaycanda xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Xalq o zamankı rəhbərlikdən tələb edirdi ki, Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda baş verən hadisələrə qarşı qəti mövqe tutsun.

DQMV-nin «Topxana meşəsi»ndə ermənilərin sənaye obyektini tikməsi xəbəri Azərbaycan xalqını hərəkatə gətirdi. 1988-ci il noyabrın 15-16-da Bakıda mitinqlər keçirildi [52, s.19, v.26]. Noyabrın 17-də isə «Azadlıq» meydanına toplaşan mitinqçilərin sayı 500-ə keçmişdi. Mitinqçilər «suverenlik», «Azadlıq», «Moskvanın fitnələrinə son qoyulsun» və başqa şüarlar səsləndirdilər. Meydan gecələr də izdihamlı olurdu. Mitinq iştirakçıları Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını qaldırmışdılar. Onlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarına son qoyulmasını, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar əleyhinə təxribatın dayandırılmasını, SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar məsələ qaldırılmasını tələb edirdilər. Meydan hərəkatı siyasi xarakter alır, Gəncə, Naxçıvan və başqa ərazilərdə də baş verirdi. Hökumət, hərəkatın gedişindən qorxub Bakı, Gəncə və Naxçıvan şəhərlərində «xüsusi vəziyyət və komendant saati» tətbiq etdi, küçələrə tanklar yeridildi [52, s.19, v.30]. 1988-ci il dekabrın 4-də silahlı dəstələr meydandakı adamları qovub dağıtdılar. Çoxlu adam həbs edildi [56].

1988-ci ilin sonlarında erməni faşistləri Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan yaşayış məskənlərinə hücum edib qanlı cinayətlər törətdilər. Azərbaycanlıların evləri, məşinləri yandırılır, özləri döyülüb təhqir edilərək dədə-baba yurdlarından qovulurdular. Eyni zamanda, Ermənis-

tanla həmsərhəd kəndlərimiz hücumlara məruz qalır, mal-qara və əmlak yağdı düşmən tərəfindən qarət edilirdi. 1988-ci il ərzində Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını təhlil edən ümummillə liderimiz H.Əliyev öz çıxışlarından birində həmin dövribelə qiymətləndirmişdir: «1988-ci ildə Ermənistan SSR-də, eləcə də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində başlanmış Proseslər kütləvi etnik təmizləmə əməliyyatının hazırlıq mərhələsi hesab edilə bilər... Bu dövrdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası və Dağlıq Qarabağda ermənilərin separatçılıq hərəkatları geniş xarakter almışdır» [193, s.26].

VIII FƏSİL

DAĞLIQ QARABAĞDA XÜSUSİ İDARƏ KOMİTƏSİNİN YARADILMASI VƏ ONUN MƏNFUR SİYASƏTİ (1989-cu il)

1989-cu ilin əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları daha kəskin xarakter almaqla davam etməkdə idi. Moskvanın Dağlıq Qarabağdakı səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin iki xalq arasında kompromis yaratmaq adı altında ermənipərəst missiyası vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xankəndində tətillə və nümayişlər arasında erməni silahlı quldur dəstələrinin azərbaycanlıların yaşadığı evlərə hücumu genişləndirdi. Azərbaycanda, 1988-ci ilin sonlarında baş verən xalq hərəkatı Mərkəzi «tədbirlər» görməyə vadar etdi. Xalqımızın milli oyanışı həm də erməni millətçilərinin iyrenc planlarının reallaşmasına mane ola bilərdi. Ona görə də Sov.İKP MK-da məsul vəzifələrdə işləyən 17 daşnak erməninin təhriki ilə M.Qorbaçov 1988-ci il dekabrın 15-də «Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in bəzi vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkatları haqqında» qərar verdi [225, s.123]. Əslində Mərkəz, adı gedən qərarla Azərbaycanda Moskvanın hiylələrini başa düşən, xalqı öz arxasınca aparmağa qadir olan qüvvələri aradan götürmək kimi mənfur məqsədi güdüdü. 1989-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda yuxarıda adı gedən qərar «layiqincə» yerinə yetirildi. Erməniləri sıxışdırdıqlarına, xalq hərəkatına başçılıq etdiyinə, mərkəzin hiylələrini xalq içərisində bəyan etdiyinə görə 1989-cu ilin yanvarında Azərbaycanda 2532 nəfər məsuliyyətə cəlb edildi. Bundan 222 nəfər məsul vəzifələrdə çalışan şəxslər idi ki, onları nəinki vəzifədən azad etmək, hətta onlar haqqında «cinayət işi» də açılmışdı. «Gözdən pərdə» asmaq üçün Ermənistanda da Sov. İKP MK-nın «qərarı»na «əməl edildi». «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasının reallaşmasında fəaliyyətsizliyinə görə Ermənistanda 24 nəfər vəzifədən azad edildi, 69 nəfərə «xəbərdarlıq» elan olundu. Əlbəttə, bütün bunlar çox təzadlı faktlardır. Cinayəti törədənlər erməni millətçiləri və Ermənistan KP MK işçiləri olduğu halda, cəzaya məhkum edilənlər azərbaycanlılar oldu.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağda vəziyyəti «nizama salmaq» üçün Azərbaycanın hüquqlarını yenidən kobud surətdə və bilərəkdən pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də «Azərbaycan SSR-in DQMV-də Xüsusi İdarəçilik formasının tətbiqi haqqında» qərar qəbul etdi [44, s.83, i.16, v.1].

Həmin qərara əsasən, birbaşa Moskvaya tabe olan müvəqqəti Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradıldı. XİK-ə Moskvanın Xankəndində əyləşən nümayəndəsi ermənipərəst Arkadi Volski rəhbər təyin edildi. Komitənin tərkibində 5 nəfər rus, 2 nəfər erməni, yalnız 1 nəfər azərbaycanlı var idi [44, s.83, i.16, v.2]. A.İ.Volski Azərbaycanın deputatı olsa da və nəzəri cəhətdən separatizmi tənqid etsə də, praktiki olaraq erməni millətçilərinin çirkin planlarını həyata keçirirdi. Moskva XİK-i yaratmaqla Azərbaycandan DQMV-nin prinsip etibarilə ayrılmasının əsasını qoydu. Çünki Komitə yarandığı gündən Azərbaycan qanunları burada işləmədi və Azərbaycan ictimai orqanlarının Dağlıq Qarabağda səlahiyyətləri dayandırıldı. DQMV XDS və icraiyə komitəsinə böyük hüquqlar verildi. Onların fəaliyyəti Moskvanın qanunlarına tabe edildi [183, s.464].

XİK Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrinin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrdə birləşməsinə şərait yaratdı.

1989-cu il yanvarın 28-də A.İ.Volski Ermənistanı gedərək erməni millətçiləri ilə gizli danışıqlar apardı. A.Volski Ermənistandan qayıtdıqdan sonra Dağlıq Qarabağın Ağdərə rayonu ərazisində təyyarə meydanı düzəltirdi. Gizli təyyarə meydanına külli miqdarda müasir tipli silahlar və sursat daşındı. Eyni zamanda DQMV-nin ermənilərin daha çıx məskunlaşdığı ərazilərində silah və sursat cəbbəxanaları yaradıldı [701, s.5].

Ermənipərəst A.İ.Volski «təhlükəsizliyi təmin etmək» adı altında yaratdığı «Xüsusi dəstə» ilə azərbaycanlılar yaşadığı kəndlərdə odlu silahların yığılması üçün reydlər keçirdi. Adi ov silahları belə, müsadirə edildi. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, 1989-cu ilin əvvəllərində azərbaycanlılardan 18 min ov silahı alınmış və onlar yaxşı silahlanmış qəd-

dar düşmən qarşısında əliyalın, müdafiəsiz vəziyyətə salınmışdılar [681, s.43]. A.Volski Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı «faşist rejimi» yaratmışdı. Erməni millətçiləri 1989-cu ildə Dağlıq Qarabağ ərazisinə tək cə silah və sursat gətirməklə kifayətlənmədilər. Onlar həm də «xüsusi təlim» keçmiş «təbliğətçi» dəstələrinin də bölgəyə gətirilməsinə şərait yaratdılar. Belə ki, aprelin 2-də Rusiyanın deputatı, qatı millətçi Qalina Starovoytova'nın başçılığı ilə Ermənistandan Dağlıq Qarabağda 40 nəfərlik təbliğətçi gəldi [225, s.125]. Onlar öz üzərlərinə düşən «vəzifələri» layiqincə yerinə yetirdilər. Nəticədə 1989-cu il mayın 4-5-də Dağlıq Qarabağın bütün erməni partiya, sovet rəhbərlərinin və deputatlarının imzası ilə M.Qorbaçova «açıq məktub» göndərildi. Məktubda yeni yaradılmış «Volski rejiminin» yaxşı cəhətləri vurğulanır, buna görə ona minnətdarlıq bildirilir və DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi xahiş edilirdi. Əlbəttə, erməni millətçilərinin böyük «qardaşı» M.Qorbaçov onların məktubuna öz əməli hərəkətləri ilə canfəşanlıqla «cavab» verdi. M.Qorbaçovun diqtəsi ilə SSRİ Nazirlər Sovetində erməni millətçilərinin yazdıqları «məktuba» cavab olaraq 6 may 1989-cu il qərarı ilə DQMV-dəki idarə və müəssisələr Azərbaycan SSR-in tabeçiliyindən çıxarıldı [225, s.125]. SSRİ Nazirlər Soveti, SSRİ hökuməti və dövlət başçısı M.Qorbaçov bu «qərarla» öz mövqelərini bəyan etdilər. Həmin «qərar»dan sonra Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərin ermənilər tərəfindən blokadasına imkan yarandı.

M.Qorbaçov öz «sözü»nü SSRİ deputatlarının dili ilə də dedizdirmək niyyətində idi. Ona görə də 1989-cu il mayın 25-də SSRİ Xalq Deputatlarının I qurultayı keçirildi. Qurultayın «ssenarisi» əvvəlcədən hazırlanmışdı. Dağlıq Qarabağla bağlı məsələlərin müzakirəsi zamanı yalnız ermənilərin Sözü-nü deyən deputatlara söz verildi. M.Qorbaçov azərbaycanlı deputatların danışmasına şərait yaratmadı. Ona görə də SSRİ Xalq Deputatları Sovetinin I qurultayı «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni erməni millətçilərinin xeyrinə həll etdi [172].

M.Qorbaçov XİK-i yaratmaqla Dağlıq Qarabağdakı erməni millətçilərinə çox böyük sərbəstlik bəxş etmişdi. Xüsusi olaraq ermənilərin mənafeyini tam müdafiə edən A.Volskinin mövqeyi onlardan «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasının tezliklə reallaşacağına tam əminlik yaratmışdı. Azərbaycanın

DQMV ərazisindəki sərbəstlikdən istifadə edən Ermənistandakı «Qarabağ təşkilatı»nın üzvləri 1989-cu ilin iyununda Dağlıq Qarabağa gəldilər. İyunun 8-9-da DQMV-dəki «Qarabağ hərəkəti» ilə Ermənistanın «Qarabağ təşkilatı» Xankəndində birgə iclas keçirirlər. İclasda Azərbaycan əleyhinə bir sıra məsələlər müzakirə edilməklə yanaşı, günün ən vacib məsələsi kimi DQMV ərazisində yaşayan azərbaycanlıları bir nəfər kimi qovub çıxarmaq, çıxmayanlara qarşı zor tətbiq etmək qərara alınmışdı [44, s.83, i.112, v.4].

DQMV-də XİK-in yaratdığı şərait nəticəsində 1989-cu ilin iyunun 13-də azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr blokada alındı. Sovet ordu hissələrinin köməyi ilə erməni quldurları — «saqqallılar» — Xankəndindən bütün azərbaycanlıları — 14 min nəfəri döyüb təhqir edərək, ayaqyalın, başaçıq şəkildə qovub çıxardılar [44, s.83, i.16, v.3]. Bütün bunlar A.Volskinin rəhbərlik etdiyi XİK-in «millətlərarası münasibətləri daha da kəskinləşməsinin qarşısını almaq və DQMV-də vəziyyəti sabitləşdirmək» süarı altında həyata keçirildi [442].

Namərd A.Volskinin rəhbərlik etdiyi XİK-in «fəaliyyəti» nəticəsində DQMV-də azərbaycanlıların vəziyyəti gündən-günə pisləşirdi. Onların digər rayonlardan təcrid olunması iqtisadi cəhətdən çətin vəziyyətə düşməsi demək idi. Moskva isə A.Volskinin mahir «məharətini» alqışlayırdı. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, SSRİ Plan Komitəsinin hesabat sənədlərində DQMV 16-cı respublika kimi əlahiddə göstərilirdi. A.Volskinin iyrənc siyasətinin nəticəsi olaraq DQMV İcraiyyə Komitəsinin binası üzərində dalğalanan Azərbaycan bayrağı çıxarılıb Ermənistanın bayrağı ilə əvəzləndirilmişdi [44, s.83, i.112, v.5].

Silahlı erməni faşistləri 1989-cu il iyulun 7-də növbəti hücumu Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Xankəndi yaxınlığındakı azərbaycanlılar yaşayan Kərkicahan kəndinə etdilər. Erməni vandalları kəndi hər tərəfdən od vurub yandırdılar. Əhali çox acınacaqlı vəziyyətdə döyülüb, təhqir edilmiş şəkildə kəndlərini tərk etdi [225, s.126].

1989-cu il iyulun 8-də Xankəndində millətçi erməni liderlərinin konfransı keçirildi. Konfransda bir sıra məsələlərlə yanaşı, «Miatsum» («Birləşmə») hərəkətinin yaradıldığı elan edildi. Hərəkətin sədri vəzifəsinə Robert Koçaryan təyin olundu [688].

Dünyanın erməni lobbisi və SSRİ rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənən, heç bir təzyiqa və təsirə məruz qalmayan azğın erməni millətçiləri artıq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində özlərini ayrıca bir dövlət kimi aparırdılar. Hətta iş o yerə çatdı ki, 1989-cu il avqustun 16-da Xankəndində separatçı ermənilərin «qurultayı» keçirildi və həmin qurultayda DQMV «Müstəqil ittifaq ərazisi» elan edildi. Qurultayda 334 millətçi erməni lideri iştirak etdi və 79 nəfər dələduz ermənidən ibarət bədnam «Milli Sura» yaradıldı. «Qurultay»da 12 nəfərlik «Fədakar» ermənidən ibarət Rəyasət Heyətinin yaradıldığı bəyan edildi [701, s.51]. Bütün bunlar Azərbaycanın Konstitusiyasına və Beynəlxalq hüquq normalarına zidd bir hərəkət idi.

Artıq DQMV-də ermənilərdən ibarət yaradılmış bədnam Milli Şura qərarlar çıxarır, qanunlar verirdi. 1989-cu il avqustun 20-də erməni Milli Şurasının və Rəyasət Heyətinin çıxartdığı qərara görə Dağlıq Qarabağda ermənilərdən ibarət «Milli Müdafiə Dəstələri» yaradıldı. 17 yaşından 50 yaşınadək bütün ermənilər həmin «ixtisaslaşdırılmış» dəstələrə cəlb olundular [57, s.49]. Dəstəyə daxil olanların ailəsinin iqtisadi cəhətdən tam təmin edilməsi haqda da qərar çıxarıldı. Volskinin rəhbərlik etdiyi XİK-in nəzarəti altında hər cür silahla silahlanmış xüsusi təlim görmüş erməni quldur dəstələri yaradıldı.

1989-cu ilin avqustunda azğınlaşmış erməni quldur dəstələri Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərini — Cəmilli, Həsənabad və Daşbulaq kəndlərini hər tərəfdən mühasirəyə aldılar. Müasir silahlarla silahlanmış namərd erməni «saqqallıları» əliyalın dinc əhəlinin çoxunu məhv etdi. Kəndlər od vurulub yandırıldı [298]. Erməni cəladlarının məqsədləri həmin qədim yaşayış məskənlərini dünya xəritəsindən silmək olmuşdur.

Ermənistanda yaşayan həmvətənlərimizin kütləvi deportasiyası, DQMV-də yaşayan azərbaycanlıların erməni vandalları tərəfindən soyqırırma məruz qalması, A.Volski başda olmaqla, XİK-in ermənipərəst mövqe tutması, bədnam erməni Milli Şurasının yaradılması və onun özbaşına qərarlar qəbul etməsi və digər Azərbaycanın dövlətçiliyi əleyhinə baş verən neqativ hadisələr mərkəzin gözləri qarşısında baş verməsinə baxmayaraq, özünü «görməməzliyə» vurması Azərbaycanda demokratik qüvvələrin etirazına səbəb oldu. Azərbaycan Xalq

Cəbhəsi xalqın önündə gedən siyasi bir qüvvəyə çevrildi. 1989-cu il iyulun 29-dan avqustun 6-dək Bakıda yüz minlərlə insanın qatıldığı mitinqlər keçirildi. 12 avqustda mitinqçilərin sayı 200 minə, 14 avqustda isə 500 minə çatdı [146]. Mitinqçilər DQMV-də XİK-in ləğv edilməsini, Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətinin yenidən qurulmasını və Azərbaycanda müstəqil hakimiyyətin elan olunmasını tələb edirdilər. Çox keçmədən Azərbaycan SSR Ali Soveti 23 sentyabr 1989-cu ildə belə bir qanun qəbul etdi ki, DQMV-də XİK ləğv edilir və Qarabağda idarəçilik Azərbaycana məxsusdur [44, s.83, i.112, v.6].

DQMV-də hadisələrin gərginləşdiyi bir vaxtda erməni separatçıları Azərbaycanda daha bir təhrikçi akt həyata keçirdilər. 1989-cu ilin avqustunda Şaumyan rayon Xalq Deputatları Sovetinin erməni deputatları «sessiya» adlandırdıqları yığıncaqlarında həmin rayonun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə birləşdirilməsini Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş etdilər [225, s.126]. Azərbaycan SSR Ali Soveti isə həmin «xahişi» qeyri-qanunu hesab edərək rədd etdi.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, 1989-cu ildə DQMV-də baş verən fitnəkar, qanunazidd hadisələr 1989-cu il 19 iyul ABŞ konqresində müsbət qarşılanmış və dəstəklənmişdir [173]. Bu isə səbəbsiz deyildi. Hər şeydən öncə Amerikada güclü erməni lobbisi fəaliyyət göstərirdi və onlar yuxarı orqanlara təsir etmək qabiliyyətinə malik idi. Eyni zamanda erməni millətçiləri güclü təbliğat maşınına malik olmaqla bütün dünyada özlərinə qarşı müsbət rəy yarada bilmişdilər. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ABŞ Senatının erməni millətçilərinin xeyrinə olan və Azərbaycanın daxili işinə müdaxilə hesab edilən qətnaməsinə qarşı 22 iyul 1989-cu ildə özünün etiraz bəyanatını verdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə erməni terror təşkilatlarının qanlı əməlləri daha da genişləndi. 1989-cu il sentyabrın 16-da erməni casusları Tiflis-Bakı avtobusunu partlatdılar. Qanlı terror nəticəsində 5 nəfər öldü, 25 nəfər yaralandı. Oktyabrın 7-də terrorçu A.A.Abramyan Şuşanın Xəlifəliçay körpüsünü, terrorçu Q.V.Sarkisyan isə Əsgəran-Ağdam körpüsünü partlatmışlar [681, s.176].

DQMV-də yaşayan azərbaycanlıların döyülüb təhqir edilərək ərazidən çıxarılması, evlərinin yandırılması, terrorçuların törətdiyi qanlı əməllər 1989-cu il sentyabrın sonlarında

IX FƏSİL

DAĞLIQ QARABAĞDA ERMƏNİ TERRORU: SUI-QƏSD, GİROVGÖTÜRMƏ, VANDALİZM (1990—1991)

Bakı və Gəncə şəhərlərində xalqın mitinq və nümayişinə səbəb oldu. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, Ə.X.Vəzirov vəziyyətə nəzarət edə bilmədiyindən Moskvadan kömək istəmişdi.

Azərbaycan demokratik qüvvələrinin təkidli tələbi ilə SSRİ Ali Soveti 1989-cu il noyabrın 28-də Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi [722]. DQMV-nin idarəsi SSRİ Ali Soveti xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı [722]. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 6 dekabr 1989-cu il tarixli qərarı ilə DQMV üzrə Respublika Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Komitəyə Azərbaycan KP MK-nin ikinci katibi V.P.Polyaniçko rəhbər təyin edildi. Erməni millətçilərinin təhriki ilə DQMV-də 5000 nəfərlik sovet hərbi qüvvələri, onların silah, sursat və texnikaları saxlanıldı [146]. Moskvanın, ermənilərin qanlı əməllərinə qarşı qəti tədbirlər görməməsi onları yeni təhrikçi hərəkətlərə şirnikləndirdi.

Ermənistan SSR Ali Soveti Beynəlxalq Hüquq Normalarını pozaraq 1989-cu il dekabrın 1-də «Ermənistan SSR-ə Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında» qeyri-qanuni qərar qəbul etdi [321]. Xankəndində isə Ermənistan bayrağı qaldırıldı. DQMV-də idarəçilik işləri, müəssisələr Ermənistanın nazirlik və baş idarələrinə tabe edildi. DQMV-nin sosial iqtisadi inkişaf planı Ermənistan SSR-in dövlət planına daxil olundu. Hətta Azərbaycan SSR-in DQMV-də Ermənistan SSR Xalq deputatları seçkiləri üzrə qeyri-qanuni seçki dairələri təşkil edildi və «deputatlar» seçildi [570].

Beləliklə, DQMV-də məqsədli şəkildə yaradılmış XİK fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində erməni millətçilərinin qarşıya qoyduqları «planı» reallaşdırdı.

XİK vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə, onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşdirilməsinə şərait yaratdı. Bütün bunlar isə Azərbaycan Konstitusiyasına, Beynəlxalq hüquq normalarına zidd akt kimi qiymətləndirilməlidir. Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə Beynəlxalq Təşkilatlar və dünyanın aparıcı dövlətləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasına haqq qazandırmadılar.

1990-cı ildə DQMV-də vəziyyət son dərəcə gərgin xarakter almışdı. Çünki XİK-in Təşkilat Komitəsilə əvəz edilməsi idarəçilikdə ad dəyişməkdən başqa bir şey deyildi. Dağlıq Qarabağda Təşkilat Komitəsi yaradıldıqdan sonra Xankəndində Ermənistan bayrağı qaldırıldı, Vilayətdə idarəçilik işləri, müəssisələr Ermənistanın nazirlik və idarələrinə tabe edildi, DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planı Ermənistanın dövlət planına daxil olundu və bölgədə qeyri-qanuni deputat seçkiləri keçirildi. Bir sözlə, 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin «Ermənistan SSR-ə Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında» qərarı ilə DQMV-nin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı birbaşa Ermənistanla tabe edildi [321, s.23]. Erməni millətçilərinin təhrikçilik hərəkətləri, Azərbaycanın Ermənistanla sərhəd kəndlərinə, DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə və Dağlıq Qarabağa bitişik yaşayış məntəqələrinə qanunsuz erməni silahlı dəstələrinin basqınları isə getdikcə artırdı. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrə Azərbaycanın digər regionlarında demokratik hərəkətin canlanmasına səbəb oldu. İran və Türkiyə sərhəd qurğularının da dağılması mərkəzi qane etmədi. Türk müsəlman dünyasının birliyi Moskvanın məkrli niyyətini poza bilərdi. Ona görə də Moskva demokratiya, suverenlik uğrunda mübarizə aparan və torpaqlarının müdafiəsinə qalxan xalqa divan tutmağa hazırlaşdı. Sərhədlərin dağıdılması hazırlanan qanlı faciəyə bəraət ola bilərdi.

1990-cı il yanvarın əvvəllərində SSRİ Müdafiə naziri D.T.Yazov gizli olaraq Gəncəyə gəlmiş və Azərbaycanda demokratik qüvvələri məhv etmək üçün «Tayfun» adlı qanlı əməliyyat planını hazırlamışdı [425, s.300]. Yanvarın 9-da M.Qorbaçovun göstərişi ilə Sov. İKP MK katibi A.N.Gizenko və SSRİ Millətlər Sovetinin sədri R.P.Nişanov Dağlıq Qarabağa gəldilər. Onların gəlişində erməni

separatçılarının mənafeyinə uyğun olmayan «maddə»lər olduğundan Sov.İKP MK-nın səlahiyyətli nümayəndələri erməni millətçiləri tərəfindən Xankəndinə buraxılmadılar [722, s.75].

Ermənistan SSR Ali Sovetinin Azərbaycanın DQMV-nin ondan qoparılması üçün verdiyi qeyri-qanuni qərarlar Azərbaycan xalqını daha çox hiddətləndirmişdir. Ona görə də Moskva «DQMV haqqında» verdiyi növbəti «qərarı» nisbətən yumşaltmalı olmuşdu. 1990-cı il yanvarın 10-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti «Dağlıq Qarabağ barəsində Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1989-cu il dekabrın 1-də və 1990-cı il yanvarın 9-da qəbul etdiyi aktların SSRİ Konstitusiyasına uyğun olmaması haqqında» qərar qəbul etdi. Burada göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Ali Sovetinin «Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında» 1989-cu il 7 dekabr tarixli və «1990-cı ildə DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planını Ermənistan SSR-in iqtisadi və sosial inkişafına dair dövlət planına daxil etmək haqqında» 1990-cı il 9 yanvar tarixli qərarları SSRİ Konstitusiyasına uyğun deyildir və SSRİ Konstitusiyasının 74-cü maddəsinə əsasən respublika ərazisində qüvvədə ola bilməz [321, s.23]. Lakin Mərkəzin əldə etdiyi «siyasi oyunları» Azərbaycanda demokratik hərəkatın qarşısını almadı. Qızıqçıq mövqedən çıxış edən qüvvələr Azərbaycanda «demokratik hərəkatı» boğmaq üçün müvafiq vaxt yetişdiyini nəzərə alaraq 1 nəfər erməninin 2 azərbaycanlıyı öldürməsi ilə vəziyyət gərginləşdi [626]. Təhrikçi qüvvələr fəallaşaraq «vəziyyət»dən istifadə etdilər. Bu vaxt 56 nəfər öldürüldü, 112 nəfər xəsarət aldı [321, s.24]. Vəziyyəti «nizama salmaq» üçün SSRİ DİN-in 12 minlik silahlı qüvvəsi «döyüşə hazır» vəziyyətə gətirilmişdi [681, s.154]. 1990-cı il fevralın 13-18-də Ə.Vəzirovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-da büro iclasları keçirildi. İclasda xalq hərəkatından qorxan Ə.Vəzirov Azərbaycanda «Vəziyyəti nizama salmaq» üçün Moskvadan «kömək» almaq qərarını qəbul etdirmişdi. Azərbaycan kimi «yağlı tikə»nin əldən çıxmasını Mərkəz qətiyyənlə istəmirdi. Ona görə Moskvadakı hakim dairələr də Bakıda xalqın gözünü qırmaq üçün güc tətbiq etməyi qərarlaşdırmışdı.

Azərbaycanda demokratik qüvvələrə tutulacaq divana hüquqi don geyindirmək üçün fəvqəladə vəziyyət elan olunması vacib idi. Ə.Vəzirov yanvarın 14-də AKP MK-nın bürosunda müzakirə etdikdən sonra çağırdığı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti iclasında «Azərbaycan SSR-in vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələr haqqında» qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Qərarda DQMV və zəruri olarsa, ona bitişik rayonlarında və sərhəd boyunca fəvqəladə vəziyyət elan olunması və mərkəzdən lazımı köməklik göstərilməsi üçün SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə müraciət olunması nəzərdə tutulurdu [85].

SSRİ hökumətinin həyata keçirdiyi «tədbirlər», verdiyi «qərar»lar Azərbaycan SSR DQMV-də vəziyyətin müsbət istiqamətdə irəliləyişinə təsir etmədi. Əksinə, 1980-ci ilin yanvarından istər Ermənistana həmsərhəd olan kəndlərə, istərsə də DQMV-nin sərhədində yerləşən azərbaycanlıların yaşadıkları məntəqələrə silahlı quldur erməni basqınları daha da artdı. Bölgədə vəziyyət gündən-günə daha gərgin xarakter alırdı. Belə bir şəraitdə, 1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında» fərman qəbul etdi [722, s.37]. Həmin fərmana əsasən, DQMV-də, Dağlıq Qarabağa bitişik rayonlarda, Ermənistanın Gorus rayonu ərazisində, habelə Azərbaycan SSR-in ərazisinin keçmiş SSRİ-nin dövlət sərhədi boyunca sərhədyanı rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Moskva, DQMV-ni ayrıca ərazi vahidi kimi qeyd etmişdir. Dərin düşüncəli dünya siyasətçisi Heydər Əliyev çıxışlarından birində Mərkəzin 15 yanvar 1990-cı il «Fərmanı»nı bu cür qiymətləndirmişdir: «1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində və bəzi digər rayonlarda fəvqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında» fərman ilə əslində azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağdakı ev-əşiklərinə qayıtmaq ümidlərinə son qoydu. Fərmanın başlığında görüldüyü kimi, Muxtar Vilayətin və bəzi digər rayonların kimə mənsub olması məsələsi də artıq sual altına qoyulurdu» [193, s.26].

1990-cı ilin yanvar ayında Ermənistan hərbi birləşmələri Azərbaycan ərazisinə basqınlarını davam etdirirdilər. Naxçıvan MSSR Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmış, Kərki, Xanlar rayonunun Quşçu, Qazax rayonunun Bağanis-Ayrim kəndlərinə qeyri-qanuni silahlı erməni faşistləri vertolyot, tank və digər texnika vasitəsilə hücum edib, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutmuş, yüzlərlə qadınlara, qocalara və uşaqlara işgəncələr verilərək məhv edilmiş, evlər talan edilərək yandırılmışdır [314, s.81]. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın sərhədində irimiqyaslı hərbi əməliyyatları aparmağa qadir olan, hər cür silahla və texnika ilə silahlanmış, xüsusi təlim keçmiş 10 minlik erməni silahlı ordusu cəmləşmişdi [548].

1990-cı il yanvarın 15-də Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının «uğurla reallaşması» üçün mübarizə aparan terrorçu «Qarabağ» və «Kzuek» təşkilatları birləşib «Erməni Ümummilli Hərəkəti»-ni (EÜH) yaratdılar [648, s.55]. Artıq hər cür zorakılıq, terror və vəhşilik törətməyə qadir güclü, müasir silahlarla təchiz edilmiş Erməni Milli Ordusu formalaşdırılmışdı. EÜH-yə əvvəllər DQMV-də məsul vəzifələrdə çalışan millətçi L.T.Petrosyan başçılıq edirdi. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, 1990-cı ilin əvvəllərində Ermənistandan DQMV-yə 1500 nəfərdən çox hərbi təlim keçmiş gənc erməni köçürülmüşdülər. Eyni zamanda DQMV Aqrar Sənaye Komitəsinin rəhbəri R.Ayriyanın təşəbbüsü ilə bölgədə «dərın şum işləri aparmaq» adı altında Rusiyadan Tiflis-54 tipli 40 ədəd «çıxdaş» edilmiş tank gətirilmişdir [225, s.132]. Torpaqlarımızın 20 faizinin işğal edilməsində erməni cəlladları həmin tanklardan çox məharətlə istifadə etmişdilər.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının geniş məkanı əhatə etməsi, Moskvanın müxtəlif yollarla erməni millətçilərini dəstəkləməsi, DQMV-də azərbaycanlılara divan tutulması 1990-cı il yanvarın 17-də AKP MK-nın binası qarşısında Azərbaycan xalqının mitinq və tətilinə səbəb oldu. Tətilçilər tələb etdilər ki, Moskva Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına qəti son qoysun, İmperiyanın Bakıya və onun ətrafına yığdığı qo-

şunlar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə və daim erməni basqınlarına məruz qalan sərhəd bölgələrinə göndərilsin [80]. Mitinq iştirakçıları Ə.Vəzirovun istefasını təkidlə tələb edirdilər.

Beləliklə, Moskva özünün radikallaşmağa məcbur etdiyi xalqa divan tutmaq üçün münasib şərait yarada bildi. 1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Azərbaycan Ali Sovetinin razılığı olmadan yanvarın 20-də saat 00-dan «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında» fərman verdi [722, s.82]. Xalqı qəfildən yaxalamaq, ona divan tutmaq, qırğın törətmək məqsədilə fəvqəladə vəziyyətin elan olunduğu vaxt gizli saxlandı. Fəvqəladə vəziyyətin, komendant saatının vaxtının əvvəlcədən elan edilməsi Moskvanın qanlı planlarını poza bilərdi. Piketçilər, Moskvanın Bakıya göndərdiyi emissarların — SSRİ Ali Sovetinin sədri Y.Primakov, Sov.İKP MK katibi A.Girenko və respublikanın səlahiyyətli nümayəndələrinin «ordunun şəhərə girməyəcəyi» haqqında dəfələrlə təkrar etdikləri vədlərə inanmışdılar [722, s75].

Fəvqəladə vəziyyət yanvarın 20-də saat 00-da başlanmasına baxmayaraq, qoşun hissələri yanvarın 19-da saat 21-də Türkan-Qala tərəfdən şəhərə yeridildi. «Bakı əməliyyatı»na SSRİ müdafiə naziri D.Yazov şəxsən rəhbərlik edirdi. Həmin gecə dinc əhaliyə divan tutuldu, 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs edildi, 4 nəfər itkin düşdü [425, s.303]. «Qara yanvar»a etiraz olaraq 40 günlük ümummilli tətil başlandı.

Yanvar faciəsinin ertəsi günü bundan xəbər tutan Heydər Əliyev həyatını təhlükə altında qoyaraq Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gedərək imperiyanın Azərbaycana qoşun yeritdiyini, xalqa təcavüz olunduğunu, günahsız əhaliyə divan tutulduğunu bütün dünyaya bəyan etdi [171].

Gizləncə respublikadan qaçan Ə.Vəzirovun yerinə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin sədri A.Mütəllibov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi təyin edildi. Yerlərdə Kommunistlərin hakimiyyəti ordunun köməyi ilə yenicən bərpa edildi.

Çox təəssüflər olsun ki, uzun müddət xalqımıza qarşı törədilən bu qanlı faciəni lazımcına qiymətləndirmək yolunda ciddi addımlar atılmamışdı. Ümummilli liderimiz H.Əliyev 5 yanvar 1994-cü il tarixli fərmanı ilə Milli Məclisə 20 yanvar hadisələrinə tam siyasi-hüquqi qiymət verməsini tövsiyə etmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi həmin məsələyə xüsusi sessiya həsr edərək bir neçə gün davam edən iclaslarında Yanvar hadisələrinin əsl səbəblərini açıqlamış, həqiqi günahkarları aşkar etmişdir. 1990-cı il yanvarın 20-də törədilmiş fəciəli hadisələrə Milli Məclisin 29 mart 1994-cü il tarixli qərarı ilə siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir [193, s.27]. H.Əliyev çıxışında qeyd etmişdir ki, «Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya-siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki hala çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı [314, s.107].

İmperiyanın şovinst rəhbərliyi qanlı əməlləri ilə Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi, özünün dayağı olan Kommunist Partiyasını, sovet hakimiyyətini xalqın gözündən daha da saldı, «yenidənqurma»ya olan ümid puç oldu. 20 yanvar faciəsi sübut etdi ki, suverenliyin yeganə yolu imperiyanın dağıdılmasında, müstəqilliyin bərqərarlaşmasındadır. «Başımıza gələnlər tam açıq göstərdi ki, bizim ümum ittifaqdan nicatımız yoxdur!» [314, s.81]

20 yanvar faciəsi ərəfəsində Ermənistanda, Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün «İsrail variantı» adlı plan hazırlanmışdı. Həmin plana görə ölkədə qarışıqlıq yaranan kimi erməni hərbi hissələri sərhədi keçərək Azərbaycana hücum edir və müəyyən əraziləri ələ keçirir; tutulan ərazilərdəki müsəlmanlar oradan «təmizlənir»; Ermənistanın «yeni xəritə»si çəkilir, həmin xəritədə zəbt edilmiş ərazilərə və yaşayış məntəqələrinə yeni, erməni adları verilir, sərhəd xətləri dəyişdirilir [195]. Göstərilən planın ilkin mərhələsi kimi Azərbaycanın işğal olunmuş Kərki kəndini göstərmək olar.

Elə bunun ardınca erməni millətçilərinin geniş planlı işğalçı-lıq siyasəti hissə-hissə həyata keçirilməyə başlandı.

DQMV ərazisində toplaşan silahlı erməni quldur dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı cinayət əməlləri gündən-günə genişləndirdi. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, təkcə 1990-cı ilin yanvar-fevral aylarında Dağlıq Qarabağ ərazisində erməni vandalları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı 64 cinayət hadisəsi baş vermişdir [528]. Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən törədilən ən təhlükəli cinayətlərdən biri erməni terroru idi. Bu qanlı terror isə təkcə DQMV ərazisində deyil, Azərbaycanın bütün ərazisində törədilirdi. Məsələn, 1990-cı il fevralın 13-də Şuşa-Bakı avtobusunun erməni terrorçuları tərəfindən partladılması nəticəsində 13 nəfər ağır yaralanmış və onların da çoxu ömürlük şikəst olmuşdur. 1990-cı ilin iyulun 11-də Tərtərdən Kəlbəcərə gedən maşın karvanına erməni terrorçularının qəfil basqını olmuş və 14 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 35 nəfər isə ağır yaralanmışdır. Həmin ilin 10 avqustunda isə 17 nəfərin ölümü, 26 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Şəmkir-Gəncə avtobusu, elə həmin gün 20 nəfərin ölümü, 30 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən Tiflis-Ağdam avtobusu erməni terrorçuları tərəfindən partladılmışdır [188].

1990-cı il sentyabrın 15-də erməni terrorçuları DQMV-nin teleradio mərkəzini partlatdılar. Terrorçular həm də hərbi hissələrə də basqınlar edirdilər. Belə ki, 1990-cı ilin avqustunda erməni terrorçu dəstəsi Yerevanda yerləşən Rusiya hərbi hissəsinə «hücum» edərək 165 ədəd reaktiv «oqnemyotu», 675 signal raketini, çoxlu silah və sursatı aparmışlar [528, s.129]. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, bu «hücumu» həmin hərbi hissədə xidmət edən erməni zabıtləri və onların «dostları» əvvəlcədən planlaşdırmışdılar. Çünki böyük bir hərbi hissəyə bir neçə erməni terrorçusunun hücumu və külli miqdarda silah, sursat aparması çox təəccüb doğurur. Həmin silahlı «basqın» zamanı heç bir ölüm və yaralanma halı qeydə alınmamışdır. Bütün bunlar isə inandığımız, arxalandığımız rus ordusunun kimə xidmət etdiyini bir daha sübut edir.

Azğınlaşmış erməni terrorçu dəstələri təkcə evlər, körpülər, avtobuslar partlatmaqla kifayətlənmirdilər, onlar həm də «lazımlı» adamları girov götürür, onları güllələyir, çoxlu mal-qara, qiymətli əşyalar qarət edirdilər. Məsələn, Ağdərə Rayon Partiya Komitəsinin II katibi Arif Əliyev və 2 nəfərin girov götürülməsi, Şuşa, Kəlbəcər, Laçın və digər sərhəd rayonlarından erməni terrorçuları tərəfindən naxırçıların öldürülməsi və 10 minlərlə mal-qaranın Ermənistanla aparılması adi hal almışdı. Erməni terror dəstəsinə başçılıq edən Q.V.Sarkisyan, A.Avanesyan, M.Tatovosyan və digərlərinin cinayət əməlləri Mərkəzə məlum olsa da, onlar haqqında qəti imkan tədbirləri həyata keçirilmirdi [402].

Bəhs edilən dövrdə Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın sərhəd bölgələrinə hücumları genişlənir, Dağlıq Qarabağda qanunsuz silahlı quldur dəstələrinin sayı artır, azərbaycanlılara qarşı hər cür qanlı əməllər güclənirdi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının narazılığına səbəb olurdu. Bölgədə vəziyyəti «nizama salmaq» məqsədi ilə SSRİ Ali Soveti 1990-cı il martın 5-də «Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də vəziyyəti və şəraiti normallaşdırmaq tədbirləri haqqında qərar» qəbul etdi [183]. Lakin əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi bu qərar da, Azərbaycan xalqının haqq işi uğrunda mübarizəsində dönüş yaratmadı. Hətta Ermənistan hökuməti SSRİ Ali Sovetinin qəbul etdiyi qərarlara zidd qanunlar qəbul etmişdi. Belə ki, Ermənistan SSR Ali Soveti 1990-cı il iyulun 31-də «SSRİ qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamış silahlı dəstələrin yaradılmasını qadağan etmək və silahları qanunsuz saxladığı halda, onu geri almaq haqqında» 1990-cı il 25 iyul tarixli SSRİ dövlət başçısının fərmanının Ermənistan və DQMV-də qüvvədə olmadığını elan etmişdir [443].

SSRİ Ali Soveti «DQMV və qonşu rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan etdikdən sonra, Azərbaycan SSR Ali Soveti 1990-cı il iyunun 11-də Ermənistanla sərhəd boyu (975 km) fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Ermənistanla sərhədlər mühəndis qurğularla möhkəmləndirildi [58]. Respublika Təşkilat Komitəsi sərhədlərimizi qorumaq üçün Xüsusi Təyinatlı Milis

Dəstələri (OMON) yaratdı. Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstələri, hərbi komendatura həm də DQMV-də azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin blokadasını açmalı, Ermənistanla vilayətə silah daşınmasının qarşısını almalı idi [722, s.37].

1991-ci ilin əvvəllərində DQMV-də təyyarə meydanına nəzarət Azərbaycan milisinə verildi [290]. Lakin 1991-ci ildə bölgədə vəziyyəti gərginləşdirmək üçün erməni terrorçuları hər vasitədən istifadə etmişdilər. Erməni vandalları daha çox azərbaycanlı məhv etmək üçün nəqliyyat vasitələrində böyük həcmdə terror törətmişlər. Məsələn, 1991-ci il mayın 30-da Moskva-Bakı qatarının partladılması ilə 11 nəfər ölmüş, 22 nəfər yaralanmışdı. İyunun 19-da Yevlax-Laçın yolunda avtomobilin partladılması 3 nəfərin ölümü, 3 nəfərin ağır yaralanması ilə nəticələndi. 1991-ci il iyulun 31-də erməni terrorçuları Moskva-Bakı sərnəşin qatarında böyük partlayış törətdilər. Nəticədə 16 sərnəşin həlak oldu, 20 nəfər ağır yaralandı. 1991-ci il avqustun 2-də Hadrut-Dolanlar avtobusunun, avqustun 21-də Hadrut-Sadaxt avtobusunun, avqustun 23-də Şuşa-Cəmilli avtobusunun, 8 sentyabrda Ağdam-Xocavənd avtobusunun, Ağdam-Qaradağlı avtobusunun, 26 sentyabrda Yevlax-Laçın yolunda avtomobilin, 19 oktyabrda Ağdərə-Sırxavənd yolunda avtomobilin erməni quldurları tərəfindən partladılması və gülləbaran edilməsi nəticəsində 88 nəfər dinc azərbaycanlı öldürülmüş və 150 nəfər yaralanmışdır [188].

1991-ci ildə, əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı erməni terrorizmi daha geniş və amansız xarakter almışdı. Bu dövrdə erməni terrorçuları namərdcəsinə elə casusluqlar törədirdilər ki, sanki azərbaycanlıların «qanına susamış»dılar. Məsələn, 9 yanvar 1991-ci ildə Laçın-Şuşa yolunda 5 nəfər erməni terrorçusunun «Molodyoj Azərbaycana» qəzetinin müxbiri Salatın Əsgərova, podpolkovnik S.M.Larionov, mayor İ.U.İvanovu, 18 apreldə terrorçu O.V.Sarkisyanın dəstəsi Xocavənd rayonunda 3 nəfər azərbaycanlı milis işçisini, 9 mayda DQMV Təşkilat Komitəsinin rəhbəri V.P.Polyaniçkonu, 27 iyunda Xocavənddə (Qaradağlı kəndində) 6 nəfər kənd

sakinini, 23 dekabrda Meşəli kəndindən 6 nəfər azərbaycanlı erməni terrorçuları vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər [528, s.140].

Ermənilər Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda törətdiyi qanlı terror əməliyyatı yüzlərlədir. Bunların içərisində Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndində 1991-ci il noyabrın 20-də erməni terrorçularının «Mİ-8» vertolyotunu vurması daha dəhşətli idi. Çünki vertolyotda olan 22 nəfərin cəsədi parça-parça olmuş və yanaraq tanınmaz hala düşmüşdür. Həmin dəhşətli partlayış nəticəsində respublikanın dövlət katibi T.İsmayılov, respublikanın baş prokuroru İ.Qayıbov, Dövlət Müşaviri M.Əsədov, Baş nazirin müavini Z.Hacıyev, SSRİ xalq deputatları V.Məmmədov, V.Səfərov, Respublika Meleorasiya və su təsərrüfat nazirinin birinci müavini Q.Namazəliyev, Respublika prezident aparatının şöbə müdiri O.Mirzəyev, Dövlət katibinin köməkçisi R.Məmmədov, Azərbaycan Televiziyasının müxbiri A.Mustafayev, operator T.Şahbazov, işıqçı A.Hüseynzadə və başqaları həlak oldular [528, s.141].

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1988-1991-ci illər ərzində Dağlıq Qarabağda erməni vandalları tərəfindən 2559 toqquşma, 315 silahlı basqın, 1388 dəfə ara vermədən top və tüfəngdən atəşə tutma halları qeydə alınmışdır. Bunların nəticəsində isə 514 nəfər həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmışdır. Erməni silahlı dəstələri həmin müddətdə Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı yaşayış məntəqələrində 119 obyekt və 1134 yaşayış evləri dağıtmış, yandırmışlar [225], s.141].

Sovet imperiyasının silahlı qüvvələri SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət haqqında 1991-ci il martın 17-də Ümumittifaq referendumunda iştirak etməyən Ermənistan «dərs vermək», habelə Azərbaycandakı kommunist rejimini dəstəkləmək üçün erməni quldurlarına köməyi nisbətən azaltdı. 1991-ci il martın 20-də M.Qorbaçov Azərbaycan xalqına İTAR TASS Agentliyi vasitəsilə bildirdi ki, «Yuxarı Qarabağ Azərbaycanın bir parçasıdır. Bölgədə SSRİ Konstitusiyası ilə birlikdə Azərbaycan Konstitusiyası

da qüvvədədir. Qarabağda azərbaycanlılarla ermənilərin birlikdə yaşayıb yaratdıqları tarixin yaratdığı bir gerçəklikdir və bu gerçəklikdən qaçmaq olmaz» [402]. Lakin SSRİ rəhbərlərinin bu bəyanatı «arxadan atılan daş»a bənzəyirdi, çünki ermənilər həmin bəyanatdan sonra bu yolda daha da fəallaşdılar. Hətta rus zabiti, baş leytenant Yuriy Qirçenkonun yazdığına görə, Qorbaçovun yuxarıdakı bəyanatından sonra Ermənistandan Dağlıq Qarabağa gələn «boyeviklər» nəinki azərbaycanlıları, hətta rusları da «girov» götürüb bizdən silah, sursat aldıqdan sonra qaytarırdılar. Erməni cəlladlarının ruslara qarşı olan mövqeyi Dağlıq Qarabağdakı rus əsgərlərinin narazılığına səbəb olmuş və hərbi hissələrdən qaçmasına gətirib çıxarmışdır. Təkcə bir gündə batalyondan 15 rus hərbçisi qaçmışdı [225, s.134].

Eyni zamanda, bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də erməni silahlı quldur dəstəsinin içərisində muzdlu zənci hərbçilər də var idi.

Ölkədə dərinləşən sosial-iqtisadi və siyasi böhran SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi. Mərkəzin, xüsusilə M.Qorbaçovun razılığı ilə Azərbaycanın DQMV-də başlanmış separatçılıq hərəkatı SSRİ-nin dağılmasının başlanğıcı oldu. Sovet rəhbərliyinin SSRİ-ni qoruyub saxlamaq cəhdləri heç bir nəticə vermədi. 1991-ci il avqustun 23-də SSRİ-nin birinci və axıncı prezidenti M.Qorbaçov Kommunist Partiyasının buraxılması tələbini qəbul etdi. Bundan sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət daha da gərginləşdi. Azərbaycan xalqı keçmiş rejimi saxlamağa çalışan Respublika rəhbərliyinə və siyasi mühafizəkarlara qarşı mübarizəyə başladı. Mitinqçilər fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsini, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması üçün qəti tədbirlər görülməsini, Azərbaycanda prezident seçkilərinin dayandırılmasını, KP-nin ləğv edilməsini, parlamentin buraxılmasını və yeni parlament seçkiləri keçirilməsini tələb edirdilər.

Xalqın tələbi ilə çağırılmış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədən kənar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə» qəbul etdi.

Ölkədə yaradılmış qarışıqlıqdan istifadə edən Dağlıq Qarabağın separatçı erməniləri Azərbaycanın parçalanmasına yönəlmiş addım ataraq 1991-ci il sentyabrın 2-də burada qeyri-qanuni bir qurum — oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yarandığını və müstəqilliyini elan etdilər [51, s.19, i.8961, v.3]. Bölgədə keçirilən «referendum»da erməni icması bu bədnam quruma tərəfdar olduqlarını bildirmişdilər. Üzdənirəq «Respublika»nın iyirənc «ali soveti»nə «seçkilər» də keçirilmişdir. Bədniyyət ermənilər qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»na təkəcə Yuxarı Qarabağı birləşdirməklə kifayətlənmədilər, onlar həm də Goranboy ərazisinin bir hissəsini də buraya daxil etdilər. Tezliklə Yuxarı Qarabağda «Arsax Xalq Azadlıq Ordusu» təşkilati cəhətdən formalaşmağa başladı. 1991-ci il oktyabrın 29-da üzdənirəq «respublika»nın «Arsax Xalq Cəbhəsi» yaradıldı.

Rusiya Federasiyası 1991-ci il avqust qiyamından sonra Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesinə başlamışdır. Rusiya və Qazaxıstan rəhbərliyinin birgə vasitəçilik missiyası bu istiqamətdə atılan ilk cəhd olmuşdur. Azərbaycan və erməni tərəfinin razılığı ilə hər iki dövlət (Rusiya və Qazaxıstan) vasitəçilik missiyasını öz üzərlərinə götürürlər. 1991-ci il sentyabrın 20-23-də Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin və Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin başçılıq etdikləri vasitəçilik missiyası Bakı, Gəncə, Xankəndi və Yerevan şəhərlərində oldular. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətindəki vasitəçilik söylərinin nəticəsində Şimali Qafqazın kurort şəhəri Jeleznovodskda dördtərəfli birgə kommunike imzalanır. Kommunikenin Rusiya tərəfindən B.Yeltsin, Azərbaycan tərəfdən A.Mütəllibov, Qazaxıstan tərəfdən N.Nazarbayev, Ermənistan tərəfdən isə L.T.Petrosyan imzalamışdılar [237].

İmzalanmış kommunikeyə görə tərəflər aşağıdakıları münaqişənin nizamlanmasının zəruri və məcburi şərtləri kimi qəbul etdilər: Atəşin dayandırılması, Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağa dair bütün qeyri-konstitusion aktların 1992-ci il yanvarın 1-dən ləğv edilməsi, qanuni haki-

miyyət orqanları səlahiyyətlərinin tanınması, SSRİ DİN Daxili qoşunlarının və SSRİ Müdafiə Nazirliyinin hissələri istisna olmaqla, münaqişə bölgəsindən bütün silahlı dəstələrin çıxarılması, tərəflər deportasiya olunmuş əhəlinin öz yerlərinə qayıtmasını təmin etməli, girovların azad edilməsinə başlamalı, nəqliyyat, rabitə, kommunikasiya sistemlərinin normal fəaliyyətini təmin etməlidilər. Eyni zamanda, Azərbaycan və Ermənistan ali dövlət hakimiyyət orqanları daimi əsasda dərhal ikitərəfli danışıqlar prosesinə başlamaq üçün səlahiyyətli nümayəndə heyətləri təyin etməli idilər. Bu tədbirlərin icrası məqsədilə Rusiya və Qazaxıstanın səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət müvəqqəti işçi müşahidəçilər qrupunun yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin ermənilər tərəfindən münaqişənin gərginləşməsi səbəbindən Jeleznovodsk kommunikesinin müddəalarının reallaşması olmadı [237, s.136].

Yuxarı Qarabağda erməni silahlı birləşmələrinin vəhşilikləri davam edirdi. Azərbaycanda könüllülərdən təşkil edilmiş özünümüdafiə batalyonları pərakəndə fəaliyyət göstərir, hərbi əməliyyatlar əlaqələndirilmirdi. Düşmən hücumlarının qarşısını almaq üçün dövlət səviyyəsində lazımi tədbirlər görülmürdü. On minlərlə dinc əhali öz yurdundan qaçqın və köçgünə çevrildi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqının tələbi ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı»nı qəbul etdikdən sonra erməni silahlı dəstələrinin Yuxarı Qarabağda yerləşən Sovet Ordu hissələri şəxsi heyətinin və döyüş texnikasının köməyi ilə azərbaycanlılara qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar [722]. Azərbaycanlılar öz torpaqlarından qovulub çıxarılmaya, kəndlər isə yandırılaraq viran edilməyə başlandı. 1991-ci il oktyabrın 28-də Tuğ, 31-də Salaket kəndləri ələ keçirilib yandırıldı. 1991-ci il noyabrın ortalarında Xocavənd qəsəbəsini mühasirəyə alan erməni hərbi birləşmələri noyabrın 19-da güclü artilleriya atəşindən sonra müdafiəçilərin müqavimətini qırıb qəsəbəni tutdular. Erməni faşistləri Xocavənd qəsəbəsində

2 sakini, o cümlədən bir yaşlı körpəni diri-diri yandırdılar, onlarla evin külü göyə sovruıldı. 1991-ci il noyabrın 20-də Lamzur, 23-də Əmiranlar kəndləri zəbt edildi. Dekabrın 23-də isə azğınlaşmış erməni silahlı birləşmələri Meşəli kəndində dinc, köməksiz əhalini gülləbaran etdi. Bu zaman 33 nəfər öldürüldü, 3 ailə isə evindəcə yandırıldı. 1992-ci il yanvarın 13-də Meşəli kəndi tamamilə darmadağın edilmişdi. 1991-ci ilin dekabrında Daşbaşı, Axullu kəndləri erməni faşistləri tərəfindən ələ keçirildi və evlər odlara qalandı [282].

Yuxarı Qarabağda erməni silahlı birləşmələrinin törətdiyi cinayətlər, qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»-nın yaradılması Azərbaycan hökumətinin, xalqımızın mənafeyinə uyğun deyildi. Ona görə də 1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti «Azərbaycan və erməni xalqları arasında milli ədavəti yaratmaq və dərinləşdirmək faktoru kimi» Dağlıq Qarabağın Vilayət statusunu ləğv edən qanun qəbul etdi və üzdənirəq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»-nı tanımadığını bildirdi [51, s.19, i.8953, v.11]. Lakin səhərisi gün — 1991-ci il noyabrın 27-də SSRİ Dövlət Şurası DQMV-nin statusunun ləğv olunmasının SSRİ Konstitusiyasına zidd olduğunu yada salaraq, Azərbaycan rəhbərliyindən Dağlıq Qarabağa yenidən «Vilayət» statusunun qaytarılmasını tələb etdi [45]. Rusiyanın etirazı başa düşülən idi. Çünki vaxtilə Sovet Rusiyası və SSRİ hökuməti Dağlıq Qarabağa Muxtar Vilayət statusu verməklə ondan bir qaba silah kimi istifadə edəcəkdə və etdi də. Xalqımız üçün «zərərli virus» rolunu oynayan DQMV-nin 1991-ci ildə ləğvi Rusiyanın mənafeyinə uyğun edildi. Çünki DQMV-nin ləğvi Rusiyanın «parçala və hökm et» siyasətinə maneə ola bilərdi. 1991-ci il noyabrın 27-də SSRİ Dövlət Şurası «DQMV-də Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının sərhədyanı rayonlarında vəziyyəti sabitləşdirmək tədbirləri haqqında» qərarını qəbul etdi. Qərada Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetlərinə təklif olunurdu ki, DQMV-nin statusunun dəyişdirilməsinə yönələn bütün qərarları ləğv etsin, münacişənin siyasi yolla nizama salınmasına şərait yaratmaq üçün dövlət başçıları səviyyəsində

birbaşa danışıqlar davam etdirilsin. Eyni zamanda hər iki respublika prezidentinə tövsiyə edilirdi ki, atəşin dayandırılması və münacişə bölgəsindən bütün qanunsuz silahlı birləşmələrin çıxarılmasını təmin etsinlər. Qərarın sonunda SSRİ Dövlət Şurası Azərbaycan Ali Sovetinə müraciət edərək, vəziyyətin bütün kəskinliyinə baxmayaraq, Ermənistanla dəmiryolu və qaz blokadasını dərhal bərpa etməyə çağırırdı [45]. Ümumiyyətlə, SSRİ-nin Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi bu son qərar prinsip etibarilə əvvəlki qərarlardan heç nə ilə fərqlənmirdi və hadisələrin gedişi bu sənədlərin də heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığını göstərdi. Qərarın axırını bəndi isə SSRİ hökumətinin sırf Ermənistanı müdafiə etdiyini bir daha sübut edirdi.

1991-ci il dekabrın 8-də Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarusiyanın liderləri 1922-ci il ittifaq müqaviləsinin fəaliyyətinin dayandırılması və Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaratmaq niyyətini bildirdilər. Dekabrın 25-də Qorbaçov istefa verdi və SSRİ dağıldı [305]. SSRİ-nin dağılması ilə post sovet məkanında yeni geopolitik şərait əmələ gəldi. Ermənistan faktiki olaraq Azərbaycana qarşı müharibəyə başladı.

SSRİ-nin dağılması ilə Sovet Ordusu sıralarında qulluq edən erməni zabitləri və keçmiş sovet hərbi hissələri azərbaycanlılara qarşı birləşdilər. SSRİ dağıldıqdan sonra erməni hərbi birləşmələrinin döyüş texnikası da gücləndi. Çünki onlar yaranmış boşluqdan istifadə edib lazımınca silah, sursat və döyüş texnikası ələ keçirdilər. DQMV-də fəaliyyət göstərən hərbi hissənin zabiti mayor Yuri Gerçenkonun yazdığına görə: «Hərbi hissələrimiz döyüş sursatlarını ermənilərə qoyub gedirdilər. Çünki ermənilərə müharibəni davam etdirmək lazım idi. Biz isə yalançı akt tərtib edərək texnikanı satırdıq. Bunu nəinki 4-cü ordunun komandirləri, hətta Zaqafqaziya hərbi dairəsinin komandanlığı da bilirdi» [225, s.140]. Bu, rus zabitinin səmimi, lakin xalqımız üçün acı olan bir etirafı idi. Artıq erməni silahlı birləşmələri güclü, yüksək döyüş texnikasına malik bir orduya çevrilmişdi. Əvvəllər sovet və MDB silahlı qüvvələrindən hərbi dəstək alan erməni silahlı quldurları

X FƏSİL

ERMƏNİ VANDALLARI TƏRƏFİNDƏN DAĞLIQ QARABAĞIN İŞĞALININ BAŞA ÇATMASI: SOYQIRIMI, FACİƏ, DEPORTASIYA (1992)

Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra digər dövlətlərlə münasibətlərini dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü, mübahisəli məsələlərin dinc yolla nizama salınması, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında qurdu. Ali hakimiyyət orqanları dünyanın iri dövlətlərinin maraqlarını təmin edə biləcək tarazlı siyasət yeridə bilmədiyindən Dağlıq Qarabağ probleminin vaxtında həlli üçün ona lazımı dəstək verə bilmədi. Eyni zamanda, oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın elan olunması, beynəlxalq birliyin buna loyallıq münasibəti erməni separatçılarını şirnikləndirmiş və Rusiya ilə Ermənistan arasında «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə» bağlanması Dağlıq Qarabağ ermənilərinin silahlanmasına şərait yaratmış, nəticədə qədim Azərbaycan torpaqları erməni vandallarının müharibə meydanına çevrilmişdir. Xarici hərbi və siyasi qüvvələrin yaxından köməyi ilə ermənilər Yuxarı Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirmiş, bir sıra əlverişli strateji mövqeləri tutmuş, azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından qovub çıxarmışdılar. Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı əsassız ərazi iddiaları əvvəlcə özünü nümayiş, tətill, münaqişə şəklində göstərirdisə, artıq 1991-ci ilin sonlarında elan olunmamış müharibəyə çevrilmişdi.

1991-ci il dekabrın 27-də başdan ayağadək silahlanmış 300 nəfərlik erməni faşist birləşməsi ağır texnikadan istifadə etməklə Kərkicahan istiqamətində hücum etdilər. Kərkicahanın müdafiəsində Mehman Hüseynovun başçılığı altında 22 nəfərlik könüllülər döyüşdü. Bu kiçik dəstənin mühasirəyə düşməsinə baxmayaraq, 8 saat düşməyə mətanətlə müqavimət göstərdilər. Kərkicahan döyüşündə ilk dəfə olaraq erməni faşistləri odatan silahlardan istifadə etdilər [86]. Canlı ordunun və silahların qeyri-bərabərliyi

bu gün rus hərbi qüvvələrinin gücündən məharətlə istifadə edərək Dağlıq Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirmiş, bir sıra əlverişli strateji mövqeləri tutmuş, azərbaycanlıları buradan qovub çıxarmışdılar.

1991-ci ilin dekabrın 29-da Ermənistanla Rusiya arasında «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə»nin bağlanması Rusiyaya, Dağlıq Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı açıq-aşkar silahlandırmaq imkanını verdi [31, s.19, i.8953, v.21]. Beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən, demək olar ki, heç bir müqavimətə rast gəlməyən, Rusiyanın himayəsini açıq-aşkar hiss edən erməni millətçiləri və separatçıları daha da azğınlaşdılar.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlanğıcından SSRİ-nin süqutuna qədər keçən dövr ərzində (1988-1991) Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi get-gedə daha da kəskinləşdi, onu nizama salmaq mümkün olmadı. Əksinə, ittifaqın müəyyən dairələri və xarici dövlətlərdəki erməni lobbisi tərəfindən himayə edilən erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını irəli sürərək, açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, nəticədə 514 nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 1318 nəfər ağır bədən xəsarəti almış, 1253 ev və ictimai obyekt dağıdılmış, viran edilmiş və yandırılmışdı [225, s.141]. Artıq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müharibəyə çevrilmişdir.

Kərkicahan döyüşündə azərbaycanlıların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Yaralı vəziyyətdə ələ keçirilmiş döyüşçülərə namərd ermənilər tərəfindən dəhşətli işgəncələr verilərək öldürülmüşdü. Çox çətinliklə cəsədi geri alınan Fərhad Atakişiyevin üzərində 75-dən çox işgəncə izi aşkar edilmişdi [225, s.141]. 1991-ci ilin sonlarında azğınlaşmış erməni silahlı birləşmələri rusların köməyi ilə Dağlıq Qarabağın Xocavənd, Əmirahlılar, Meşəli, Daşbaşı, Axullu kəndlərini də ələ keçirib, qələbələrədən şirnikərək Malibəyli və Quşçular kəndlərini mühasirəyə aldılar. 1992-ci ilin yanvarın 21-də Qaybalı, fevralın 12-də Malibəyli, Aşağı Quşçular, Yuxarı Quşçular kəndləri düşmən əlinə keçərək tamamilə yandırıldı [52, s.19, i.8961, v.22]. Erməni vandalları heç kəsə — qocaya, qadına, uşağa, xəstəyə aman vermədən məhv edirdilər. Xocalı və Şuşanın mühasirəsi getdikcə daralırdı. Azərbaycan silahlı qüvvələrinin hərbi uğursuzluqlarının mühüm səbəblərindən biri ordu quruculuğunda ciddi nöqsanlara yol verilməsi idi.

Azərbaycan Respublikası Ali Soveti 1991-ci il oktyabrın 9-da «Azərbaycan Milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında» qanun qəbul etmişdi [443, s.81]. Bu qüvvələrin ilk hissələri dekabrın 8-də cəbhəyə yola salınmışdı [443, s.91]. İlk vaxtlar könüllülük əsasında qurulmuş, təcrübəli hərbiçiləri az olan orduda ciddi nizam-intizam yaratmaq mümkün deyildi. Hərbi hissələrə müxtəlif siyasi qüvvələrin təsiri böyük idi. Bəzi ictimai təşkilatların, məsələn, AXC-nin, hətta ayrı-ayrı şəxslərin hərbi dəstələri var idi.

1991-ci ilin noyabrında Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ və Ermənistanla sərhəd 22 rayonunda şəhər özünümüdafiə taburunun yaradılması haqqında əmr verildi [443, s.81]. 1992-ci ilin fevralında isə ərazi özünümüdafiə taburları və xüsusi təyinatlı reydlər dəstələri yaradıldı. Bu dəstələrin tərkibi yerli əhalidən ibarət idi və müvəqqəti hesab olunaraq yerli imkanlar hesabına saxlanılırdı. Orduda hərbi sənətini mükəmməl bilən sərkərdələr çatışmırdı. Azərbaycanlıların hərbi sənətini zəif bilməsi, vaxtilə hərbi xidmət keçərkən «tikinti batalyonları»nda («Stroybat»da) xidmət etmələri ilə əlaqədar idi. Həmin batalyonlarda xidmət etməyimizin bir səbəbi bizim özümüzədən asılı idisə, əsas səbəb sovet

hərbi komandanlığının türk-islam gənclərini texnikaya, silahlara yaxın buraxmaması ilə əlaqədar idi. 1992-ci il yanvarın 14-də Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi təlim sahəsi üzrə əməkdaşlığa dair ilk razılıq sənədi imzalandı [52, s.19, i.8953, v.126]. Orduda silah və sursat çatışmırdı.

Yeni yaradılmış özünümüdafiə taburlarının komandirləri və onların müavinləri rayon hərbi komissarları tərəfindən seçilir, icra hakimiyyəti başçısının razılığı ilə Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilirdi. Tabur komandirləri icra hakimiyyəti başçısının müdafiə məsələləri üzrə müavinləri idi. Hərbi hissələrə rəhbərlikdə ikili mövqe yolverilməz hal idi və bu hərbi işin inkişafına mane olurdu. Burada məqsəd, Prezidentin İcra Hakimiyyəti vasitəsilə hərbi hissələri öz əlində saxlaması olmuşdur [443, s.101].

1992-ci ilin fevralında Yuxarı Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində yerli əhalidən ibarət müstəqil hərbi hissələr təşkil olundu [443, s.91]. Lakin Azərbaycanda yaradılmış hərbi hissələrin döyüş qabiliyyəti və təchizatı lazımi səviyyədə deyildi.

Orduya rəhbərlik tez-tez dəyişdirilirdi. Baş qərargahın işi pis qurulmuşdu. Hərbi hissələrə pozuculuqla məşğul olan satqınlar soxula bilmişdi. Güclü hərbi informasiya axınına yol verilmirdi. Hərbi hissələrdə silah, sursat, yənacaq oğurlanır, hətta düşməne də satılırdı. Fərariyyə qarşı ciddi mübarizə aparılmırdı. Respublikamız dərin siyasi böhran içərisində idi. Hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. Xalqın gücünü bir yerdə cəmləşdirmək mümkün deyildi. Yağı düşməne isə Azərbaycanda yaranmış çətin vəziyyətdən məharətlə istifadə edirdi.

1992-ci ilin əvvəllərində Şuşa və Xocalı erməni vandalları tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Şuşaya 2 əsas yol gedirdi. Ağdam-Şuşa yolu Xankəndindən keçdiyi üçün bu yol bağlanmışdı. Şuşa-Laçın yolu isə erməni quldurlarının cəmləşdiyi Daşaltı kəndinin ərazisindən keçirdi və həmin yolu yalnız gecə, işıqsız vəziyyətdə keçmək olurdu. Şuşa-Laçın yolunda cəmləşən erməni quldur yuvasını məhv etmək üçün 1992-ci il yanvarın 23-də Azərbaycan Respublikası Müdafiə naziri Tacəddin Mehtiyev Şuşa şəhərinə gəldi. Şuşanı mühasirə-

dən xilas etmək üçün məxfi «Daşaltı əməliyyatı» planı hazırlandı. Həmin «Plan»a görə, 1992-ci il fevralın 25-də gecə Azərbaycan ordu hissələri Daşaltı kəndində hərbi əməliyyat keçirməklə şəhərdən Laçına gedən yolu açmalı idilər. Lakin həmin «plan» da satqınlığın «qurbanı»na çevrildi. Artıq yanvarın 24-də rus agentləri «Daşaltı əməliyyatı» planını ermənilərə çatdırdılar. Kəndə giriş yolları minalandı və gizli pusqu quruldu. Azərbaycanın ordu hissələrinin 1992-ci il yanvarın 25-dən 26-na keçən gecə keçirdiyi hərbi əməliyyatlar bu səbəblərdən uğursuzluğa düşər oldu. Satqın bələdçilər isə əsgərləri və zirehli maşınları «lazım olan istiqamətə» yönəltdilər. Ordu böyük tələfat verdi — 33 nəfər həlak oldu, 34 nəfər itkin düşdü, 36 nəfər yaralandı [245].

Şuşanın mühasirəsini Daşaltı istiqamətində yarmaq mümkün olmadığından Ağdam istiqamətində «Xramod-Xanabad əməliyyatı» hazırlandı. Lakin təəssüflər olsun ki, bu plan da əlaqəsizlik və satqınlıq üzündən baş tutmadı [86].

1992-ci ilin əvvəllərində erməni terrorçuları azərbaycanlılara qarşı qanlı terror aksiyalarını daha da genişləndirdilər. Təkcə 1992-ci ilin yanvarında erməni terrorçuları Azərbaycanda 2 böyük terror törətmişdilər. 1992-ci il yanvarın 8-də erməni terrorçuları «Krasnovodsk-Bakı» dəniz sərnişin bərəsində partlayıcı qurğu vasitəsilə partlayış törətdilər. Partlayış nəticəsində 25 nəfər həlak oldu, 88 nəfər isə ağır yaralandı [188, s.4].

1992-ci il yanvarın 28-də isə «Ağdam-Şuşa marşrutu ilə uçan mülki vertolyot erməni terrorçuları tərəfindən vuruldu. Əsasən qadın, uşaq və qocalardan ibarət 47 nəfər azərbaycanlı parça-parça olub yerə töküldü. Vertolyot necə partlamışdısa həlak olanların şəxsiyyətini müəyyən etmək belə mümkün olmadı [528, s.4].

Azərbaycan ordusunun uğursuz hərbi əməliyyatları Respublikamızın Ali Sovetini yeni qərarlar çıxarmağa vadar etdi. Ali Sovetin 30 yanvar 1992-ci il tarixli iclasında Yuxarı Qarabağ üzrə qərargah yaradılması, qərargahın rəisi vəzifəsinə Rəhim Qazıyevin təyin edilməsi qərara alınır [52, s.19, i.8953, v.130]. Eyni zamanda, Rusiyaya məxsus

366-cı motoatıcı alayın Yuxarı Qarabağ ərazisindən çıxarılması haqqında qərar qəbul edildi [225, s.143].

Bəhs etdiyimiz dövrdə dünyanın aparıcı dövlətlərinin və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların Azərbaycana, onun ayrılmaz hissəsi olan Yuxarı Qarabağa və orada Ermənistanın həyata keçirdiyi təcavüzkarlıq siyasətinə münasibətləri necə idi?

Azərbaycanın bol yeraltı və təbii sərvətlərə malik olması həmişə dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətində olmuşdur. Rusiya Federasiyası keçmiş SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanda öz təsir dairəsini qoruyub saxlamağa cəhd edirdi. Dünyanın super dövlətləri isə yeni satış bazarları və xammal mənbələri əldə etmək istəyi ilə Azərbaycanla münasibətlər yaratmaq niyyətində idilər. Qısa bir müddətdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini dünya dövlətlərinin əksəriyyəti tanımışdı. Müstəqil Azərbaycan dövlətini ilk olaraq Türkiyə, sonra isə Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran, ABŞ, Rusiya və digər dövlətlər tanıdılar [57, s.69]. 1991-1992-ci illərdə İslam Konfransı Təşkilatına, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, Ümumavropa təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, ATƏM-ə, BMT-yə üzv qəbul olundu [425, s.320].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması yolunda ilk addımı ATƏM atmışdır. Belə ki, 1992-ci ilin fevral ayından başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ATƏM-in diqqət obyektinə çevrildi və qurumun xüsusi missiyası Azərbaycana gəldi. Münaqişə bölgəsinə gedən ATƏM-in nümayəndələri vəziyyətlə yerində tanış oldu. 1992-ci il fevralın 27-də ATƏM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin (YVŞK) Praqada keçirilmiş 7-ci iclasında münaqişə bölgəsində olan missiyanın məruzəsi dinlənildi. İlk dəfə olaraq Beynəlxalq Təşkilatlarda Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasına mənsub olmasını təsdiq edən sənəddə, sərhədlərin dəyişdirilməməsi şərti ilə münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çağırış öz əksini tapdı [416]. Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ikinci dəfə yenə də ATƏM-in YVŞK-nin martın 13-14-də Helsinkidə keçirilmiş 8-ci iclasında müzakirə edildi. İclasda, yenə də sərhədlərin dəyişdirilməməsi şərti ilə münaqişənin dinc siyasi vasitələrlə

aradan qaldırılması yolları göstərildi. Lakin ATƏM-in Praga və Helsinkidə keçirilən iclasları və orada qəbul edilən qərarlar Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ məsələsinin dinc yolla həlli üçün heç bir əhəmiyyətə malik olmadı [416].

1992-ci ilin fevralında hər cür silahla silahlanmış erməni hərbi hissələri azərbaycanlılara qarşı tarixdə misli görünməyən faciələr törətdilər. 1992-ci il fevralın əvvəllərində Şuşanın Malıbəyli, Kəlbəcərin Ağdavan kəndləri erməni silahlı quldurları tərəfindən ələ keçirildi. Həmin kəndlərdə dinc sakinlər arasında 100-dən çox ölən, 140-dan çox yaralanan və əsir düşən var idi. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, erməni silahlı birləşmələrinə bu əməliyyatlarda Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayı yaxından kömək etmişdir. 1992-ci il fevralın 13-də düşmənin növbəti hücumu Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi istiqamətində oldu. Burada qanlı döyüşlər 4 gündən artıq davam etdi. Qanlı döyüşlərdə kənd dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Qeyri-bərabər döyüşlərdə erməni silahlı birləşmələri Qaradağlı kəndini ələ keçirdi. Kənd ələ keçirilən zaman 92 nəfər özünümüdafiə taborunun döyüşçüsü və 54 nəfər dinc kənd sakini azğınlaşmış erməni vandalları tərəfindən öldürülərək silos quyusuna atılmışlar. Erməni quldur dəstələri 117 nəfər dinc kənd sakinini (uşaq, qoca, qadın, cavan) girov götürmüş və onlardan 77 nəfərini amansızlıqla qətlə yetirmişlər [246]. Erməni quldurları Qaradağlı kəndinin «Vərən» fermasını ələ keçirərkən burada işləyən 6 nəfər azərbaycanlıya əvvəlcə işgəncələr vermiş, sonra əl-ayaqlarını bağlayaraq benzin töküb yandırmışlar. Qaradağlı kənd sakinini, sağıcı Qaragöz ana yağı düşməndən azyaşlı oğlu İltifatı öldürməməyi, nə cəza varsa onun özünə verməyi xahiş etdikdə iyirənc düşmənlər ana ilə oğulu fermadan tapdıqları zəncirlə bir-birinə bağlamış və elə o vəziyyətdə od vurub yandırmışdılar [211]. Erməni vandalları Xocalıda bundan da qəddar vəhşiliklər törətmişlər.

1992-ci ilin fevralında erməni cəlladları tərəfindən Xocalının ələ keçirilməsi üçün məxfi plan hazırlanmışdı. Planə görə fevralın 25-də gecə hər tərəfdən Xocalını mühasirəyə almalı, burada yaşayan azərbaycanlıların hamısını məhv etməli, qədim yaşayış məskəni olan Xocalını yandır-

maqla xəritədən silməli idilər. «Plan»ın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün Xocalıya 3 birləşmiş erməni silahlı hərbi qüvvələri müxtəlif istiqamətlərdə, eyni vaxtda hücum etməli idilər. Rusiyanın 366 alayı, erməni hərbi birləşmələri, habelə xarici ölkələrdən gətirilmiş muzdlu quldur dəstələri mayor Seyran Oqanyanın, mayor Yevgeni Nabogixinin və mayor Lixodyanın rəhbərliyi altında müsəlman qanına susayan vandallar xüsusi qəddarlıq nümayiş etdirmişdilər [443].

Bu zaman Respublika rəhbərliyinin laqeydliyi ucbatından Xocalının müdafiəsi lazımı səviyyədə təşkil olunmamışdı. 80 nəfərdən ibarət Xocalı özünümüdafiə taburu heç bir zirehli texnika ilə silahlandırılmamışdı. Onlara Şıx briqadasının ikinci taburu və 20 nəfərdən ibarət minaatanlar batareyası kömək edirdi. 60 nəfərlik milis dəstəsi təyyarə meydanını qoruyurdu. Cəmi 160 nəfərlik müdafiəçisi olan Xocalı, güclü və namərd hərbi birləşməyə malik düşmənlə üz-üzə qaldı [397].

1992-ci il fevralın 25-də saat 21-də erməni hərbi birləşmələri Xocalıya hücum etdilər. İlk zərbə hava limanına endirildi. Hava limanının müdafiəsini 22 nəfərlik dəstə ilə Əlif Hacıyev öz üzərinə götürmüşdü. Ə.Hacıyev düşmənin güclü hücumunu 3 dəfə dəf edə bildi. Lakin qeyri-bərabər qüvvələrlə qələbə çalmağın çətin olduğunu görən Ə.Hacıyev disbetçer məntəqəsini partlatdı ki, hava limanı düşmənlə ələ keçməsin. Döyüşlərdə Ə.Hacıyev ağır yaralandı və qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsinin Komandiri, milis mayoru Əlif Hacıyevə göstərdiyi şücaətə görə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi [247].

Düşmənlər tankları, zirehli maşınları güclü artilleriya hazırlığından sonra Mehdiqənd, Qaraguh və Daşbulaq tərəfdən Xocalıya soxuldular və küçə döyüşləri başladı. İgid komandir Tofiq Hüseynov öz döyüş yoldaşları ilə qat-qat güclü düşmənin hücumlarının qarşısını almaqla, onlarla adamın mühasirədən çıxmasına şərait yaratdı. Mühasirəyə düşən T.Hüseynov son gülləni özünə vurdu. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi [247].

Həmin gecə Xocalı şəhəri yandırıldı. Sağ qalan əhali qarlı-şaxtalı gecədə ayaqyalın-başaçıq Ağdama tərəf qaçmağa başladı. Yaralıların çoxu donvurmadan öldü. Sağ qalanlar isə Qaraqaya adlı yerdə meşədən çıxarkən pusqudan çıxan erməni faşistləri tərəfindən gülləbaran edildi. Yüzlərlə köməksiz qoca, qadın, uşaq həlak oldu. Erməni faşistləri yaralılara işgəncə verib meyitləri eybəcər hala salır, qadın və qızları təhqir edirdilər. Erməni quldurları Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətdilər. Həmin dəhşətli gecədə 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 83 azyaşlı uşaq, 70 qoca öldürüldü, 1000 nəfər Xocalı sakini güllə yarası alaraq şikəst oldu, 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə bütövlükdə məhv edildi, 56 nəfər xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diri-diri yandırıldı. Qəddar düşmən azərbaycanlıların başının dərisini diri-diri soyur, gözlərini çıxarır, bədən üzvlərini kəsir, dırnaqlarını və dişlərini çəkir, hamilə qadınların qarınlarını süngü ilə deşirdilər [381].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarından birində «Xocalı soyqırımını»ndan bəhs edərək demişdi: «Bəşər tarixinə öz vəhşiliyinə və cəza üsullarının ağılasığmaz qəddarlığına görə ən qanlı kütləvi terror hadisəsi kimi düşmüş Xocalı soyqırımından bir neçə il keçir. 1992-ci ilin o müdhiş fevral gecəsində Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən keçmiş SSRİ-yə məxsus 366-cı motoatıcı alayın köməyi və bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın Xocalı şəhəri yerlə yeksan edilmiş, günahsız dinc əhaliyə, o cümlədən uşaqlara, qocalara, qadınlara divan tutulmuş, misli görünməmiş vəhşilik aksiyası həyata keçirilmişdir. Erməni millətçiləri və onların havadarlarının insanlıqla bir araya sığmayan mürtəce mahiyyəti Xocalı soyqırımında bütün çılpahlığı ilə üzə çıxdı... Əslində Xocalı soyqırımını XX yüzilliyin nə böyük insan faciələrindən biridir. Xocalıdakı insan qırğınının Yer kürəsinin hər hansı bir guşəsində baş verməsinin qarşısını almaq üçün Xocalı soyqırımını həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırmalıyıq» [87]. H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Xocalı faciəsinin səbəbləri, mahiyyəti təhlil olunub xalqa çatdırıldı. Həmçinin H.Əliyevin 1997-ci il 25 fevral tarixli Fərmanı ilə, 1997-ci ildən Xocalıda azərbaycanlıların soyqırımını qurbanları xatirəsinə ehtiram əla-

məti olaraq hər il Azərbaycanda fevralın 26-da saat 17-də Sükut Dəqiqəsi elan olunmuşdu [88].

Xocalı faciəsi cəmiyyətdə siyasi gərginliyi daha da artırdı. Xalqın tələbi ilə Ali Sovetin 1992-ci il martın 5-6-da keçirilən fəvqəladə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verməyə məcbur oldu. Xalq ümid edirdi ki, ancaq H.Əliyev hakimiyyətə gələrsə gələcəkdə baş verə biləcək daha böyük faciələrin qarşısı alınar. Lakin Azərbaycan Xalq Cəbhəsi vəziyyətdən istifadə edib hakimiyyətə gəlmək istəyirdi. Moskva isə Azərbaycan hakimiyyətində vəziyyəti daha da gərginləşdirmək üçün A.Mütəllibovu hakimiyyətə gətirməyə çalışırdı. Bu vaxt Ali Sovetin sədri E.Qafarova istefa verdi və onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi [53, s.325]. Bəhs olunan dövrdə iqtidarla-müxalifət arasında anlaşılmazlıq yarandı və nəzərdə tutulmuş koalision hökumət yaratmaq mümkün olmadı. Ölkədə «əsl hərc-mərclik dövrü» başladı. Ali Sovet 1992-ci il iyunun 7-də yeni prezident seçkiləri müəyyən etdi [53, s.326]. Azərbaycanda yaranmış dərin siyasi böhrandan yağlı düşmən çox məharətlə istifadə edib torpaqlarımızın işğalını sürətləndirdi və genişləndirdi.

1992-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın nüfuzlu təşkilatlara üzv olması və dünyanın güclü dövlətləri ilə yaxınlaşması prosesi gücləndi. İlk növbədə Türkiyə ilə 1992-ci il yanvarın 24-də «Dostluq, əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq haqqında müqavilə»nin imzalanması [52, s.19, i.8953, v.126], Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəlin Bakıya rəsmi səfəri, 1992-ci il martın 15-də İranla «Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münacişəsinin dayandırılması haqqında» memorandum imzalanması, 1992-ci il martın 2-də Azərbaycanın bərabərhüquqlu üzv kimi BMT-yə qəbul olunması və BMT-nin Azərbaycanda, Azərbaycanın Nyu-Yorkda Daimi Nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlaması Rusiyanı təşvişə saldı. İlk növbədə Türkiyə, İran, Azərbaycan birliyi Türk-müsəlman dünyasının birliyi idi və bu böyük gücdən Rusiya dövləti ehtiyat edirdi [237]. Eyni zamanda Rusiya Qafqazda nüfuzuna xələl gələcəyindən təşvişə düşmüşdü. Ona görə də Rusiya Azərbaycana təzyiqini artırdı və erməni quldurlarına dəstək verərək 1992-ci il martın

12-də Tərtər, Qazax, Tovuz, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli istiqamətində güclü hücumla başladılar [52, s.19, i.8953, v.130].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində ATƏM-in YVŞK-nın missiyası mühüm addımlar atdı. 1992-ci il martın 19-23-də ATƏM-in YVŞK-nın sədri Yan Kubişin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ikinci dəfə münaqişə bölgəsinə səfər etdi [416]. Dağlıq Qarabağ, Bakı və Yerevanda olan nümayəndəliyin məqsədi Qarabağda atəşin dayandırılması, ATƏM-in müşahidəçilərinin münaqişə bölgəsində yerləşdirilməsi imkanlarını öyrənmək idi. 1992-ci il martın 23-24-də Helsinkidə ATƏM-in YVŞK-nın 9-cu iclasında münaqişə bölgəsində atəşi dərhal dayandıraraq münaqişə edən bütün tərəflər ATƏM-in çərçivəsində Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının tezliklə keçirilməsi üçün hər cür şərait yaratmağa çağırıldı. ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının martın 24-də keçirilən birinci əlavə görüşündə Dağlıq Qarabağda mövcud vəziyyət müzakirə olundu. ATƏM-in Nazirlər Şurası YVŞK-nın zəmanəti əsasında münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində aparılan danışıqların səmərəliliyini təmin etmək üçün ATƏM-in Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Nazirlər razılaşdılar ki, Minskdə çağırılacaq konfrans ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, İtaliya, İsveç, Çexoslovakiya, Belarus, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilsin. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ probleminin dinc yolla həllinə kömək etmək məqsədilə 11 dövlətin və 3 həmsədrin (ABŞ, Rusiya və Fransa nümayəndələrinin) iştirakı ilə 1992-ci il martın 24-də ATƏM-in Minsk qrupu yaradıldı [416]. Lakin xarici siyasət mövcud reallıqlar nəzərə alınmaqla düzgün qurulmadığından nüfuzlu dövlətlər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün daha münasib şərait yaranmasını gözləyirdilər. Minsk qrupu ilə paralel Rusiyanın Xarici İşlər naziri Kozerev bu sahədə öz dövlətinin mənafeyinə uyğun iş aparması da Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb oldu [416].

Rusiyanın Müdafiə naziri P.Qraçovun Y.Məmmədova təkidli tələbilə 1992-ci il martın 17-də Rəhim Qaziyev

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə naziri vəzifəsinə təyin edildi [52, s.19, i.8953, v.130]. Moskva, Azərbaycanda yaranmış daxili siyasi böhrandan istifadə edib ənənəvi təxribatçılıq fəaliyyətini genişləndirdi. Məqsəd daha böyük ərazilərin işğalına rəvac verməklə müstəqil Azərbaycanı diz çökdürmək idi. Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin 1992-ci il 30 aprel tarixli əmri ilə Şuşa və Laçın Xalq Cəbhəsi könüllülərindən ibarət hərbi hissələr buraxıldı [52, s.19, i.8953, v.130]. Şuşa taborunun komandiri R.Qəmbərov müəmmalı şəkildə öldü [79]. Cəbhədə mövcud silahlı qüvvələr arasında münaqişə yarandı. Rus və erməni təxribat maşını öz işini görmüşdü. Azərbaycanın gücü parçalanmış və deməli, həm də zəifləmişdi. Belə bir çətin vəziyyətdə Azərbaycan xalqının çoxsaylı izdihamlı mitinqləri keçirilməyə başlandı. Mart-aprel aylarını əhatə edən mitinq Bakıda, Naxçıvanda, Şəkidə, Zəngilanda, Ağdamda, Füzulidə və digər şəhərlərdə davam etdi. Mitinqçilərin əsas tələbi prezident seçilmək üçün yuxarı yaş senzini müəyyənləşdirən maddənin ləğv edilməsi idi [89]. Xatırladaq ki, bu maddəni A.Mütəllibov xalqın içərisində böyük nüfuza malik H.Əliyevin prezident seçkisində namizədliyini irəli sürməmək xatirinə vermişdi. Çünki A.Mütəllibov bilirdi ki, xalq ümummilli liderini sevir və Azərbaycanın gələcək nicatını H.Əliyevlə bağlayır. Dərin düşüncəyə, güclü dünya siyasətinə malik H.Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətə xalqın ehtiyacı var idi. Xalqın nicat yolu yalnız onunla bağlı idi [248].

Azərbaycanda yaranmış daxili siyasi böhrandan istifadə edən erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Şuşanı işğal etməyi planlaşdırdı. Şuşanın müdafiəsinin olduqca böyük hərbi strateji və mənəvi siyasi əhəmiyyəti var idi. Uzun müddət mühasirədə qalan Şuşanı güclü düşmən hücumu gözləyirdi. Şuşanın ətrafında çox böyük hərbi texnika və canlı qüvvə toplaşmışdı. Vaxtilə 366-cı alaya məxsus bütün texnika (o cümlədən 90 ağır hərbi texnika) minlərlə silah və sursat, 180 hərbi mütəxəssis ermənilərə təhvil verilmişdir [431]. Həmin silahlardan — 80 ədəd T-72 tankı, 6 min başdan-ayağa hər cür silahla silahlanan erməni quldur dəstələri və xaricdən

muzdla tutulmuş xüsusi dəstə Şuşanı mühasirəyə almışdılar [252].

Şuşanın müdafiəsi isə olduqca zəif təşkil olunmuşdu. İlk növbədə satqınlığın nəticəsində Şuşanın ətrafında minlanmış sahələr zərərsizləşdirilmiş, şəhəri müdafiə edən keyli döyüşçü «məzuniyyət»ə buraxılmışdı. Şəhərdə olan müdafiəçi dəstələr arasında ziddiyyətlər törədilmiş, parçalanma baş vermişdir. Şuşa taburu ştatında 1500 döyüşçünün adı olduğu halda, şəhərə hücum olan gün burada 500 döyüşçü və cəmi 24 ağır hərbi texnika var idi [490]. Hərbi rabitə lazımı vəziyyətdə deyildi. Xüsusi milis taburunun döyüşçüləri mayın 4-dək Şuşadan çıxarılıb Böyük Kirsə aparılmışdı. Düşməne böyük informasiya axını var idi. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, Şuşa ətrafındakı mövqelərimizdə yerləşən əsgərlərdən «müsaibə» alınaraq Moskva televiziyası ilə göstərilmişdi [81].

1992-ci il mayın 7-dən 8-nə keçən gecə düşmən şəhəri güclü artilleriya atəsinə tutdu. 6 minlik böyük hərbi qüvvə və 72 tankla hücum edən birləşmiş erməni, rus və muzdlu ordu mayın 9-da Şuşanı işğal etdi [252]. Döyüşlərdə şəhərin 155 müdafiəçisi şəhid olmuş, 167 nəfər yaralanmış, 20 nəfər itkin düşmüşdü [103]. Düşmən hücumu vaxtı Şuşanın 27 sənaye tikinti müəssisəsi, 103 mədəni-maarif ocağı, 31 qəsəbə və kəndi, 249 tarixi abidə və muzeyi dağıdılmışdı. İşğal zonasında Şuşanın 289 kvadrat kilometr ərazisi qalmış, əhalisinin 24009 nəfəri məcburi köçkünə çevrilmişdir [372]. Şuşanın süqutu ilə erməni faşistləri tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin işğalı başa çatdı.

Şuşanın süqutundan az sonra Azərbaycanın milli hərbi hissələri Laçını tərk etməyə başladı. Bu isə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Hakimiyyəti ələ keçirmək üçün müxtəlif silahlı dəstələrin Bakıya qaytarılması Azərbaycan xalqına xəyanətdən başqa bir şey deyildir. Moskvanın fitvası ilə A.Mütəllibov tərəfdarları Ali Sovetin 1992-ci il mayın 14-də keçirilən sessiyasında onu yenidən hakimiyyətə qaytardılar. A.Mütəllibov hakimiyyətdə möhkəmlənmək üçün dərhal fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək, siyasi azadlıqları məhdudlaşdırmaq haqqında fərman verdi. Milli Şura bura-

xıldı və prezident seçkiləri ləğv edildi [82]. Demokratik qüvvələr isə mitinq keçirib parlamentin 14 may tarixli qərarının Konstitusiyaya zidd olduğunu bəyan edərək parlamentə bu qərarı ləğv etmək barədə ultimatum verdilər. Ultimatum müddəti qurtardıqdan sonra mitinqə toplaşanlar AXC liderlərinin başçılığı altında onların cəbhədən çıxarılıb gətirdikləri hərbi qüvvələrin köməyi ilə Parlament binasına hücum etdilər. Parlament binası, Prezident sarayı, Teleradio Şirkəti və digər məntəqələr ələ keçirildi. A.Mütəllibov gizləncə Rusiyaya qaçdı [193, s.32]. Yaranmış böhrandan çıxmaq üçün mayın 16-17-də tərəflər arasında sövdələşmə oldu. Koalision hökumət yaradılması və İsa Qəmbərovun Ali Sovet sədrliyinə namizəd göstərilməsi qərara alındı [52, s.19, i.8953, v.139]. Ali Sovetin 1992-ci il mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin Sədri Yaqub Məmmədovun istefası qəbul edildi, İsa Qəmbərov Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçildi. Yeni seçkilərə qədər prezident səlahiyyətlərini yerinə yetirmək ona tapşırıldı. AXC və keçmiş kommunistlərdən ibarət Koalision hökumət yaradıldı [52, s.19, i.8953, v.140].

Bakıda hakimiyyət davası getdiyi vaxt silahlı qüvvələrin Laçından çıxarılmasından istifadə edən düşmən 1992-ci il mayın 18-də Laçını işğal etdi. Laçını ələ keçirmək Ermənistanla hava kimi, su kimi lazım idi. Çünki Ermənistan Dağlıq Qarabağı daim, maneəsiz özünə bağlamaq istəyirdi. Ermənistan ilə Dağlıq Qarabağ arasında isə Laçın rayonu durur və əsas yol da Laçından keçirdi. Əgər Laçın rayonu varsa, demək Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında bilavasitə əlaqə yoxdur. Ermənilər isə bilavasitə əlaqə yaratmaq istəyirdilər və buna 1992-ci il mayın 18-də nail oldular [52, s.19, i.8953, v.139]. Ümummillilərimiz H.Əliyev çıxışlarından birində göstərmişdir ki, «böyük strateji əhəmiyyətə malik Şuşa və Laçın rayonlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi Azərbaycanın başında duran adamların xəyanətinin, satqınlığının nəticəsində reallaşdı və bu xəyanəti xalqımız heç vaxt bağışlamayacaq» [102].

Laçının işğalı nəticəsində Dağlıq Qarabağ separatçıları ilə Ermənistan arasında birbaşa əlaqə-dəhliz yarandı [52, s.19, i.8953, v.139].

Ermənistanın xarici dövlətlərdə Azərbaycana qarşı apardığı informasiya müharibəsinin nəticələrindən biri də Azərbaycanı ABŞ yardımından məhrum edən, ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi «Azadlığı Müdafiə Aktı»na «907-ci düzəliş»dir. «907-ci düzəliş» 1992-ci il oktyabrın 24-də ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmişdir. Konqresdə göstərilmişdir ki, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ və Ermənistana qarşı bütün blokadaları dayandırmayınca ona yardım göstərilməyəcəkdir [52, s.19, i.8953, v.157]. H.Əliyevin apardığı gərgin və uğurlu xarici siyasət nəticəsində 2002-ci ilin yanvarın 28-də «Azadlığı Müdafiə Aktı»na «907-ci düzəliş»in qüvvəsi dayandırılmışdı.

1992-ci il iyunun 7-də keçirilən prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy prezident seçildi. Azərbaycanda AXC-Müsavat hakimiyyəti başlandı. Bəhs etdiyimiz dövrdə SSRİ-nin hərbi əmlakının bölüşdürülməsi haqqında Daşkənd müqaviləsinə əsasən Azərbaycana verilən silah və hərbi sursat əsasında ordunun təchizatı nisbətən yaxşılaşdı [443]. Prezidentin 1992-ci il iyun Fərmanı ilə Orduda Vahid Komandanlıq yaradıldı. Bütün bunlar işğal olunmuş ərazilərimizin bir hissəsinin düşməndən təmizlənməsinə səbəb oldu [249]. Lakin Azərbaycanın MDB-yə qoşulmaması Moskvanı narahat etmiş və ona görə də Ermənistana hərbi yardımı gücləndirmişdi. 1993-cü ilin fevralında Ermənistan ordusu MDB-nin 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzdlu əsgərlərinin iştirakı ilə 1992-ci ilin ikinci yarısında düşmən işğalından azad edilmiş ərazilərimiz yenidən düşmən əlinə keçdi [100]. Kəlbəcər rayonu Ermənistan və Ağdərə tərəfdən güclü atəşə tutularaq blokadaya alındı. Bu zaman Moskvadan idarə olunan qüvvələr, hakimiyyəti ələ keçirmək üçün mübarizəyə başladılar. 1993-cü ilin iyununda Gəncədə hərbi qiyam baş verdi. Həmin il «Talış Muğan Respublikası» və «Ləzgistan dövləti» yaratmaq cəhdləri edildi [246]. Azərbaycan bütövlükdə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında idi. Bakı isə vahimə içərisində yaşayırdı. Xalqı və dövlətimizi

belə bir çətin vəziyyətdən xilas edəcək səriştəli, təmkinli, dünyagörmüş rəhbər lazım idi. Azərbaycan xalqının tələbi ilə iqtidar Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etdi. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçildi. Həmin gün, doğrudan da, xalqımızın «Milli Qurtuluş Günü» idi [314, s.756]. Çünki H.Əliyevin Bakıya gəlişi ilə törədilən vətəndaş müharibəsinin, separatçılığın qarşısı alındı, Azərbaycanın parçalanması təhlükəsi aradan qalxdı.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı H.Əliyevi alternativ əsasda, səs çoxluğu ilə Respublikanın Prezidenti seçdi [314, s.778]. O, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü və tam suverenliyi təmin etmək, əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq vəzifələrini həyata keçirəcəyini bəyan etdi. Tezliklə dövlət intizamının, qanunçuluğun, ordunun möhkəmləndirilməsinə başlandı. Lakin keçmiş ordu quruculuğundakı əyintilər, səfərbərlikdən yayınma və fərarilik halları mövcud idi. Müxtəlif siyasi qüvvələrin sadıq hərbi hissələrinin döyüş bölgələrində törətdikləri təxribat nəticəsində 1993-cü il aprelin 2-də Kəlbəcər, iyulun 23-də Ağdam, avqustun 23-də Cəbrayıl, avqustun 23-də Füzuli, avqustun 31-də Qubadlı, oktyabrın 29-da Zəngilan düşmənin əlinə keçdi [340, s.44].

Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğalı açıq-aşkar təcavüz aktı idi. Bundan dərhal sonra Azərbaycan, bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı BMT Baş katibi və Təhlükəsizlik Şurasının (TŞ) sədrinə məlumat verdi. Azərbaycan dövlətinin tələbilə BMT TŞ-də Azərbaycan torpaqlarının işğalı və işğalçıların dərhal qeyd-şərtsiz ərazini tərk etməsi haqda qətnamələr qəbul edildi. Belə ki, BMT TŞ-nin 1993-cü il 30 apreldə 822 saylı, 29 iyulda 853 saylı, 14 oktyabrda 874 saylı, 12 noyabrda 884 saylı qətnamələrində işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən işğalçı ordunun dərhal, tamamilə və qeyri-şərtsiz çıxarılması tələbi öz əksini tapsa da, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə onları yerinə yetirməkdən imtina etdi [321, s.463].

Qətnamələrdə Ermənistana doğma, Azərbaycana ögey münasibət açıq-aşkar görünürdü. Bu Qətnamələrdən yalnız

birincisində Ermənistanın adı çəkilir və ondan tələb olunurdu ki, Dağlıq Qarabağa təsir göstərsin. BMT TŞ-nin sənədlərində Azərbaycan torpaqlarının işğalının «yerli erməni qüvvələri»nin əli ilə aparılması vurğulanırdı.

Ümumiyyətlə, BMT TŞ-nin qəbul etdiyi qətnamələrdə Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmadı. Qəbul edilən bütün bu sənədlərdə münaqişə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi kimi yox, Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münaqişə kimi qiymətləndirildi. Təcavüzkar qarşı qətnamələrdə sanksiyaların nəzərdə tutulmaması Ermənistanın işğalçılıq siyasətini davam etdirməsinə və nəticədə Azərbaycan ərazilərinin 20 faiz hissəsinin işğal edilməsinə gətirib çıxardı. Başqa sözlə, ABŞ, Rusiya, Fransa və dünyanın başqa aparıcı dövlətləri tərəfindən dəstəklənən Ermənistan, BMT TŞ-nin qətnamələrinin heç birinə məhəl qoymayaraq onları yerinə yetirmədi və təcavüzkar əməllərini azgınlıqla davam etdirdi [416].

Belə bir çətin vəziyyətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də radio və televiziya vasitəsilə xalqa müraciət edib onu ana torpağı yağı düşməndən müdafiə və azad etmək üçün birləşməyə, səfərbər olmağa çağırırdı [193, s.23]. Bu çağırış xalqda, xüsusilə gənclərdə hərbi vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsini xeyli artırdı, orduya axın gücləndi. Təcrübəli döyüşçülərdən ibarət könüllü hərbi hissələr yaradıldı [98]. Orduya xalq yardımı genişləndi. Səfərbərlik nəticəsində milli ordunun sıraları artdı. Ziyalılarımız cəbhə bölgələrinə gedərək əsgərləri qələbəyə ruhlandırıdılar. Silahlı qüvvələrin maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi.

1994-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan Ordusunun müvəffəqiyyətli əməliyyatı nəticəsində Füzuli rayonunun strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi və 22 kənd, Cəbrayıl rayonu ərazisində bir neçə kənd, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırsağ, Qamışlı, Bağırlı yaşayış məntəqələri, Çiçəkli dağı və digər strateji yüksəkliklər ələ keçirildi, Kəlbəcər-Ağdərə yolunun Tunelə qədərki hissəsinə nəzarət altına alındı [97]. Döyüşlərdə erməni faşistləri və onların tərəfində vuruşanlar ağır itki verdilər. 1993-cü

ilin dekabr—1994-cü il yanvar döyüşlərində düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu və sair itirdi [95].

Azərbaycan Milli Ordusunun möhkəmlənməsi, NATO-ya tərəf atılan əməli addımlar Respublikamızda müstəqilliyin əbədiliyinə şərait yaratdı. Bu iş imperiyanın mənafeyinə uyğun deyildi. Azərbaycanı zəiflədib özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün Rusiya Ermənistana hərbi yardımını daha da artırdı. Milli Ordumuzun qəhrəmanlıqla vuruşmasına baxmayaraq, 1994-cü ilin əvvəllərində Kəlbəcər, Ağdam, Ağdərə istiqamətində gedən döyüşlərdə Rusiyanın böyük hərbi texnikası ilə hücum edən düşmən bir neçə kəndi yənidən işğal etdi. Tərtər-Bərdə istiqamətində hücum keçən birləşmiş erməni quldur dəstələrinin hücumlarının qarşısı alındı [407].

Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi qeyri-qanuni olaraq Ermənistan tərəfindən ələ keçirildi. «Torpağı vıran qoymaq» taktikasından istifadə edən ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə evləri, müəssisələri, kommunikasiya vasitələrini, təbii sərvətləri talan edir, dağıdır və yandırır-dılar. Mühərribədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdir. Qaçqın və məcburi köçgünlərin sayı 1 milyon nəfəri keçmişdir. Erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq, 255 qoca əsir və girov götürülmüşdür. Girov götürülənlərdən 1357 nəfəri əsirlikdən azad edilmiş, 783 nəfəri isə bu gün də əsir qalmaqdadır. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə 439 nəfər azərbaycanlı əsirlikdə ağır işgəncələrlə öldürülmüşdür [340, s.44]. Erməni faşistləri əsirlərin sayını beynəlxalq təşkilatlardan gizlədir, onları alçaldır, təhqir edir və qul kimi işlədirdilər. Əsirlərin gözlərinin çıxarılması, dırnaqlarının çəkilməsi, bədən əzələrinin-üzvlərinin kəsilməsi, dərinin soyulması, damğa vurulması, erməni qəbirləri üzərində başların kəsilməsi adi hala çevrilmişdi.

Tədqiqatlar göstərir ki, işğal nəticəsində Azərbaycana ciddi maddi ziyan dəymişdir. Hərbi təcavüz nəticəsində respublikamızın 17 min kvadrat kilometrlik ən məhsuldar

torpağı işğal edilmişdir. Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə 900 yaşayış məntəqəsi, 7 min sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, 131 min ev, 1025 məktəb, 798 səhiyyə ocağı, 800 km avtomobil yolu, 160 körpü, 23 min km su və 15 min km elektrik xətləri təcavüzün qurbanı olmuşdur. Bundan əlavə, 280 min hektar meşə 1200 irriqasiya sistemi işğalçıların əlinə keçmişdir. Təcavüzkarlar işğal edilmiş ərazilərdə olan 22 muzeyi, 4 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyəti olan 9 sarayı qarət etmiş və yandırmışdılar. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və ekspanəti talan olunmuş, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmışdır. 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir. İşğalçılar tərəfindən 220 min baş iribuyuzlu mal-qara Ermənistana aparılmışdır [723].

Ümumiyyətlə, sonadək dəqiqləşdirilməmiş məlumatlara görə, mənəvi-psixoloji zərbələrdən əlavə, Azərbaycan öz iqtisadi potensialının 16 faizini itirmiş və ölkəmizə 60 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymişdir [398]. Oğurlanmış və məhv edilmiş tarixi-mədəni sərvətlərimizin dəyərini isə pulla qiymətləndirmək mümkün deyildir. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan bu gün də işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərimizi qədarcasına talamaqda davam etdirir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü ilk dəfə açıq şəkildə tanıyan və pisləyən beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) olmuşdur. İKT-nin 1992-ci ilin iyun ayında İstanbulda, 1993-cü il aprelin 25-29-da Pakistanın Kəraçi şəhərində keçirilmiş konfranslarında və 1994-cü il dekabrın 13-14-də Mərakeşin Kasablanka şəhərində keçirilmiş 7-ci zirvə toplantısında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Azərbaycan ərazisinin işğalı qətiyyətlə pislənmiş, BMT Baş Katibinin TŞ-nin Sədrindən Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin qeyri-şərtsiz boşaldılması haqda qətnamə qəbul edilməsi xahiş edilmişdir [237].

1993-1994-cü illərdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində 2 mühüm vasitəçi — ATƏM və Rusiyanın rolunun artması özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Rusiya münaqişəsinin

«nizamlanması» planına daha çox üstünlük verir və canfəşanlıq edirdi. 1994-cü il fevralın 18-də Moskvada Rusiya, Ermənistan və Azərbaycan nümayəndələrinin görüşündə Rusiyanın hazırladığı plan müzakirə edildi. Rusiyanın təklif etdiyi «Silahlı münaqişəyə son qoymaq və onun nəticələrini ləğv etmək haqqında» saziş tərəflərin müzakirəsinə verildi [94]. Sənədin əvvəlində «tərəflərin BMT TŞ-nin 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinin tamamilə həyata keçirilməsinə kömək göstərmək» nəzərdə tutulurdu. Sənəddə deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu güzəştli zəmində sonralar müəyyən ediləcəkdir. Sənədin, işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması ilə bağlı olan hissəsində Şuşa və Laçının adı çəkilmirdi. Boşaldılmış ərazilərə «nəzarət» Rusiya Müdafiə Nazirliyinin nümayəndəsinin başçılıq etdiyi Birləşmiş Qərargaha həvalə olunurdu. Rusiyanın erməniləri dəstəkləməsi həm də özünü onda göstərdi ki, «sülh haqqında» danışıqlarda Ermənistan və Dağlıq Qarabağın da nümayəndəsi iştirak etməli idi [237].

1994-cü il mayın 4-5-də MDB Parlamentlərarası məclisinin təşəbbüsü ilə Bişkekdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair növbəti görüş keçirildi. Mayın 8-də Azərbaycan tərəfi Bişkek protokolunu imzaladı. Dağlıq Qarabağın erməni icması sənədə imza atsa da, azərbaycanlı icmasına bu hüquq verilmədi [83]. 1994-cü il mayın 12-dən ATƏM-in Minsk Qrupu ilə birgə əməkdaşlıqla Rusiyanın vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəs qüvvəyə mindi [191]. Uğurlu xarici siyasət nəticəsində Azərbaycanın daxilində sabitliyin möhkəmləndirilməsinə şərait yarandı. H.Əliyev çıxışlarından birində göstərirdi ki, «Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində atəşkəsə nail olunması ölkəmiz üçün çox böyük həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki müharibənin dayandırılması daxili vəziyyətin nizamlanmasını, ictimai-siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsini və regionda Azərbaycanla qonşu dövlətlər arasında yaranmış gərginliyin normal məcraya salınmasını, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşamasını və sonrakı inkişafını şərtləndirdi» [193, s.36].

XI FƏSİL

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN SÜLH YOLU İLƏ HƏLLİ VƏ İŞĞAL OLUNMUŞ AZƏRBAYCAN TORPAQLA- RININ AZAD EDİLMƏSİ UĞRUNDA HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜBARİZƏSİ (1993—2003)

Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları bütün XX yüzillik ərzində davam etmişdir. Bunlardan ən dəhşətlisi keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında baş vermiş və xalqımızı böyük faciələrə düçar etmişdir. Qarabağ müharibəsi maraqlı dövlətlərin Azərbaycanda mənafelərinin toqquşması, həmçinin Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi səbəbindən baş verdi. Müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından Azərbaycan bu müharibədə məğlub oldu. Respublika ərazisinin 20 faizi düşmən əlinə keçdi. İşğal olunmuş ərazilərdə evlər, müəssisələr, kommunikasiya vasitələri, təbii sərvətlər erməni vandalları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır [94]. Azərbaycan müharibədə 20 mindən çox övladını itirmişdi. Dağıdıcı müharibədə həmvətənlərimizdən 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmiş, 1 milyondan artıq insan qaçqın və köçgün həyatını yaşamağa məcbur olmuşdur [96]. Erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı əsir və girov götürülmüş və onların əksəriyyəti haqqında bu gün də məlumat yoxdur [100].

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və separatçı «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın nəzarətində olan torpaqları dünya terrorizminin təlim meydanlarına və müxtəlif növ kimyəvi silahların sınaq düşərgəsinə, eyni zamanda nüvə tullantılarının basdırıldığı əraziyə çevrilmişdir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Yuxarı Qarabağda nüvə, bioloji, kimyəvi, kompyuter terrorizmi üzrə qrupları fəaliyyət göstərir və bütün bunlar bəşəriyyət üçün təhlükəyə çevrilmişdir [85]. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində işğalçı ordunun dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbi BMT TŞ-nin 1993-cü il 30 aprel 822,

29 iyul 853, 14 oktyabr 874, 11 noyabr 884 sayılı qətnamələrində öz əksini tapsa da, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə həmin qətnamələrin qərarlarını yerinə yetirməkdən imtina etmişdir [94].

Dövlətimizin «olum və ölüm» şəraitində xalqın tələbi ilə ümummilli liderimiz H.Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldi. H.Əliyevin yenidən Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi Respublikamızda baş verə biləcək daha böyük faciələrin qarşısını aldı. Azərbaycanda baş verən dövlət çevrilişlərinə cəhdlər xalqımızın Prezidentinin ətrafında sıx birləşməsi nəticəsində baş tutmadı. Heydər Əliyev Azərbaycanın haqq işini, onun günahsız faciələrə düçar edilməsinin səbəblərini dünyaya çatdırdı, dövlətçiliyimizi qorudu və inkişaf etdirdi. Azərbaycan dünya birliyində layiqli yerini tapdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev uğurlu diplomatiyası, milli ordunun yaradılması və güclənməsi nəticəsində düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk etdilər. 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu [191,s.478]. Müharibənin dayandırılması, daxili vəziyyətin nizamlanması, ictimai-siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi və regionda Azərbaycanla qonşu dövlətlər arasında yaranmış gərginliyin normal məcraya salınması Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşamasını şərtləndirdi. Bundan sonra Dağlıq Qarabağ probleminə dair həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, respublikanın ərazi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin edilməsi istiqamətində H.Əliyev gərgin və səmərəli iş apardı.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli Heydər Əliyevin bütün ölkələrin dövlət başçıları ilə görüşlərində mühüm mövzulardan birincisi olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev 1993—2000-ci illərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsi məsələsini ABŞ rəhbərliyi ilə 18, Fransa ilə 16, Rusiya ilə 28, Türkiyə ilə 78 dəfə əsaslı müzakirə etmiş, problemin həll edilməsi üçün mümkün variantlar araşdırmışdır [416]. Heydər Əliyev BMT-dəki çıxışında, Türkdilli dövlət başçıları, İslam

Konfransı Təşkilatının, NATO-nun Sammitlərində, MDB dövlət başçılarının bütün görüşlərində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinə toxunmuş və məsələnin obyektiv həlli üçün geniş imkanlar açılacağını vurğulamışdır. Aparılan qətiyyətli və səmərəli işin nəticəsi olaraq bütün dünya dərk edə bildi ki, Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal edib. Bu baxımdan «Yeni Müsavat» qəzetinin 17 oktyabr 2001-ci il tarixli sayında AŞ PA-nın sədri Lord Rossel Conston dan alınan müsahibə çox böyük maraq doğurur. Belə ki, L.R.Conston həmin müsahibəsində açıq etiraf etmişdir ki, «bu gün beynəlxalq ictimaiyyətdə belə bir rəy formalaşmış ki, Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini işğal etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin sentyabrında BMT-nin 49-cu sessiyasının tribunasından Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırdı [79].

1994-2000-ci illərdə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ATƏT rəhbərliyi və onun Minsk qrupu təmsilçiləri ilə 130-dan artıq görüş keçirmişdir. ATƏT-in Budapeşt (dekabr, 1994) və Lissabon (dekabr, 1996) Sammitləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Minsk qrupu vasitəsilə ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslanaraq həllinin vacibliyini təsdiq etdi. ATƏT-in Budapeşt Sammitində H.Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin əməyi nəticəsində belə bir qərar qəbul edildi; Ermənistanla Azərbaycan arasında sülhə nail olmaq üçün bölgəyə sülhməramlı çoxmilli beynəlxalq qüvvələr yerləşdirilməli, Minsk qrupu həmsədrlərinin təsisatını təşkil etməli. Nəticədə, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin təsisatı yaradılmış, vasitəçilərin fəaliyyətində əlaqəsizlik aradan qaldırılmışdır. ATƏT-ə üzv olan dövlətlərin münaqişənin həllinə yönəldilmiş söylərinin əlaqələndirilməsi mexanizmini işə salmışdılar. Sammitdə qəbul edilən mühüm məsələlərdən biri də münaqişəni dinc yolla nizama salmaq üçün xüsusi qüvvələrin yaradılması olmuşdur. Beləliklə, H.Əliyevin gərgin və əhatəli işinin nəticəsi olaraq ATƏT-in Budapeşt Sammiti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun həlli haqqında əhəmiyyətli qərar çıxardı.

ATƏT-in 1996-cı ilin dekabrında keçirilmiş Lissabon Sammitinin nəticələri Azərbaycan diplomatiyasının mühüm nailiyyəti olmuşdur. Zirvə görüşündə Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi və siyasi uzaqgörənliyi sayəsində ATƏT-ə üzv olan 54 ölkədən 53-ü Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair qəbul edilmiş Bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyü Prinsipi dəstəklənmişdir. Zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün 3 mühüm prinsip irəli sürülmüşdür: 1. Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı şəkildə tanınması; 2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikası tərkibində yüksək dərəcədə özünüidarə statusu—muxtariyyət hüququ verilməsi; 3. Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinə təhlükəsizlik təminatı verilməsi [88]. Lissabon Sammitindən sonra Minsk qrupu işini fəallaşdırmaq üçün ona üç nüfuzlu dövlət — ABŞ, Rusiya və Fransa həmsədrlik etməyə başladı. 1997-ci ilin ilk 6 ayı ərzində Minsk qrupunun həmsədrləri «Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş» adlı layihəni hazırlayıb iyunun 11-də hər 2 tərəfə təqdim etdilər. Lakin «layihə»ni nəzərdən keçirən dünya siyasətçisi H.Əliyev burada Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə uyğun olmayan bəndlərin olmasını həmsədrlərin diqqətinə çatdırdı [52, v.157]. Belə ki, sənəd BMT-nin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məlum qətnamələrinə əsaslanmamış və hüquqi baxımdan icbari xarakter daşdığı vurğulanmışdır. İşğal olunmuş ərazilərin boşaldılması və status məsələlərinin dəqiq mexanizmi və konkret zaman çərçivəsinin göstərilməməsi təqdim olunmuş layihənin əhəmiyyətini azaltmışdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində təqdim olunmuş «Paket təklif»i isə Ermənistan tərəfi qəbul etmədi [52, v.29].

Minsk qrupunun həmsədrləri 1997-ci il sentyabrın 19-da «Dağlıq Qarabağda silahlı münaqişənin dayandırılması haqqında saziş» adlı ikinci layihəni Ermənistan və Azərbaycan tərəfinə təqdim etdilər. Həmin layihədə göstərilirdi ki, münaqişə mərhələlərlə aradan qaldırılmalıdır. İlk mərhələdə Laçın rayonu istisna olmaqla Dağlıq Qarabağın inzibati hüdüdlərindən kənarında Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş 6 rayon (Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan,

Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonları) işğaldan azad olmalı, məcburi köçkünlər öz ata-baba yurdlarına qayıtmalı, Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ bölgəsində kommunikasiya vasitələrinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [85]. İkinci mərhələdə isə Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi, habelə Laçın, Şuşa rayonları ilə bağlı məsələləri nizamlamaq nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlki layihədən fərqli olaraq, indiki «saziş layihəsi»ndə həyata keçiriləcək tədbirlərin dəqiq mexanizmi, konkret zaman çərçivəsi və prinsipləri poza təərəfə qarşı «Sanksiyalar tətbiq olunması» planlaşdırılmışdır [416]. Azərbaycanın mənafeyinə uyğun olmayan bəzi müddəalar mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi 1997-ci il oktyabrın 1-də Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin «mərhələli həlli» təklifinin danışıqlara başlamaq üçün razılığını bildirmişdi [407]. Ermənistan tərəfi də məsələyə öz müsbət münasibətini bildirdi. Daha doğrusu, istər Ermənistanda, istərsə də Dağlıq Qarabağda ağır iqtisadi durum, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü xarici siyasət nəticəsində dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi, Azərbaycana qarşı aparıcı dövlətlərin iqtisadi və siyasi maraqlarının müsbət istiqamətdə dəyişməsi və bunun Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən dərk edilməsi yuxarıda adı gedən məsələyə Ermənistan prezidentinin öz razılığını bildirməsinə səbəb oldu [416]. Azərbaycanın və Ermənistanın dövlət başçıları, ATƏT-in həmsədrələrinin 1997-ci il 19 sentyabr tarixli təkliflərinin oktyabrın 10-da Strasburqda danışıqları davam etdirmək üçün razılıqlarını bəyan etdilər. Lakin qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın liderləri məsələyə qəti etirazlarını bildirdilər [97]. Onlar ATƏT-in Minsk qrupuna Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə zidd olan təkliflər verdilər ki, bu təkliflər Beynəlxalq Hüquq Normalarına zidd idi.

Təəssüflər olsun ki, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri ərköyün Quqasyanın (qondarma DQR-in «prezidenti») və «vəfali» L.Ter-Petrosyanın (Ermənistan prezidenti) təklifləri əsasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin «mərhələli həlli» layihəsini yenidən işlədilər. Hazırlanmış «layihə» 1997-ci il dekabrın 2-də Azər-

baycan və Ermənistan tərəflərinə təqdim olundu. Burada «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın münaqişə tərəfi kimi tanınması təklif olunurdu [416]. Lakin müdrik siyasətçi H.Əliyev təklif olunan variantın Azərbaycan xalqının mənafeələrinə uyğun olmadığını və danışıqların əvvəlki variant üzrə aparılmasının mümkün olduğunu bildirdi [407].

1998-ci il noyabrın 9-da əsasən rusiyalı həmsədrələrin hazırladığı «Ümumi dövlət» adlanan təklif Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinə təqdim olundu. ATƏT-in Budapeşt və Lissabon sammitlərinə zidd olan təklif paket xarakteri daşıyırdı. Təklif olunan «layihə»də Dağlıq Qarabağ ayrıca bir dövlət kimi təqdim olunurdu. Azərbaycan tərəfi təqdim olunan belə bir «ideal» təklifə razı olmadığını bildirdi [416]. Bütün bunlardan sonra haqq işi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan qeyri-konstruktiv mövqe tutmaqda təqsirləndirildi.

Prezident H.Əliyevi ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin «fəaliyyət»i qane etmirdi. Ona görə də 1999-cu ilin əvvəllərində H.Əliyev Minsk qrupunun həmsədrələrinə işlərində obyektiv olmağı və canlanma yaratmağı təklif etdi. Belə bir şəraitdə ABŞ prezidenti və dövlət katibi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün «Yeni format» Proqramını irəli sürdü. ABŞ dövlətinin vasitəçiliyi ilə 1999-cu il ərzində Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri bir neçə dəfə görüşüb məsələnin nizamlanması istiqamətində xeyli işlər gördülər və bəzi məsələlərdə razılığa gəldilər [551]. Razılaşdırılmış variant əleyhinə ərköyün erməni xalqının narazılığı genişləndi. Hətta 1999-cu il oktyabrın 27-də Ermənistan Parlamentində terror da baş verdi. Belə bir vəziyyət isə prezident Koçaryanı qorxuzdu və əldə edilmiş razılaşmanın pozulduğunu bildirdi.

Müdrük Siyasətçi H.Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün məsələni dəfələrlə nüfuzlu Beynəlxalq Təşkilatların müzakirəsinə çıxardı. Bu baxımdan H.Əliyevin BMT-nin 2000-ci il sentyabrında Zirvə toplantısındakı çıxışı çox böyük maraq doğurmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev həmin çıxışında göstərmişdir: «BMT-nin TŞ qəbul etdiyi dörd qətnamədə Azərbaycan Respublikasının Suve-

renliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı birmənalı şəkildə təsdiqlənmiş və Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxarılmasını tələb etmişdir. Ancaq TŞ-nin qərarları 1993-cü ildən bu günə qədər kağız üzərində qalmaqdadır. Təcavüzlərdən, ərazi işğallarından və etnik təmizləmələrdən, təcavüzkar seperatizmdən və terrorizmdən əzab çəkən dövlətlər tam hüquqla gözləyirlər ki, BMT ədalətli sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi və BMT nizamnaməsi prinsiplərinin müdafiəsi üçün maksimum səmərəli təkliflər görəcəkdir» [192].

Zaman Ermənistanın xeyrinə işləmirdi. Ermənistanda iqtisadi və mənəvi durum gündən-günə pisləşdiyindən ölkəni 1,5 milyon əhali tərk etməli olmuşdur. Belə bir vəziyyət «xeyirxah» və «fədakar» erməni lobbisini fəallaşdırdı. Hətta erməni lobbisi Minsk qrupunun həmsədrələrinə necə təsir etmişdilərse Parisdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin 2001-ci il 27 yanvar görüşündə onlar Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevə «yazıq» və «kasıb» erməni xalqına bəzi «güzəştlərə» getməyi təklif etmişdilər. Lakin torpağını, xalqını ürəkdən sevən, ona bağlı olan H.Əliyev dövlətçiliyimizin mənafeyinə uyğun olmadığından həmin «təklif»i qəbul etmədi [416].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində ATƏT-in Minsk qrupu 2001-ci ilin fevralında yeni «üç variantlı layihə» hazırlayıb Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinə təqdim etdi. «Layihə»nin mətni 2001-ci il fevralın 21-də Azərbaycanın mətbuatında nəşr olunub ictimaiyyətə çatdırıldı [398]. Eyni zamanda fevralın 23-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında ümummilli liderimiz H.Əliyev də iştirak etdi. Qərara alındı ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsi yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunmalıdır. Azərbaycan ziyalıları isə yuxarıda adı gedən məsələyə 2001-ci il mayın 30-da açıq bəyanatla cavab verdilər: «Biz sülh tərəfdarıyıq. Müharibə başlanmasının, qan tökülməsinin əleyhinəyik. Amma sülhdən daha vacib Vətənimizin əzəli torpaqlarının qaytarılmasıdır. Lazım gələrsə, bu yolda BMT Nizamnaməsinə uyğun

olaraq təcavüzkarə qarşı güc tərtib edilməsi də istisna olunmamalıdır [407].

Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Heydər Əliyev qətiyyətli mövqe və müdrik siyasət nümayiş etdirərək «Dağlıq Qarabağ məsələsi» ilə bağlı Azərbaycanın mövqelərinin dəyişməyəcəyini ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunacağını göstərmişdir. Prezident Heydər Əliyev 2001-ci il 4-6 mart Paris, 3 aprel Ki-Uest görüşlərindəki çıxışları bir daha deyilənləri təsdiq edir [407].

2001-ci il iyunun 6-7-də Yaltada GUÖAM təşkilatına üzv olan ölkə başçılarının zirvə görüşü keçirildi ki, bu görüşdə ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələri də iştirak edirdi. Həmsədrələr problemin həllindən boyun qaçıraraq onu Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinin öhdəsinə buraxdı. Prezident H.Əliyev görüşdən qayıdarkən jurnalistlərə müsahibəsində bildirmişdir ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində artıq «müharibə variantı» istisna deyil [85].

2002-ci il noyabrın 22-də Praqada Avropa Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasına (AATS) üzvü olan ölkələrin Zirvə görüşü keçirildi. Görüşdə Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev geniş məzmunlu çıxış etdi. H.Əliyev çıxışında göstərdi ki, «Nə qədər ki, gec deyil, dünya birliyi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, Azərbaycanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpa olunması əsasında münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün əlindən gələni etməlidir» [85]. Ümumiyyətlə, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrik və uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasəti nəticəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi mövqeyi dəyişməz olaraq qalmışdır. 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti nəticəsində Azərbaycanın haqq işi, onun günahsız faciələrə düçar edilməsi səbəbləri dünyaya çatdırıldı, Azərbaycanın suveren hüquqları, ərazi bütövlüyü beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsdiqləndi, dövlətçiliyimiz qorunaraq inkişaf etdi və Azərbaycan dünyada layiqli yerini tapdı.

Bu gün Azərbaycan dövləti etibarlı əllərdədir. Heydər Əliyevin zəngin idarəçilik və siyasi məktəbini keçmiş layiq-

li davamçı, xalqın və dünyanın razılıqla qarşıladığı istedadlı dövlət xadimi, dərin biliyə, geniş dünyagörüşünə, yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik gənc və istedadlı lider İlham Heydər oğlu Əliyev atasının siyasi xəttini inamla davam etdirir. İ.Əliyev prezident seçildiyi vaxtdan keçən dövr ərzində Azərbaycan həm siyasi, həm sosial-iqtisadi, həm də beynəlxalq münasibətlər sahəsində yeni-yeni nailiyyətlər qazanmışdır. Həmçinin prezidentimiz İlham Əliyevin xarici siyasəti sahəsində fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri «Dağlıq Qarabağ problemi»nin sülh yolu ilə həll edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizə təşkil edir. İ.H.Əliyev çıxışlarında dəfələrlə bəyan etmişdir ki, «Azərbaycan dövləti və xalqı Dağlıq Qarabağ məsələsini ədalətlə, sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır. Lakin sülh imkanlarının tükənməsi Azərbaycanı işğal altında olan torpaqlarını silahlı yolla azad etmək hüquqlarından istifadə etmək məcburiyyətində qoya bilər. Güclü orduya malik Azərbaycan dövləti buna qadirdir. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, Azərbaycan ərazisində ikinci bir Ermənistan dövləti yaransın». Niatımız birlikdədir, Azərbaycan xalqı prezidentin ətrafında sıx birləşərək ərazi bütövlüyünü bərpa edə bilər və edəcəkdir!!!

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan dilində

1. **Abdullayev Ə.** Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, Elm, 1998.
2. Azərbaycan Respublikası Qanunlar Külliyyatı. Bakı. Qanun, 2001.
3. Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında. Bakı. Azərbaycan, 1998.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.89, s.1.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.379, s.3.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.79, s.2.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.609, s.1.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.410, s.1, s.200.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.411, s.7.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.278, s.1.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.796, s.2.
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.710, s.1.
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.420, s.1.
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.28, s.1.
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.27, s.1.
16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.17, s.1.
17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.2029, s.1.
18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.173, s.1.
19. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.271, s.1.
20. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.1114, s.9.
21. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.1119, s.2.
22. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.2502, s.1.
23. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.403, s.1.
24. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.391, s.2.
25. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.1268, s.2.
26. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.130, s.1.
27. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.61, s.1.
28. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.114, s.16, i.1, v.69.
29. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.1, s.2, i.2, v.24.
30. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.13, s.4, i.20, v.2.
31. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.970, s.4.
32. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.289, s.2, i.5, v.7, 23.
33. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.456, s.16, s.16, i.129, v.32.
34. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.2894, s.2, i.5, v.57, 72.

35. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.894, s.4, i.65, v.131.
36. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.2891, s.2, i.5, v.40, 51, 60.
37. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. F.2511, s.3, i.38, v.16; s.1, i.350, v.18.
38. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.2.
39. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.461, s.1, i.4582, v.4.
40. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.379, s.3, i.87, v.10.
41. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.277, s.2, i.76, v.39.
42. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.410, s.1.
43. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.17, s.1, i.397, v.10.
44. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.1. s.200, 74, 331, 55, 169, 7, 85, 206, 233.
45. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.609, s.21, s.1.
46. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.276, s.1.
47. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.894.
48. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.27, s.1, s.2.
49. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.89, s.1.
50. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.258, s.1.
51. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F. N.Nərimanov, i.32, v.46.
52. AMEA TİEA, f.1.
53. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Yeddinci cild (iyun 1941–2002-ci il). Bakı, Elm, 2003.
54. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild (aprel 1920–iyun 1941). Bakı, Elm, 2000.
55. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999-cu il, IV cild. Bakı, 2000, səh.8.
56. Azərbaycan Respublikası, 1981-2001, səh.48.
57. Azərbaycan Respublikası, 1991-2001, səh.57.
58. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetin məlumatı, 1999, №11.
59. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 1996.
60. Azərbaycan sovetləri. Bakı, 1995, səh.28.
61. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı. 30 avqust 1991.
62. Azərbaycan SSR-nin 40 illiyi. Bakı, 1960. Məqalələr məcmuəsi, səh.72.
63. Azərbaycan SSR və sosializm quruculuğu. Statistik külliyyat. Bakı, 1996, s.96.
64. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Beşinci cild (1900—27 aprel 1920). Bakı, Elm, 2001.
65. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1998.
66. Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı. Bakı, 1934, s.115.
67. Azərbaycanda sosialist sənayeləşməsi. Bakı, 1987.
68. Azərbaycan hökumətinin 1927-1928-ci illərdəki fəaliyyəti haqqında. Bakı, 1929.
69. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
70. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990.
71. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI cild. Bakı, 1982, səh.356.
72. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V cild. Bakı, 1981, səh.330.
73. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III cild. Bakı, 1979, səh.309.
74. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild. Bakı, 1977, səh.503.
75. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987, səh.262.
76. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild. Bakı, 1986, səh.34.
77. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild. Bakı, 1984, səh.394.
78. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1969.
79. «Azadlıq» qəzeti, 29 aprel 1995-ci il.
80. «Azadlıq» qəzeti, 18 yanvar 1990-cı il.
81. «Azadlıq» qəzeti, 20 may 1994-cü il.
82. «Azadlıq» qəzeti 15 may 1992-ci il.
83. «Azadlıq» qəzeti, 24 may 1994-cü il.
84. «Azərbaycan», 1988, №10, səh. 158-159.
85. «Azərbaycan» qəzeti, 25 sentyabr 2002-ci il.
86. «Azərbaycan» qəzeti, 23 yanvar 1993-cü il.

87. «Azərbaycan» qəzeti, 25 fevral 1999-cu il.
88. «Azərbaycan» qəzeti, 26 fevral 1997-ci il.
89. «Azərbaycan» qəzeti, 8 avqust 1996-cı il.
90. «Azərbaycan» qəzeti, 28 yanvar 1994-cü il.
91. «Azərbaycan» qəzeti, 14 dekabr 1997-ci il.
92. «Azərbaycan» qəzeti, 1 may 1920-ci il.
93. «Azərbaycan» qəzeti, 8 iyul 1919-cu il.
94. «Azərbaycan» qəzeti, 10 may 1994-cü il.
95. «Azərbaycan» qəzeti, 23 fevral 1994-cü il.
96. «Azərbaycan» qəzeti, 25 aprel 1995-ci il.
97. «Azərbaycan» qəzeti, 25 yanvar 1994-cü il.
98. «Azərbaycan» qəzeti, 5 noyabr 1993-cü il.
99. «Azərbaycan» qəzeti, 20 fevral 1993-cü il.
100. «Azərbaycan» qəzeti, 20 may 1995-ci il.
101. «Azərbaycan» qəzeti, 26 yanvar 1993-cü il.
102. «Azərbaycan» qəzeti, 15 may 1996-cı il.
103. «Azərbaycan» qəzeti, 15 may 1992-ci il.
104. Azərbaycan K(b)P IV qurultayının materialları. Bakı, 1922-ci il, səh.19.
105. «Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1979, səh.32.
106. «Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1931, №2, səh.40.
107. «Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri», 1956, №3, səh.102.
108. Azərbaycan SSR-in DQMV-i haqqında qanunu. Bakı, 1987, s.16.
109. Azərbaycan SSR-in iqtisadi coğrafiyası. Bakı, 1963, səh.208.
110. Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı, 1994, səh.51.
111. Azərbaycan xalq təsərrüfatı 60 ildə. Bakı, 1982.
112. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild. 1920-1937. Bakı, 1987.
113. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərdə. Bakı, 1970, s.23-42.
114. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. I cild, Bakı, 1986.
115. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1954.
116. Azərbaycan SSR Konstitusiyası (əsas qanun). Bakı, 1926, s.18.
117. Azərbaycan Kommunist Partiyası Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsində. «Kommunist» qəzeti, 4 oktyabr 1963, №234 (12400).
118. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri), Bakı. 1995.
119. Axundov R. Kənddə iş haqqında. Bakı, 1921.
120. Axundov N. Qarabağ səlnamələri. Bakı, 1989.
121. Axundov V. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 40 illiyi. «Kommunist» qəzeti, 4 oktyabr 1963, №234 (12400).
122. Axundov P. Dağlar qoynunda şəhər (Şuşa), «Təşviqatçı», 1967, №12, s.16.
123. Axundov M., Poladov M. Şuşanın əbədi yadigarları. «Elm və həyat» jurnalı. Bakı, 1986, səh.16-18.
124. Axundova G. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağda sənətkarlıq. Bakı, 2000-ci il.
125. Ağayev M. Şuşada. «Azərbaycan işçi kəndli müxbiri». 1930, №6-7, s.23-24.
126. Ağayev M. «Müsavət»ın aqrar siyasəti. Bakı, 1930.
127. Ağayev R.R. Azərbaycan komsomolu sənayeləşdirmə dövründə. Bakı. 1957, s.68.
128. Ağ ləkələr silinir. Bakı, 1991, s.9.
129. Ağayev T.M. Azərbaycan rayonlarının elektrikləşməsi tarixindən (1926-1932). «Azərb. SSR EA xəbərləri», ictimai elmlər seriyası, 1962, №4, s.3.
130. Ağamalıyan P.M. Dağlıq Qarabağın tərəqqisi (1920-1960). «Təşviqatçı», 1967, №9, s.14-15.
131. Ağamalıoğlu S. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin III sessiyasında nitqi. «Yeni yol» qəzeti, 27 may, 1928, №120 (1135).
132. Ağamirov U. Şuşa kurortunun inkişafı. «Kommunist» qəzeti, 23 iyul 1953. №171 (9278).
133. Ağamirov U. Stepanakert. «Kommunist» qəzeti, 21 iyul, 1953, №17 (9277).
134. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. Bakı, 2003.
135. Ağamalıoğlu F. XX yüzilliyin siyasi tarixi: 1980-1990. Ankara, 1991, səh.208-210.
136. Azərbaycan SSR DQMV-nin oykonimləri haqqında. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1981, səh.62.
137. AK(b)P dördüncü qurultayı. 2-7 fevral, 1922, Bakı, 1922, s.19.
138. AK(b)P Azərbaycan Vilayət Komitəsinin məruzəsi üzrə AK(b)P MK-nın qərarı. 15.08.1927. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qətnamə və qərarları. Bakı, 1987, I cild.

139. AK(b)P MK Plenumu, 9.04.1929. «Mədəni quruculuq sahəsindəki vəzifələr haqqında», Bakı, 1929.
140. **Alizadə A.** Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan ərazilərində bulaqlar və ondan istifadə. «SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası)», 1940, №4, s.53-54.
141. **Arif M.** Azərbaycan ədəbiyyatının yeni yüksəliş dövrü. Bakı, 1958.
142. **Arslanoğlu C.** Erməni zülmü 1919-1930-cu illərdə «Xəzər» jurnalı, 1990, №3, s.19-28.
143. **Arzumanlı V., Mustafa N.** Tarixin qara səhifələri: Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı. Qartal nəşriyyatı, 1998.
144. **Arzumyan M.** Dağlıq Qarabağda maldarlıq işlərini necə yüksəltməli. «Yeni kənd», 1930, №8-9, s.14.
145. **Arustamyan A.** Xalq maarifinə qayğı. «Kommunist» qəzeti, 7 iyul, 1953, № 158 (9165).
146. **Armaoğlu F.** XX yüzilliyin siyasi tarixi: 1980-1990, Ankara, 1991, səh. 208-210.
147. **Aslanov S.R.** Azərbaycan sosializm quruculuğu yollarında. Bakı, 1962.
148. **Atakişiyev A.** Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycan fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1961, səh.76.
149. **Avanesov C.** Dağlıq Qarabağda kolxoz quruculuğu. «Kommunist» qəzeti, 12 fevral, 1933, №294 (4016).
150. **Ayvazyan S.** Mədəni yüksəliş. «Kommunist» qəzeti, 3 oktyabr, 1963, №233 (12399).
151. **Ayvazyan Q.** Sağlamlıq şəhəri. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1948, №117 (7814).
152. **Bağirov M.** DQMV-nin 10 illiyi. «Kommunist» qəzeti, 22 dekabr 1933, №294 (4016).
153. **Bayramov Q.** Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə dövründə Bakı mədən-zavod komissiyaları. Bakı. 1968.
154. **Bayramov A.** Sovet Azərbaycanı oktyabrın yetişdirməsidir. Bakı, 1957.
155. **Bakıxanov A.A.** Gülüstani-İrəm. Bakı, 1993.
156. **Babaşov R.** Memar Kərbalayı Səfixan yaradıcılığı Dağlıq Qarabağın dini memarlığı. Bakı, 1993.
157. «Bakı» qəzeti, 18 iyul 1997-ci il.
158. **Balayev A.M.** Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət (1985-1995-ci illər). Bakı. «Nurlan», 2005.
159. **Baykara H.** Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı. 1992.
160. **Bünyadov Z.M.** Qırmızı Terror. Bakı, 1993.
161. **Bünyadzadə D.** 10 il sosializm quruluşunda. «Yeni kənd». 1930, №4, s.11-12.
162. **Bünyadzadə D.** Azərbaycan sosializm yolunda. İnkilab və mədəniyyət, 1932, №3-4, s.22-28.
163. **Budaqov B.Ə.** «Toxunulmaz müqəddəslər», «Elm və həyat» jurnalı, 1979, №12.
164. **Çavçavadze İ.** Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı-Elm-1990, səh.120.
165. **Çeşməzər M.** Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986.
166. **Çıraqzadə V.** İstiqlal yollarında. Bakı, 1992.
167. **Çiçəklənən Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti.** «Ədəbiyyat» qəzeti. 28 iyul, 1948, №21 (527).
168. **Çiçəklənən sosialist vilayəti.** «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1948, №117 (7814).
169. **Cavanşir M.C.** Qarabağ tarixi. Bakı, 1969.
170. **Cəfərov Ə.** Quruçay dərəsində. Bakı, 1990.
171. **Ülgi İ.** Qızıl ulduzlu hilala doğru. H.Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1994, səh.40-41.
172. **DQMV Partiya Komitəsinin plenum və bürolarının protokolları.** 1979-1989-cu illər, səh.76.
173. **DQMV-nin Sessiya və İcraiyyə Komitəsinin iclaslarından çıxarışlar.** 1979-1989-cu illər. Bakı, 1990-cı il, səh.18.
174. **DQMV İpək Kombinatının illik hesabatı.** Xankəndi, 1971, səh.19.
175. **DQMV İpək Kombinatının Əmək Şöbəsinin illik hesabatı.** Xankəndi, 1970, s.187.
176. **DQMV İpək Kombinatının illik hesabatı.** 1976, s.260.
177. **DQMV İpək Kombinatının Əmək Şöbəsinin illik hesabatı,** 1979, səh.315.
178. **DQMV-i Sovet hakimiyyəti illərində (statistik məlumatlar).** Bakı, 1970, səh.54.
179. **DQMV-i Mərkəzi Əmanət Kassasının 1975-1980-ci illər hesabatları.** Xankəndi, 1981.
180. **DQMV-i statistik rəqəmlərdə,** Bakı, 1980, səh.29, 176.
181. **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 50 ildə.** Azərneşr, 1973.
182. **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 40 ildə.** Azərneşr. 1963.
183. **Dağlıq Qarabağ. Zəka qalib gələcək. Sənədlər və materiallar.** Bakı. 1997.
184. **Dadamyan V.** Zəhmətkeşlərin cənsağlığı üçün. «Kommunist» qəzeti, 07 iyul, 1953, №158 (9265).

185. **Daydəbəyov S.Q.** Qarabağın hidro energetika ehtiyatları. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. (humanitar elmlər seriyası), 1948, №8, s.21.

186. **Dilbazov Ə.** Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndinə köməyi (1920-1923). Bakı, 1959, s.460-480.

187. **Dubner A.** Bakı proletariyatı inqilab illərində. Bakı, 1931.

188. Ermənistan Respublikası: Terrorizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 2002, səh.3-18.

189. **Əliyev H.B.** Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası. Bakı, 1963, səh.206.

190. **Əliyev H.Ə.** Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab, Bakı, 1997, səh.492-498.

191. **Əliyev H.Ə.** Müstəqillik yollarında. I cild, Bakı, 1997-ci il, səh.23, 45.

192. **Əliyev H.Ə.** Müstəqilliyimiz əbədidir. I-IV cild, Bakı, 1997-1998.

193. **Əliyev H.Ə.** Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2001.

194. **Əliyev H.Ə.** DQMV-nin 50 illiyi. «Kommunist» qəzeti, 24 noyabr, №217, 1973.

195. **Əliyev H.H.** Dağlıq Qarabağ həqiqətləri. Bakı, 2005.

196. **Əliyev X.** Sovet hakimiyyəti Azərbaycan kəndlərinə nə verdi? Bakı, 1957.

197. **Əliyev P.** Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1963.

198. **Əliyev P.** Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983.

199. **Əliyev İ.** Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989, s.98.

200. **Əliyev X., Əlimirzəyev X.** Azərbaycan kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi tarixindən. Bakı, 1965, s.90.

201. **Əliyev X.** Kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulmasında fəhlə sinfinin rolu. «Təşviqatçı» jurnalı, 15 avqust 1967, №3, s.9-10.

202. **Əliyev Y.** Sovet Dağlıq Qarabağının çiçəklənən maarif və mədəniyyəti. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1958, №116.

203. **Əliyev M.T.** Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.

204. **Əlimirzəyev X.** Azərbaycan kommunizm quruculuğu yollarında. Bakı, 1967.

205. **Əliyev A.** Naxçıvan MSSR-də kitabxana işi (1920-1985). Bakı, 1991, s.12.

206. **Əlizadə Ə.Ə.** Dağlıq Qarabağ və Kiçik Qafqazın poligeni. «SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1939, №5, s.144-145.

207. **Əlizadə Ş.** Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kitabxana işinin tarixi. Bakı, 2001.

208. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, №21 (527), 27 iyul 1948-ci il.

209. **Əsədov F., Kərimova S.** Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, 1993.

210. **Əsədov S.** Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995, s.410.

211. **Əsədov S., Məmmədov İ.** Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.

212. **Əfəndiyev R.** Azərbaycanın el sənəti. Bakı, 1971.

213. **Əfəndiyev Z.** İpəkçilik. Bakı, 1964, s.56.

214. **Əhmədov X.** Azərbaycanda sovetlərin yaranması və möhkəmləndirilməsi (1920-1925), Bakı, 1966, s.133.

215. **Əhmədov R.** Dövlət və rəhbər Bakı, 1998.

216. **Əhmədov A.** Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, 1991-ci il, səh.87.

217. **Əhmədov E.** Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Beynəlxalq Təşkilatlar. Bakı: Tuna, 1998.

218. **Əzizbəyov X.** Kənd təsərrüfatının əsaslı yüksəlişi uğrunda. Bakı, 1955.

219. **Göyüşov R.** Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azərbaycan nəşr, 1993.

220. **Fərzəliyev İ.** Kollektivləşdirmə uğrunda mübarizə. Bakı, 1968, s.68.

221. **Fərzəliyev Y.** Dostluq və qardaşlıq diyarı. Bakı, 1985, s.76.

222. **Fərəcova M.** Şuşa kurort şəhəridir. «Kommunist» qəzeti, 3 oktyabr 1963, №233 (12399).

223. **Frik A.** Sovet Azərbaycanında həmkarlar ittifaqı hərəkatının tarixi üzrə oçerklər. Bakı, 1927.

224. **Hacıyev T., Vəliyev K.** Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983, s.50.

225. **Hacıyev N.** Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.

226. **Hacıyev Q.Ə.** Erməni iddialarının əsassızlığına dair. «Qarabağ dünən, bu gün, sabah». Qanun — 2007, s.164-171.

227. **Hacıyev Q.Ə.** Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Qarabağ suallar və faktlar. Bakı, 2005, səh.72-73.

228. **Hacıyev Q.Ə.** Qarabağda erməni terrorunun qədim izləri AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun elmi konfrans materialları. Bakı, 2003, səh.336-337.

229. **Hacıyev A.N.** Qars və Araz Türk respublikaları tarixindən. Bakı, 1994.

230. **Hacıyev İ.** Sağlamlıq şəhəri. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun, 1948, №117 (7814).
231. **Hauzer E.** Dağlıq Qarabağın göyüm faunasına dair. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri», 1940, №1, s.74-75.
232. **Heydərov N.** Zəngəzur dağlarında. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1972.
233. **Həsənzadə N.** Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
234. **Həsənov V.S.** Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı sənayenin inkişafı uğrunda mübarizədə (1926-1932-ci illər). Bakı, 1988, s.19.
235. **Həbibov V.** Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bakı, 1985.
236. Həmişə irəlidə. «Təşviqatçı», 1979, №4, s.7-8.
237. **Həsənoğlu F.** Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2005, səh.139.
238. **Həsənov Ə., Cəfərov Ə.** Şuşa mağarasından tapılan arxeoloji materiallar. Azərbaycan SSR EA-nın məruzələri, Bakı, 1982, səh.29.
239. **Həsənlı C.** «Ağ ləkə»lərin qara kölgəsi, Bakı, 1991, səh.58.
240. **Həmidov M.** Yaradıcı və həyətəyanı təsərrüfatlar. Bakı, 1983, s.40.
241. **Hüseynov R.** Azərbaycanda inqilabi hərəkət, tarixi oçerklər. Bakı, 1926.
242. **Hüseynov İ.** Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Bakı, 1960.
243. Xankəndi ayaqqabı fabrikinin əmək şöbəsinin hesabatı, 8 sentyabr 1979-cu il arayışı.
244. «Xalq qəzeti», 30 noyabr 1991-ci il.
245. «Xalq Ordusu» qəzeti, 11 fevral 1991-ci il.
246. «Xalq qəzeti», 17 fevral 1993.
247. «Xalq qəzeti», 28 mart 1992-ci il.
248. «Xalq qəzeti», 18 sentyabr 1997-ci il.
249. «Xalq qəzeti», 2 noyabr 1997-ci il.
250. «Xalq qəzeti», 1 avqust 1992-ci il.
251. «Xalq qəzeti», 25 iyul 1997-ci il.
252. «Xalq Ordusu» qəzeti, 22 may 1992-ci il.
253. Xocalı genosidi xronikası. Bakı. 1993, s.152.
254. **Xəlilov X.** Qarabağ etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı, 2006.
255. **Xəlilov X.** Qarabağ. Bakı, 2000.
256. **Xəlilov C.A.** Qərbi Azərbaycanın tunc və dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələri. Bakı. 1959.
257. **Xəlilov X.D.** Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
258. **Xəlilov A.A.** Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932). Bakı, 1974.
259. **İbrahimov Z.İ.** Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, 1970.
260. **İbrahimov Z.İ.** Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, 1960.
261. «İqtisadiyyat» jurnalı. 1968, №4, səh.63.
262. «İqtisadi xəbərlər», 1928, №2, səh.72.
263. **İbişov F.** Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, 1996.
264. **İmanov R.** Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti sosializm quruculuğu illərində. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, 1979, №4, s.31-35.
265. **İmanov R.** Planlar həyata keçirilir. «Təşviqatçı» jurnalı, 1979, №16, s.25-29.
266. **İmanov R.** Çiçəklənən diyar. Bakı. 1984, s.78.
267. **İmanov R.** Sosialist Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1961, s.127.
268. **İmanov R.C.** Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd qondarma DQMV-i. Bakı, 2005, s.95-97.
269. **İmanzadə S.** Oktyabr sosialist inqilabı və Azərbaycanda qadın azadlığı. Bakı, 1957.
270. **İonesyan Q.A.** Lenin kooperasiya planının DQMV-də həyata keçirilməsi tarixindən. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri» (ictimai elmlər seriyası), 1958, №5.
271. **İsmayılova A.** Azərbaycan SSR-in DQMV-nin toponimlərinin öyrənilməsi və tədqiqi. «ADPU-nun Xəbərləri», Bakı, 1989, s.176.
272. **İsmayılova A.** Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi (Azərbaycan Respublikası). Bakı, 1995.
273. **İsmayılov R.** Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
274. **İsmayılov M., İbrahimov M.** El atası. Bakı, 1994.
275. **İsmayılov M.** XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan köçəri maldarlıq adlanan məsələnin tarixşünaslığına dair. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, 1973, №1-3, s.54.
276. **İsayev İ.** 1920-1940-cı illərdə Bakı sənaye müəssisələrinin bərpa və inkişafı. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1960, №1, s.16.
277. **İsmzadə Ö.Ş.** Martuni rayonunda yeni arxeoloji tapıntılar. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri», tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1958, №8, s.75.

278. Keçmişin kölgələri (Dağlıq Qarabağın 10 illiyi). «Kommunist» qəzeti, 14.12.1933, №146 (1712).
279. **Kərimov İ.** Şuşa-Ağdam teatri. Bakı, 2001, s.117, 129.
280. **Kərimov N.** Odlar yurduunun səyyah və geoloqları. Bakı. 1986.
281. **Koçarev S.S.** DQMV-də şah-tut ağacı. Bakı, 1950, s.28-30.
282. «Kommunist» qəzeti, 22 may 1988-ci il.
283. «Kommunist» qəzeti, №18, 23 may 1920-ci il.
284. «Kommunist» qəzeti, №17, 1 may 1920-ci il.
285. «Kommunist» qəzeti, №36, 28 iyul 1920-ci il.
286. «Kommunist» qəzeti, №42, 19 avqust, 1920-ci il.
287. «Kommunist» qəzeti, №78, 2 dekabr 1920-ci il.
288. «Kommunist» qəzeti, №117 (7814), 13 iyun 1948-ci il.
289. «Kommunist» qəzeti, №68, 29 iyul 1921-ci il.
290. «Kommunist» qəzeti, 31 yanvar, 1991-ci il.
291. «Kommunist» qəzeti, №35, 13 iyun 1920-ci il.
292. «Kommunist» qəzeti, №674, 24 dekabr 1933-cü il.
293. «Kommunist» qəzeti, 13 oktyabr 1979-cu il.
294. «Kommunist» qəzeti, №146 (7843), 28 iyul 1948-ci il.
295. «Kommunist» qəzeti, №117 (7814), 13 iyun 1950.
296. «Kommunist» qəzeti, №7818, 12 yanvar 1954-cü il.
297. «Kommunist» qəzeti, №8118, 6 fevral 1960-cı il.
298. «Kommunist» qəzeti, 13, 16 avqust 1989-cu il.
299. «Kommunist» qəzeti, №11 (17050), 18 yanvar 1979.
300. **Köçərli T.K.** Yaddan çıxılmaz Qarabağ, Nəqşi-Cahan Naxçıvan. Bakı. Elm nəşriyyatı, 1998.
301. **Köçərli T.K.** Qarabağ. Bakı, 1998.
302. **Köçərli T.K.** Azərbaycan Kommunist partiyasının sosializm qurmaq uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1990.
303. Qarabağ İpək Kombinatının illik hesabatı, 1970, s.59.
304. **Qasımov A.** Sosializmdə maddi rifah səviyyəsi, Bakı, 1967, səh.58, 64.
305. «Qayıdış». 1990-1993. Sənədlər toplusu. Bakı, 1996, səh.81.
306. «Qarabağ dünən, bu gün, sabah». VI elmi konfransın materialları. Bakı, 2007, səh.76-82.
307. Qardaşlıq ailəsində. DQMV-nin 50 illiyi. Azərənşr, 1973.
308. **Qarayev S.** Qarabağ torpağında. «Kommunist» qəzeti. 03.10.1963, №233 (12399).
309. **Qarayev C.** Dağlarda tikinti. «Şərq qapısı». 23 aprel 1975, №95 (11018).
310. **Qaradağı H.** Qarabağnamələr. II cild. Bakı, 1991.
311. Qanunlar külliyatı 1919. Petroqrad, 1920, s.97.
312. **Qaffarov T.B.** Azərbaycan tarixi. XX əsrin 80-90-cı illəri. Bakı, 1997.
313. **Qaffarov T.B.** Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999.
314. Qayıdış. 1990-1993. Bakı, 1996.
315. **Qasparyan L.** Çartaz şəhərə dönür. «Təşviqatçı» jurnalı, 1966, №13, s.24.
316. **Qaziyev M.** Nəriman Nərimanov. Bakı, 1956.
317. **Qasimov İ.** Azərbaycanda kolxoz quruculuğu. Bakı, 1956, s.29.
318. **Qasımzadə Q.** Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu. Bakı, 1973.
319. Qeybullayev Q. Qarabağ. Bakı, 1990.
320. Qəsd. Bakı, 1996.
321. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı, 1995, s.93.
322. **Qəməröglü İ.** Dünya susur, tarix susmur. Bakı, 1994, s.109.
323. **Qəndilov S.** 1920-ci illərdə Sovet Azərbaycanında Partiya həyatının bəzi məsələləri. Bakı, 1990.
324. **Qəndilov S.** Azərbaycanda partiya quruculuğu məsələləri. Bakı, 1971.
325. **Qriqoryan T.** Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 25 illiyi. «Təşviqatçı» jurnalı, 1948, №6, s.59.
326. **Qriqoryan E.P.** Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 30 illiyi. «Kommunist» qəzeti. 07 iyul, 1953-cü il, №158 (9265).
327. **Qrunts L.** Qarabağın dağlarında «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 28 iyul 1948, №21 (527).
328. **Quliyev R.D.** 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə. Faktlar və şərhlər. («Həyat» qəzeti, 15 may 1992-ci il).
329. **Quliyev V.** Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı, Ozan, 1999.
330. **Quliyev Ə.N. V.İ.** Lenin və Azərbaycan. Bakı. 1960.
331. **Quliyev C.B.** DQMV-nin təşkil edilməsi tarixindən. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, 1973, №3, s.38.
332. **Quliyev C.B.** Dağlıq Qarabağ: Müəllifin tale məsələsi. «Kommunist» qəzeti. 20 mart 1991-ci il.
333. **Quliyev N.** Dostluq və qardaşlıq səhnəsi. Bakı, 1979, səh.24.
334. **Quliyev V.** Azərbaycan kəndində mədəni-maarif müəssisələrinin yaradılmasında Bakı fəhlə sinfinin köməyi. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). Bakı, 1988, №1, s.49.
335. **Quliyev Ə.** Daha böyük qalibiyyətlərə doğru. «Kommunist» qəzeti, 25 aprel 1930, №93 (2906).

336. **Qurbanov B.** Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndinə hami-lik köməyi 1923-1934, «Təşviqatçı» jurnalı, 1967, №11, s.24-30.

337. **Qüdrətov D.H.** Türk xalqları, Bakı, 2001.

338. **Liddel S.** Müsəlmanlarla müharibə. Ermənilər yenə hücum edirlər. Azərb. EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə hüquq seriyası, №4, 1989.

339. **Mahmudov İ.** Qarabağ tarixini saxtalaşdırmaqda davam edirlər. Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq, seriyası), 1989, №4, s. 29-34.

340. **Mahmudov Y., Şükürov K.** Qarabağ tarixi. «Qarabağ su-allar və faktlar». Bakı, 2001, səh.39.

341. **Mahmudov Y.** Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998-ci il.

342. **Mahmudov Y.** Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980-ci il.

343. **Mahmudov Y.M., Şükürov K.K.** Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı. Təhsil, 2005, 380 s.

344. **Mayovski V.** Erməni xalqının tarixi, Yerevan, 1980, səh.60.

345. **Mehdizadə M.** Azərbaycanda sovet məktəblərinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, 1959.

346. **Mehdizadə M.** Azərbaycan xalq maarifi yeni yüksəlişdə. Bakı, 1967.

347. **Melikimyan Q.A.** Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 40 illiyi. «Kommunist» qəzeti, 04.10.1963, № 234 (12400).

348. **Melikimyan Q.A.** Mehriban qardaşlıq ailəsində. «Kom-munist» qəzeti, 03.10.1963, №233 (12399).

349. **Məmmədli İ.** Məkrli niyyət, mənfur siyasət. Bakı, 2004, s.7-8.

350. **Məmmədov İ., Əsədov S.** Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.

351. **Məmmədova H.** Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizə (1918-1920-ci illər). Bakı, 2001-ci il.

352. **Məmmədov A.Ə.** Azərbaycanda Staxanov hərəkatı. Bakı. Azərnaşr, 1975, s.56.

353. **Məmmədov A.Ə.** Yeddiillik plan Lenin xarici siyasətinin ifadəsidir. Bakı, 1960, s.39.

354. **Məmmədov A.Ə.** Birinci beşillikdə Azərbaycan sənayesi-nin inkişafına dair. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri», 1969, №3, s.29-31.

355. **Məmmədov E.İ.** Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləş-məsi ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə 1917-1929, Bakı, 1961, s.106.

356. **Məmmədova L.** 1921-1925-ci illərdə Azərbaycanın üzüm-çülük və şarabçılıq təsərrüfatı. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1968, №4, s.64-65.

357. **Məmmədova A.** 1921-1925-ci illərdə Azərbaycanın üzüm-çülük və şarabçılıq təsərrüfatı. «İqtisadiyyat» jurnalı, 1968, №4, s.60-64.

358. **Məmmədov E.İ.** Kənddə kütləvi siyasi iş və istismarçı ünsürlərə qarşı mübarizədə onun əhəmiyyəti. «Azərb. SSR EA Xəbərləri», humanitar elmlər seriyası, 1960, №3, s.35-39.

359. **Məmmədov N.R.** Dağlıq Qarabağda ərzaq sapalağından yeni iqtisadi siyasətə keçid. Pedaqoji universitet xəbərləri, hu-manitar elmlər seriyası, №1, Bakı, 1996, s.162-164.

360. **Məmmədov N.R.** Qarabağın dağlıq hissəsinin öyrənilməsi tarixinə dair. Pedaqoji universitet xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, Bakı, 1997, s.90-92.

361. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri (1918-1920). Ali pedaqoji məktəblərdə humanitar və ictimai elm-lərin tədqiqi və tədrisinə dair II respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 1997, s. 141-142.

362. **Məmmədov N.R.** Şuşa Qarabağın mərkəzi, mədəniyyət ocağıdır. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfranslarının materialları, №2, Bakı, 1998, s.66-67.

363. **Məmmədov N.R.** Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd, Qarabağın dağlıq hissəsinin statusunun müəyyənləşməsi. Pedaqo-ji Universitet xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, №2, Bakı, 1999, s.23-25.

364. **Məmmədov N.R.** Dağlıq Qarabağda milli və dini ənənələ-rə qarşı mübarizə. (1920-1924). Pedaqoji Universitet xəbərləri, humanitar, pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası, №4. Bakı, 2000, s.178-179.

365. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində mədəni-maarif və mətbuatın inkişafı (1950—1960-cı illər). «Tarix və onun problemləri». Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2007, №1, səh.148-153.

366. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı (1950—1960-cı illər). ADPU-nun «Xəbərlər» bülleteni. Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2006, №4, səh.252-262.

367. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər). ADPU-nin «Xəbərlər» bülleteni, Humanitar elmlər seriya-sı. Bakı, 2005, № 5, səh.233-241.

368. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ipək emalı sənayesi (1950-1960-cı illər). AMEA Folklor İnstitutu. «Elmi axtarışlar». XXVIII buraxılış. Bakı. Səda, 2006, səh.216-220.

369. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində təhsilin inkişafı (XX yüzilliyin 50-60-cı illəri). «Qarabağ dünən, bu gün, sabah» jurnalının 5-ci elmi konfransının materialları. Bakı, 2006, səh.170-175.

370. **Məmmədov N.R.** Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Sənayenin bərpa və inkişafı (1946-1950-ci illər), «Qarabağ dünən, bu gün, sabah» 6-cı elmi-əmali konfransının materialları. Qanun nəşriyyatı - 2007, səh.226-232.

371. **Məmmədov N.R.** Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı. Bakı, 2003.

372. **Məmmədov N.R.** Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti iyun 1941-dekabr 1950-ci illərdə. Bakı, 2006, s.128.

373. **Məmmədov N.R.** Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004, s.82.

374. **Məmmədov N.R.** Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı. Bakı, 2002, s.28.

375. **Məmmədov N.R.** Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, 2005.

376. **Məmmədov N.R.** Dağlıq Qarabağda may çevrilişi və milli müqavimət hərəkəti. Bakı, 2002, s.13.

377. **Məmmədov Ə.** Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1980-1997). Bakı, 2001.

378. **Mikirtımyan M.** Özünü tənqid və ciddi məsuliyyət. «Azərbaycan işçi kəndli müxbiri», 1932, №1-2, s.19-20.

379. **Mikirtıçev Q.A.** Vilayətin elm mərkəzi. «Kommunist» qəzeti, 13.06.1948, №117 (7814).

380. Mircəfər Bağırovun məhkəməsi, Bakı, 1993, səh.114-115.

381. «Mühakimə», 1995-ci il, №5-9.

382. Müstəqil Azərbaycanın 10 ili. Statistik məcmuə. Bakı, 2001.

383. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı, 2001, s.257-259.

384. Müasir dövrdə Azərbaycan sovet kəndində ictimai-iqtisadi irəliləmələr. Bakı, 1973, səh.81-92.

385. **Mustafayev B.** Dostluq. «Kommunist» qəzeti, 24 iyul, 1948, №146 (7843).

386. **Musayev İ.** Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.

387. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 25 illiyi, «Təbliğatçı» jurnalı, №6, 1948, s.52-62.

388. **Nazirova B.T., Lazaryev V.Q.** Dağlıq Qarabağın qısa tarixi xülasələri. Bakı, 1948, s.19.

389. **Nazirova B.T.** Azərbaycan SSR-in DQMV-də texniki bitkilərin inkişafı və yetişdirilməsi. Bakı, 1948, s.18.

390. **Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ə.S.** Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı, 2000, s.78.

391. **Nəcəfov Ə.** Azərbaycan Respublikası DQMV-də kitabxana işinin tarixi. Bakı, 2001, s.18.

392. **Nəcəfov Ə.** Xankəndi Pedaqoji İnstitutu. Bakı, 2000, səh.8.

393. **Nərimanov İ.Q.** Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958, s.76.

394. **Nərimanov N.** Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı, 1922.

395. **Nəvvab M.M.** 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, s.4.

396. **Nəsibzadə A.** Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.

397. **Nəriman Yaqublu.** Xocalı qırğını. Bakı, 1992, s.17.

398. **Nəsimli Ə.** Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri. «Qarabağ dünən, bu gün, sabah», Bakı, 2007, s.79.

399. «Ulu Göyçə» qəzeti, 15 dekabr 1993-cü il.

400. «Ulduz» jurnalı. Bakı, 1988, №10, s.157.

401. **Orucov Q.** Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. Bakı, 1984, səh.13.

402. «Odlar yurdu», №17, 1990-cı il, səh.1.

403. Ordubadi M.S. «Qanlı illər». Bakı, 1991.

404. **Orucov N.** İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur soyqırımını. Bakı, 1994.

405. **Oqenosov N.X.** Azərbaycanın qabaqcıl yemçiləri. Bakı, 1941, s.10.

406. **Özdək R.** Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1993.

407. «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 23 noyabr 2001-ci il.

408. «Yeni kənd» jurnalı, 1930-cu il, №4, səh.29.

409. «Yeni kənd» jurnalı, 1930-cu il, №2, səh.28.

410. «Yeni məktəb» qəzeti, №4, Bakı, 1924-cü il.

411. «Yeni yol» qəzeti, 20 dekabr 1933-cü il.

412. **Paşayev A.** Köçürülmə. Bakı, 1995.

413. **Poxomov Y.A.** Azərbaycanın tarixinin qısa kursu. Bakı, 1923.

414. **Prilipko L.İ.** Stepanakert və Şuşa rayonlarının dərman bitkiləri. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri». 1946, №3, s.31-32.

415. «Respublika» qəzeti, №14, 15, 14-15 yanvar 1990-cı il.
416. «Respublika» qəzeti, 24 fevral 2001-ci il.
417. **Rəsulzadə M.Ə.** Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s.69-70.
418. **Rəhimov N.** Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 10 illiyi. «Yeni yol» qəzeti, 22.12.1933, №293 (2810).
419. **Rəhimov Ə.** 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq mülkiyyətinin ləğvi. Bakı, 1962.
420. **Rüstəmov S.H.** Dağlıq Qarabağ çaylarının axımı. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1947, №3, s.19-26.
421. **Rzayev N.** Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda ali pedaqoji təhsilin inkişafı tarixindən. Bakı, 1970.
422. **Sadiqov T.** Beş qardaş. «Kommunist» qəzeti. 24 iyul 1948, №146 (7843).
423. **Safaryan B.** Vilayətin elm mərkəzi. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1948-ci il.
424. **Sayadov S.** Dağlıq Qarabağın yaranmasının 35 illiyi. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti. 6 iyul 1958. №80 (5959).
425. Siyasi tarix, II hissə, Bakı, 1998.
426. «SSRİ tarixi», Moskva, 1960.
427. **Seyidov S.M.** Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri, 1920—1930. Bakı, 1998.
428. **Səlimov M.** Azərbaycan Kommunist partiyası yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə (1921-1922). Bakı, 1959, s.63.
429. **Səmədzadə Z.** Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.
430. **Səfərov A.** Tağlar Mustey düşərgəsi haqqında. «Azərb. SSR EA Xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1977, №3, səh.76.
431. «Səhər» qəzeti, 12 mart 1992-ci il.
432. Sov. İKP MK-nın qurultay, konfrans və plenum materialları. 6-cı cild. Moskva, 1971, səh.385-429.
433. Sov. İKP MK-nın XIX konfransının materialları. Bakı, 1988, səh.87-88.
434. «Sovet Dağlıq Qarabağı» (Lenin milli siyasətinin təntənəsi), Bakı, 1983, s.85.
435. Sov. İKP MK-nın qətnamə və qərarları. III hissə (1930—1954). Bakı, 1954, s.736.
436. **Solofkin A.N.** DQMV-nin geoloji öyrənilməsi tarixi. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1939, №4, s.124-129.
437. **Stepanov V.** Çiçəklənən sosialist vilayəti. «Kommunist» qəzeti. 13 iyun 1948, №117 (7814).
438. **Sumbatzadə Ə.S., Əbdülsəlimzadə Q.Y.** Sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatının sosializm əsaslarının qurulması dövründə. Elm. Bakı. 1983.
439. **Sumbatzadə Ə.S.** Azərbaycanda elmin inkişafı. «Azərbaycan kommunisti» jurnalı, Bakı, 1958, №11, s.3-10.
440. **Sultanov O.B.** 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.
441. **Sultanov O.B.** Azərbaycanın milli müstəqillik uğrunda mübarizə tarixindən. «Pedaqoji Universitetin xəbərləri», Bakı, 1997, №2, s.52-57.
442. **Sultanov L.** Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991, s.119.
443. **Süleymanov M.** Azərbaycan Ordusu: 1991-1993. Bakı, 1994, s.32.
444. **Şahnazarov N.** «DQMV-i». Bakı, 1960, s.27.
445. **Şahnazarov Q.** «DQMV-i», Bakı, 1963, s.43.
446. **Şıxlinski Z.B.** Azərbaycan kəndində Sovet quruculuğu (1926-1932). Bakı, 1975, s.141-144.
447. **Şıxlinski Z.B.** İkinci beşillikdə Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kolxozçu kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi. Bakı, 1961.
448. **Şindanyan A.N.** Heyvandarlıq məhsulları istehsalını artırmaq sahəsində Mardakert rayonunun Stalin adına kolxozun iş təcrübəsi. Bakı, 1958, s.90.
449. «Şeypur» jurnalı, 7 dekabr, 1918-ci il, №8, s.5-6.
450. «Şeypur» jurnalı, 14 noyabr 1918-ci il, №8, s.2.
451. «Şuşa» qəzeti, 12 aprel 1967-ci il.
452. «Şuşa» qəzeti, 22 yanvar 1981-ci il.
453. Şuşanın keçmişi, bu günü və gələcəyi. «Ulduz» jurnalı, №8, 1981, s.62.
454. Şuşa firqə kursu nə verdi? «Kommunist» qəzeti, 18 noyabr, 1927, №268 (981).
455. **Tahirova T.** Kollektivləşmə işlərimiz. «Yeni kənd» jurnalı, 1929, №1, s.10-11.
456. **Tağıyev M.B.** Azərbaycanda pambıqçılığın inkişaf tarixindən. «SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1955, №9, s.79-80.
457. **Tağıyeva T.** Dağlıq Qarabağın şəhər və kəndləri abadlaşır. «Kommunist» qəzeti, 7 iyul 1953, №158 (9265).
458. **Tağıyeva N.** Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kitabxana işinin inkişafı. Bakı, 1960.
459. «Təbliğatçı» jurnalı, 1948, №6, s.18-22.

460. «Təbliğatçı» jurnalı, 1950, №3, s.49-50.
 461. «Təşviqatçı» jurnalı, 1973, №13, s.21.
 462. Ter Qriqoryan T.İ. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (XX əsrin əvvəlləri) «SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1939, №4, s.23-25.
 463. Vahid ailədə. «Təşviqatçı» jurnalı, 1973, №13, s.18-19.
 464. Vahid ailənin görkəmli nailiyyətləri. «Kommunist» qəzeti, 24.07.1948, №146. (7843).
 465. **Vaqif A., Nazim M.** Tarixin qara səhifələri: Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı, 1988, s.165.
 466. **Vəliyev N.A.** Dağlıq Qarabağın hidroqrafiya şəbəkəsi. «Azərbaycan SSR EA xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1957, №6, s.83-84.
 467. **Vəliyev T.T.** XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi (1900-1917). Bakı, 1977.
 468. **Vəliyev T.T.** XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan fəhlələrinin vəziyyəti və təttil mübarizəsi. Bakı, 1998.
 469. **Vəliyev K., Hacıyev T.** Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
 470. **Vəkilov M.** Böyük oktyabr inqilabı və Azərbaycanda sosialist mədəniyyətinin çiçəklənməsi. Bakı, 1958.
 471. **Vəzirov S.A.** Azərbaycan sənayesi. «Təşviqatçı» jurnalı, 1945, №1, s.19-25.
 472. «Vətən səsi» qəzeti, 26 noyabr 1990-cı il.
 473. «Veteran» qəzeti, №27, 20 may 2000-ci il.
 474. **Vurğun S.** Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1934, №11, s.30-33.
 475. Yurdumuz, məskənimiz. «Təşviqatçı» jurnalı, 1967, №11, s.18.
 476. «Yurd yeri». «Ulduz» jurnalı. Bakı, 1986, №4, s.80-81.
 477. **Zavarev V.Q.** Dağlıq Qarabağın qısa coğrafiyası. Bakı, 1948.
 478. **Zavarev V.Q.** Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətinin yolları, Bakı, 1948, s.22.
 479. Zaqafqaziya partiya işçilərinin məlumat kitabı. Tiflis, 1932.

II. Türk dilində

480. **Armaoğlu F.** 20 Yüzyıl siyasi tarihi: 1980-1990. Ankara, 1991.
 481. **Atnur İ.E.** Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara, 2001.

482. **Aydın M.** Ermenistanla ilişkiler. İstanbul. 2001.
 483. Azərbaycan bölgelerinde ermeni sorumu (1918-1920). Ankara, 2001.
 484. Azərbaycan Cumhuriyyətinin Bağımsızlığı və Karabağ Olayları. İstanbul, 1992.
 485. Azərbaycan-Türk Kültür Dergisi. Mayıs-Haziran, 1990.
 486. Azərbaycan-Türk Kültür Dergisi. Eylül-Ekim, 1990.
 487. Azərbaycan ülke raporu. Ankara, 1995.
 488. **Bal İ., Çufalı M.** Düünden bugüne Türk-Ermeni ilişkileri. Ankara, 2003.
 489. **Bilge A. Suat Z.** Bağımsız Devletler Topluluğu ve Türkiye. Ankara, 1995.
 490. **Budak M.** Azərbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ meselesi ve Türkiyenin politikası. Ankara, 1996.
 491. **Dağı Z.** Rusiyanın Güvenlik Politikası ve Türkiye, Uluslararası Güvenlik Sorunları və Türkiye. Ankara, 2002.
 492. **Demirel A.F.** Türkiye Kafkazy ilişkileri. İstanbul, 2004.
 493. **Fuller E.** Türkiye Orta Asiya ve Transkafkasyada nüfuz sahibi olmak için. Ankara, 1996.
 494. **Gömek S.** Türk Cümhuriyetleri ve Toplulukları tarihi. Ankara, 1999.
 495. **İşyar Ö.G.** Bölgesel ve global güvenlik çıkarları bağlamında sovyet-rus dış politikaları ve Karabağ sorunu. İstanbul, 2004.
 496. **Kamer K.** Başlangıcından barış sürecine Dağlık Karabağ çatışması. Ankara, 2003.
 497. **Sariahmetoğlu N.K.** Türkiye-Ermenistan sınırının açılması tartışmalarının Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde etkileri. İstanbul, 2004.
 498. **Selvi H.** Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Halhazır Durumu ve Geleceği. Ankara, 2003.
 499. **Şihaliyev E.A.** Türkiye ve Azerbaycan acısında ermeni sorunu. Ankara, 2002.
 500. **Taşkıran C.** Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi. Ankara, 1995.
 501. «Cumhuriyet», 1991-1995-ci iller.
 502. «Hürriyet», 1992-2001-ci iller.
 503. «Milliyet», 1992-1998-ci iller.
 504. «Türkiye», 18 Subat, 1995.
 505. «Yeni Yüzyıl», 1995-1997-ci iller.
 506. «Zaman», 1992-1998-ci iller.

III. *Rus dilinda*

507. Азербайджанская ССР от XXIV к XXVI съезду КПСС. Летопись важнейших событий. Баку, 1981, с.123-133.
508. Азербайджанская ССР от XXII к XXV съезд КПСС. Хроника важных событий. Баку, 1976, с.13-15.
509. Азербайджанская ССР в цифрах в 1968 году. Кр. стат. сбор. Баку, 1969, с.86.
510. Азербайджанская Республика документы и материалы. 1918-1920 г.г. Баку, 1998, с.306.
511. Азербайджан в цифрах в 1990 году. Баку, 1991, с.29-31.
512. Азербайджанская Коммунистическая Партия(б) К XII съезд АКП (б) в XXI общебакинской партконференции (в цифрах и диаграммах). Баку, 1934.
513. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964.
514. Азербайджанская ССР к 50 летию великого октября. Баку, 1967, с.130-131.
515. «Азербайджанская беднота», Баку, 04.10.1920, №59.
516. Абрамян Г. Нагорный Карабах в период строительства социализма (1920-1931 г.г.). Ереван - 1972.
517. Азизбекова П. Азербайджанская Демократическая Республика и международные отношения (1919-1920). Известия АН Азербайджана №1, 1991, №22-43.
518. Азизбекова П. История агрессии. «Бакинский рабочий», 25.04.1992, №116.
519. Авагян С. Печать Советского Карабаха. Баку, 1962.
520. Агамалыоглу С. Две культуры. Баку. 1927.
521. «Агигатор»: 1969, №7, с.31.
522. Агамалыоглу С. На путях хозяйственного и культурного роста. «Народное хозяйство Закавказья». Тбилиси, 1927, №7, с.22-40.
523. Агаян Ш.П. Великая дружба народов Закавказья. Ереван, 1972.
524. Агаян И. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва. 1978.
525. Аганбекян А.Г. Экономические статистические исследования промышленного производства. Москва, 1969.
526. Агаев А.Г. Роль городских Советов Азербайджана в культурном строительстве, в период реконструкции народного хозяйства (1926-1932 гг.), Баку, 1963.
527. Акопян А. Очерки по истории Советской Армении. Ереван, 1955, с.52.
528. Асадов С., Мамедов И. Терроризм, причина и следствие. Баку, 2001, с.16.
529. Алиев А.А. Проблемы повышения уровня жизни колхозников при развитом социализме. Баку, 1980, с.21.
530. Алиев И. Нагорный Карабах: История, факты, события. Баку, 1989.
531. Ализаде Л. Становление в развитие вокальной фольклористики в ходе культурной революции в Азербайджане (1920-1941 гг.) Автор. канд. дисс. Баку, 1990.
532. Амиров А. Культурно просветительная работа в Азербайджанской деревне (1921-1928 гг.). Известия АН Азерб. ССР (Известия философии и право) 1983, №2, с.21-22.
533. Аракелян А. Нагорный Карабах. «Советское произведение» 1936, №10, с.1-8.
534. Армянский геноцид: Мифы и реальность. Баку, 1992, с.93.
535. «Аргументы и факты», №3, 1983, с.18.
536. Атакишиев А. Азербайджанская культура в период развернутого строительства коммунизма. Баку, 1971.
537. Ахмедов Н.А. Развитие промышленных строительных материалов в Азербайджане (1920-1958 гг.). Баку, 1966.
538. Ахундов Н. Армянский геноцид. Миф и реальность. Баку, 1992, с.24.
539. «Бакинский рабочий», №167, 27 июля 1923 г.
540. «Бакинский рабочий», №151, 9 июля 1923 г.
541. «Бакинский рабочий», 26 марта 1988 г.
542. «Бакинский рабочий», №1612, 21 января 1933 г.
543. «Бакинский рабочий», 23 октября 1945 г.
544. «Бакинский рабочий», 14 июня 1951 г.
545. «Бакинский рабочий», 27 марта 1956 г.
546. «Бакинский рабочий», 29 января 1959 г.
547. «Бакинский рабочий», 16 апреля 1980 г.
548. «Бакинский рабочий», 12 декабря 1990 г.
549. «Бакинский рабочий», 14 января 1950 г.
550. «Бакинский рабочий», 12 марта 1988 г.
551. «Бакинский рабочий», 12 ноября 1999 г.
552. «Бакинский рабочий», 30 декабря 1976 г.
553. Барсегов Ю.Г. К проблеме Нагорного Карабаха. Ереван, 1989.
554. Багиров М. Из истории развития промышленности Азербайджана (1933-1937 гг.). Баку, 1972.
555. Баку за 40 лет в цифрах св. ст. Баку, 1960.
556. Балаев А. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку, 1990.
557. Барс С. Нагорный Карабах. Баку, 1963.
558. Братское сотрудничество народов СССР (1921-1936). Москва, 1964.
559. Бубнов А.С. О народном просвещении. Москва, 1929, с.135.

560. **Бозян Х.** Человеку долго жить. Баку, 1974, с.71.
561. «Бюлл. Зак ЦСУ» 1926, №16, с.66-70.
562. **Бирюзов С.С.** Суровые годы Москва, 1966, с. 73.
563. Важнейшие исторические решения партии и правительство развития сельского хозяйства (1953-1958), Баку, 1958, с.93.
564. «Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР» (1920-1937 гг.), т.1, Москва, 1937, с.272.
565. **Вейсал У.** В войне за независимость 1920-1921. Истанбул, 1948, с.50-52.
566. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа советской власти в Армении. Ереван. 1957, с.372.
567. Всеазербайджанский съезд советов. Баку, 1960, с.162.
568. «Всемирная история». Москва, 2001, с.373.
569. «Вышка», 5 марта 1957 г.
570. «Вышка», 22 мая 1990 г.
571. «Вопрос истории» КПСС, 1958, №2-4, с.40-44.
572. Вестник общественных наук Академии наук Армянской ССР. 1988-1989 гг.
573. **Величко В.Л.** Кавказ русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990.
574. **Велиханова Н.** Зорию Балаяну размышления по поводу книги «Дорога» истории Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
575. **Винаградов В.** Узеир Гаджибеков и Азербайджанская музыка. Москва, 1938.
576. **Галоян Г.** Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922. Ереван, 1969.
577. **Гусейнов К.А., Найдел М.И.** Очерки истории профдвижения в Азербайджане, Баку, 1966, с.355.
578. **Гусейнов Т.К.** Развитие связи радиовещания и телевидения в советском Азербайджане. Баку, 1988, с.16.
579. **Глинка С.** Описание преселение армян азербайджанских в пределы России. Москва, 1831.
580. **Гурко В.** Армянский вопрос. Баку, 1990.
581. **Григорян Г.** В едином ритме со страной. «Бакинский рабочий». Баку, 27 апрел 1969, №6 (217).
582. **Гречко А.А.** Битва за Кавказ. Москва, 1969.
583. **Гейбуллаев Г.А.** К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1992.
584. **Данилов В.П.** Коллективизация: как это было. Москва, 1989, с.106.
585. Документы внешней политики СССР, том III-XII, 1959, 1967.
586. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Баку, 1976, с.218.
587. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сбор. Баку, 1960, с.86.
588. Директивы ЦК КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам. Т.3, Москва, 1958, с.649.
589. Декреты Азрефкома (1920-1921 гг). Баку, 1988, с.128, 196, 442.
590. **Денисов С.Г.** Деятельность комсомола по ликвидации неграмотности на селе (1921-1925). Москва, 1969, с.84.
591. **Джуварлинский М.** На борьбу за повышение качества учебы и завершение начального всеобща в Азербайджане. Баку, 1933.
592. **Ефендиев Е.** Борьба за интересы Азербайджанской бедноты. Баку, 1927.
593. **Захарян А.** Шелковая промышленность Нагорного Карабаха. Баку, 1970, с.8.
594. **Зиновьев М. Плешакова А.** Как был выполнен Ленинский декрет. Москва. 1961, с.198.
595. **Зелинский С.П.** Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии. том.4, Тифлис, 1886.
596. «Заря Востока» №279, 4 декабря 1923 г.
597. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства Азербайджанской ССР по 1946-1950 г. Баку, 1950, с.34.
598. **Исмаилова Г.** История города Шуши - в XIX начале XX века. Баку, 1987.
599. **Исмаилов Е.** Власть и народ (1945-1953). Баку, 2003, с.294.
600. Итоги Всесоюзной переписки населения 1979 г. том II, часть I, книга 3, с.47.
601. «Известия», 23 октября 1988 г.
602. «Известия ВРК Азербайджанской ССР», №2, 30 апреля 1920 г.
603. «Известия» 2 август 1954 г.
604. «Известия ВРК Азербайджанской ССР», №1, 29 апреля 1920 г.
605. «Известия ВРК Азербайджанской ССР», №9, 27 мая 1920 г.
606. «Известия», 01 апреля 1969 г.
607. Исполнение местного бюджета НКАО. Ханкенди, 1968, с.197.
608. История Азербайджана. Т. 3, ч.II, Баку, 1963, с.229-230.
609. **Исаханлы Н.** Автономная Область Нагорного Карабаха всором на облифи: журнал «Социалистическая Закавказия», 1932, №10.
610. **Иоанисян Г.А.** Установление советской власти в Нагорном Карабахе. Ереван, 1971.

611. **Иоанисян Г.А.** От областной аграрной провинции к передовой социалистической области. Баку, 1963, с.168.
612. Кавказский календарь за 1917 г. с. 190-197.
613. К истории образования НКАО Азербайджанской ССР. 1918-1925 г. Документы и материалы. Баку, 1989.
614. **Калашян Г.** Из практики социалистического строительства в НКАО. «Большевик Закавказья», 1931, №3, с.59-78.
615. **Каркарян Г.** 15 летие НКАО. «Известия», 8 июля 1938, №4, с.14-25.
616. **Кочарян Г.А.** Нагорный Карабах. Баку. 1925.
617. **Кочарян Г.А.** Предварительные выводы о результатах экспедиции Института Географии в НКАО 1945 г. «Академия наук Азерб. ССР ведомости». Баку, 1947, с.53-55.
618. «Комсомольская правда», 15 апреля 1989.
619. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. т.8. Москва, 1985, с.98-145.
620. **Ким М.П.** 40 лет советской культуры. Москва, 1972.
621. **Ким М.П.** О культуре как предмете исторического изучения. «Вопросы истории», 1974, №11, с.28-35.
622. Культурное строительство Азербайджанской ССР стат. сбор. Баку, 1961, с.141-144.
623. **Гуммель Я.И.** Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной Области в 1938 год. «Известия Аз ФАН ССР», 1938, №4.
624. **Кеворков Б.С.** Б семье единой. Баку, 1978, с.82.
625. **Кушнарера К.Х.** Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе. Москва, 1957.
626. «Литературная газета», 7 февраль 1990.
627. Материалы XXXVII съезда КП Азербайджана. Баку, 1991, с.23.
628. «Московская правда». 17-19 сентября, 2002.
629. **Мамедов К.В.** Демографическое развитие в Азербайджанской ССР. Баку, 1960, с.37-38.
630. **Маккарти Д., Маккарити Капитал.** Тюрки и армяне руководство по армянского вопросу. Баку, 1986.
631. **Мамедов А.А.** Рабочий класс Азербайджана в первой пятилетке (1928-1932). Баку, 1964.
632. **Мамедова Л.С.** Развитие виноградарство и виноделия в советском Азербайджане (1920-1940). Баку. 1969.
633. Материалы к отчету ЦКК РКИ Азербайджана (июль 1930 - январь 1932 г). Баку, 1932.
634. **Мыкыртычян Ш.М.** Путеводитель государственной истории Нагорного Карабаха. Ханкенди, 1969.
635. **Мыкыртычян Ш.М.** Нагорно Карабахская Автономная Область. Баку, 1970, с.71.
636. Местные финансы Автономной Области Нагорного Карабаха. «Экономический вестник». Баку, 15 декабрь 1924, №15-16, с.9-11.
637. **Мешаиинов И.И.** Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахчеванском крае в 1926 г. Ленинград, 1927.
638. **Медведевский Ю.** В Нагорном Карабахе. «Известия», 22 август 1938, №178 (6645).
639. **Мирзоян В.** Перспективы экономики Нагорного Карабаха. ЭВА, 1928, №5-6, с.67-71.
640. **Мурадова А.Д.** Роль советов Азербайджана в вовлечении женщин в государственное управление (1926-1941 г). «Известия АН Азерб ССР». Баку, 1968.
641. **Мусаева Т.А.** Строительство советской школы в Азербайджане (1920-1925). «История ССР», 1974. №3.
642. **Мусаева Т.А.** Введение всеобщего обязательного обучения в Азербайджане (1928-1932), «Известия АН Азерб.ССР, серия общество наук», 1960, №5, с.24-26.
643. **Мусаева Т.А.** Революция и народное образование в Азербайджане (очерки истории развития народного образования в Азербайджане 1920-1940), Баку, 1979.
644. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1980 году. Баку, 1981, с.59.
645. Народное образование и культура в Азербайджанской Республике. Баку, 1992, с.61.
646. Население Загафазия Всесоюзная перепись населения 1926 год. Тифлис. 1928, с.12.
647. Население СССР - 1988 г. Москва 1989. С.23-25.
648. Нагорный Карабах. Разум победит. Документы и материалы. Баку, 1989, с.11-13.
649. Нагорно Карабахская Автономная Область Азербайджанской ССР за 60 лет. Баку, 1983, с.83.
650. Нагорно Карабахская Автономная Область в цифрах. Ханкенди, 1981, с.45.
651. Народное хозяйство и культура СССР. Стат.сбор. Москва, 1989, с.30-31.
652. Народное образование в СССР. Сб.документов, Москва, 1974, с.220.
653. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50 летию СССР. Баку, 1972, с.46, 332.
654. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Статистический сборник. Баку, 1980.
655. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70 летию Великого октября. Баку, 1987, с.272.

656. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат.сбор. Баку, 1957.
657. Народное образование, наука и культура в Азербайджанской ССР (стат сбор). Баку, 1975, с.192.
658. Народное хозяйство СССР. Ст.сб. Москва, 1956, с.211.
659. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60 летию Великого октября. Баку, 1977, с.90-91.
660. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Баку, 1979, с.309.
661. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Статический ежегодник. Баку, 1986, с.141, 83.
662. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.376.
663. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1983 году (Статический ежегодник), Баку, 1984, с.237.
664. «Нагорный Карабах». Баку, 1983.
665. НКАО 50 лет в дружной советской семье. Ханкенди, 1973.
666. Нагорный Карабах за годы советской власти. Критики статических сборников. Ханкенди, 1970, с.108.
667. Народы Кавказа. Москва, 1960.
668. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.45.
669. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1982, с.330.
670. Народное образование в Азербайджане 1920-1927 г. Баку, 1930.
671. «Население Закавказья». Тбилиси, 1928, с.9-18.
672. Население СССР, 1988, финансы и статистика. Москва, 1988, с.23-25.
673. Нариманов Н. Избранные произведения. т.2. 1928-1931. Баку, 1989.
674. «Образование СССР» сб.докм. 1917-1924. Москва, 1949, с.247.
675. Обзор деятельности правительства за 1925, 1926. Баку, 1927, с.322.
676. Обзор деятельности правительства за 1929 и 1930 гг Баку, 1931, с.242.
677. Основные показатели народного хозяйства Азерб.-ой ССР. Баку, 1935, с.4.
678. Основные показатели развития народного хозяйства НКАО. Ханкенди, 1971, с.44.
679. Основные показатели экономического и социального развития НКАО, Баку, 1986, с.271.
680. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР, т.1. Баку, 1974, с.242.
681. Помпоев Ю.А. Кровавый Омут Карабаха. Санкт-Петербург. 1992.
682. Покровски М.Н. 10 лет строительства рабфаба. Москва, 1929.
683. Полонский Л. НЕП В Азербайджане. «Литературный Азербайджан», 1990, №1, с.32-39.
684. Постановление сентябрьского (1953 год) Пленума ЦК КПСС. VI том. Москва, 1971, с.450-456.
685. Пленум ЦК КПСС 24-25 марта 1965 г. Москва, 1969, с.9-29.
686. «Правда», 15 января 1934.
687. «Правда», №143, 18 мая 1948.
688. «Правда», 24 августа 1989.
689. Прокофьев М.А. Народное образование СССР 1917-1967 г. Москва, 1967.
690. Промышленность Азербайджана 30-40 лет. Баку. 1960.
691. Петрошевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха. Баку, 1930.
692. Печати ССР 60 лет. 1917-1957 гг. св.ст. Москва, 1957.
693. Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального уровня жизни народа. Баку, 1972, с.122-123.
694. Резолюция XVIII съезда КП Азербайджана, 1951, с.5.
695. Садыхов Р.Н. Развитие промышленности стройматериалов в Азербайджане (1920-1960 г). Баку, 1960.
696. Сафаров М.И. Советский Нагорный Карабах. Баку. 1983.
697. Саядов С.А. Азербайджан, международные связи и взаимопонимание. Баку, 1991.
698. Сафарян А.А. Из опыта деятельности парторганизаций Нагорного Карабаха среди взрослого населения (1920-1940 гг). «История КПСС», 1973, №5, с.71-80.
699. Сборник узаконении работы - крестьянского правительства Азерб.1920, №1, с.5.
700. Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926-1932 гг). Документы и материалы. Баку, 1958.
701. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку, 1989.
702. «Советский Карабах» газ. 26 ноября 1980 г.
703. «Советский Карабах» газ. 13 июня 1983 г.
704. «Советский Карабах» газ. 10 февраля 1980 г.
705. «Советский Карабах» газ. 16 апреля 1980 г.
706. «Советский Карабах» газ. 26 декабря 1980 г.
707. «Советский Карабах» газ. 6 февраля 1983 г.
708. «Советский Карабах» газ. Баку, 11 июня 1926 г.
709. Социалистическое строительство Азерб. ССР. ст.сбор,1933, №2, с.352.
710. «Советский Карабах» газ. 6 декабря 1980 г.
711. «Советский Карабах» газ. 5 января 1980 г.
712. «Советский Карабах» газ. 9 мая 1980 г.

713. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР. Стат.сбор. Баку, 1985, с.53.
714. Сейрян Г. Экономическая жизнь Карабаха и перспективы (1921-1926). Баку, 1950, с.460-480.
715. Статический сборник, Здравохранение СССР. Москва, 1960, с.31.
716. Смирнов В.П. Третья въездная сессия Аз Фан в НКАО. «Известия Ан Азерб. ССР» (серия общество наука). 1939, №5, с.132-140.
717. Скибитски М.А. Карабахские казенные летние пастбища. IV часть, 1899, с.35.
718. Тагиев М.Б. Развитие легкой промышленности Азербайджана и проблемы повышения ее эффективности (Автореферат докт.дисс.). Баку, 1969.
719. Токаржевский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по постановлению народного хозяйства в 1921-1925 гг. Баку, 1956, с.90.
720. Трагедия длиною в два года. Баку, 1990, с.87.
721. Фарзалиев Ю. Развитие сельского хозяйства и рост благосостояния сельских труженников НКАО (1966-1980 гг.). Баку, 1984.
722. Черный январь. Баку, 1990, с.32-33.
723. Чернявский С.И. Азербайджан: выбор курса. Москва, 2003, с.27.
724. Центральное статическое управление при совете министров Азербайджанской ССР. Баку, 1961, с.61.
725. Шахназаров Н.С. Нагорно Карабахская Автономная Область. Азернешр, 1960, с.53.
726. Шагинян М. Нагорный Карабах. Москва, 1930.
727. Шагинян М. Дневники, 1917-1931. Ленинград, 1932.
728. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказии. С.Петербург, 1911, с.59.

IV. İngilis dilində

729. Azerbaijan Edited by Tamara Dragadze. London, Melisende, 2000.
730. Azerbaijan Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh. Helsinki, New-York, 1995.
731. Bolukbaşı S. Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has it Failed? Middle East Journal, cilt 51, sayt 1, Yaz 1997.

732. Fuller E. Nagorno-Karabakh: International conflict becomes international: RFE RL Research Report. Vol:2, No:11, 13 March 1992.

733. Genocide Khocali. 26 february 1992. Bakı: AGBYS, 2002.

734. Gobble P. «Pipelines and Pipedreams: The Geo-Politics of the Transcaucasus», Caspian Crossroads Magazine, Washington, No:1, Winter 1995.

735. Hewsen H.R. Armenia A Historical Atlas. USA-Chicago-London, 2001.

736. Hunter Sh. The transcaucasus in transition nation-building and conflict - Washington: The Center for Strategic and International Studies, 1994.

737. Karpat H.K. Turkey between east and west: new challenges for a rising regional power West view Press, 1996.

738. Tutuncu M. «Turkey's Foreign Policy in the Caucasus», Caucasus and unholyalliance. Ankara, 2002.

739. Uras E. The Armenians in history and the armenian question İstanbul, Belge Yayınları, 1998.

**THE BITTER REALITIES OF UPPER GARABAGH
GENOCIDE, TERROR, DEPORTATION, OCCUPATION
(XX century)**

The Summary

After the collapse of the Soviet Union, when Armenia gained independence, it began to support terrorism on an official level, as a state, it adopted terrorism as an integral part of its aggressive policy.

Much evidence and forestigations prove that terrorist actions against civil population of Azerbaijan (among them explosions of vehicles) were committed by special services of Armenia and financed by the Government of this state.

At the beginning of the 1990's the official circles of Armenia started to campaign for the rehabilitation of the activists of Dashnaksutyun, ASALA, MAG, the Armenian Liberation Front and of other terrorist organizations, they were rendered shelters, necessary financial support and created conditions for their living and activities.

Armenian began officially to collect signatures for the release of Varojyan Garabedian who committed a terrorist action in the Orly Airport of Paris in the July of 1983. As a result of this action, 8 people were killed and 60 were wounded. The terrorist was sentenced to life imprisonment. In 2001, the French court released him and he has found shelter in Armenia officially.

Monte Melkonyan, a popular terrorist, leader of the grouping of the revolutionary movement of ASALA in the Western Europe, was sentenced to for six-year imprisonment by the French court on November 28, 1985 and was released in 1990. He came to Armenia and then sent to the Nagorno-Garabagh to continue his terrorist actions. Monte Melkonyan was the commander of the Armenian terrorist detachment during the occupation of the Khojavand district of Azerbaijan. He was killed in Nagorno-Garabagh in 1993 and buried in Yerevan. The officials of Armenia, including the Armenian president, took part in his funeral. He was declared a national hero of Armenia and one of the

subversive centers of the Ministry of Defence began to bear the name of this international terrorist.

A popular terrorist, a member of the terrorist group of «Dro» of Dashnaksutyun party Grant Markaryan was one of the creators of the terrorist group in Nagorno-Garabagh and active participant of arming of the terrorist groups with the aid of arms, which were brought from Armenia.

Vazgen Sislyan, organizer of the attack on the Turkish embassy in Paris in 1981, was awarded with the title of the heroes of the Garabagh war by the Armenian President Robert Kocharyan for his active participation in the terrorist actions against Azerbaijanis.

Abu Ali and Hilbert Minasyan, terrorists from the Middle East by origin, are protected by special intelligence agencies of Armenia for slaughtering the peaceful Azerbaijani citizens.

The terror which initially appeared at the beginning of the XIX century and entered into the history in shape of discrete attacks, growing at incredible speed, especially by the end of the XX century, had turned into the terrible force with own philosophy, ideology, moral values, «legends», «heroes», supporters, followers, trained fighting units and armories, employing modern scientific and technological achievements for posing a real threat to humankind and keeping world under a constant pressure. The attacks of 9/11, 2001, have evidently demonstrated that today no one can feel really insured against terrorist threats anywhere in the world, even in the countries with high economic, scientific and technical potential. Today terrorism had taken its place among the global threats, in true meaning of this word, and it's quite natural that the states bear it in mind while drafting the national security strategy and sometimes they build their strategies solely up on the threat of terrorism and commitment of effective fight against it.

The Republic of Azerbaijan doesn't make exception in this respect. While strengthening its military, economic and political power Azerbaijan stepsin against consistent

takes fight terrorism. Azerbaijan as one of the countries terribly suffered from the international terrorism has joined to the international antiterrorist coalition and contributes greatly to the universal combat against this terrible misfortune of the new millennium. This fight disrupts the system of the international terrorism and its comprehensive network generated for many years, and also expands the frontline of fight against it. At the same time the Republic of Azerbaijan still has to take care about creation of the safety barrier at another direction. On this flank the Republic is standing (not in the coalition, but alone) face to face with the most filthily and perfidious part of the international terrorism represented by Armenian terrorism, which is irreproachably organized from ideological, military and political point of view and lifted to the level of the state terrorism.

Unfortunately, this is the case. Those in charge for the international security and individual politicians at last should have to accept the fact of existence of the universal concert of «system», which is present in the modern science and formed on the basis of certain principles. Any system exists as long as exist and function its basic principles. The world and its security are systems as well. There's no place for talk about reliable international security system while «double standards» are in place, while terrorist is not called terrorist, aggressor is not acknowledged as an aggressor, killer is not named a killer. The attempt to form security on the double standards is No.1 challenge to security itself.

This idea is extremely important and shouldn't be out of sight in case of the Armenian terrorism. The Armenian terrorism has network of the terrorist organizations widespread all over the world. It is difficult to imagine another network with similar geographic spread: the USA, Canada, France, Austria, Luxembourg, Spain, Italy, Turkey, Russia and Azerbaijan do not conclude the full list of the countries Armenian terrorists committed their attacks. Representatives of the English, French, Turkish, Jewish, German,

Russian, Arabic, Swiss, Iranian, Azerbaijani and other peoples are among the victims. But Turkish and Azerbaijanis are the main targets of the Armenian terrorism.

Although incredible, but terrorists sacrificed Armenians as well. Terrorists don't deliberate to kill Armenians if they counteract to terrorists or present encumbrance for achievement of the pursued goals. This terrorist campaign directed against the Armenian public is a deliberate attempt of terrorists to intimidate peaceful Armenians and to force them to keep silence about their activity. It is common knowledge that Akop Akopyan, the founder of the «Armenian Secret Army for the Liberation of Armenian» (ASALA), the Marxist-Leninist terrorist organization, began his notorious career as a member of terrorist group slaughtered the Israeli athletes during Olympic Games in Munich in 1972.

The reports confirmed by the administration of the United States stated that the Armenian terrorist organizations have cooperated with those ones responsible for bombing the US marines' barracks in Beirut.

The Armenian terrorists operate in many countries, but basically they are located in Lebanon and especially in Beirut where members of the Armenian community appreciably engaged in smuggling of drugs. As the French press once asserted, some share of the drugs trade income falls in a pocket of terrorists. Experts on the international terrorism also assert that the Armenian terrorists use income from drugs trade for financing their illegal activities.

Terrorism is closely linked to the aggressive separatism, creating opportunities for the organized crime, drugs trade, trafficking in arms and human beings.

Beginning since the late 1980, Armenian terrorist organizations, functioning in various countries of the world, began a constant and horrible terrorist war against Azerbaijan with the financial support of Armenian and the Armenian Diaspora. To spread horror among the population, to achieve great casualties during the occupation of the Nagorno-Garabagh territory of Azerbaijan and the ad-

joining 7 administrative districts, the special intelligence services of Armenia organized and committed terrorist actions in locations populated by peaceful Azerbaijanis far from the territories where the battles were waged, and as a result more than 2 thousand of innocent people were killed and wounded.

In the 70-80's of the XXth century Armenian terrorist organizations have committed approximately 200 terrorist attacks in different countries of the world mainly against Turkish diplomats. The terrorist tactics constitute the basis of the charters of such parties like «Armenakan» (1885), «Hnchak» (1887), «Dashnaksutyun» (1890). By the end of the XIX and beginning of the XX century the abovementioned and other Armenian terrorist organizations had slaughtered tens of thousands of innocent people in Turkey and Azerbaijan.

In 1919 on the IX congress of «Dashnaksutyun» party in Yerevan was passed a resolution to begin terrorist act «Nemezis». Under the leadership of Armen Garo in the list of «Nemezis» was included the statesmen and intellectuals of Turkey and Azerbaijan. In different countries was created the operating group consist of 305 persons each for finding and killing the persons from list. The statesmen and intellectuals of Turkey and Azerbaijan became a target of terrorist act «Nemezis» of «Dashnaksutyun» party.

Tens of terrorist attacks committed by special services of Armenia against civil facilities and passenger transport away from the battle theatre has complemented the occupation of Azerbaijani territories by military forces of that country, killing more than 2 thousands of innocent people.

The policy of ethnic cleansing had been carried out against the Azeri people on the territory of Armenia. Since January 1988 over 250000 of Azerbaijanis had been exiled from 185 settlements of Armenia, 217 people brutally killed by Armenians.

Over 20,000 of people were killed, and over 50,000 wounded and disabled due to the occupation of the territory of Nagorno-Garabagh and 7 adjoining administrative

districts of Azerbaijan by military forces of the Republic of Armenia. Over 10 years, more than a million of people have been living as refugees and displaced persons.

Due to the occupation of the territories of Azerbaijan Republic more than 900 of settlements were robbed, burnt and destroyed, 6 thousands of industrial, agricultural and other enterprises were broken down, 150 thousands of dwellings with total area of 9 million sq.m were wrecked, 4366 facilities of public cultural destination were razed to the ground, and 695 medical centers and institutions had been demolished.

As a result of the military aggression of against Azerbaijan Armenia 927 libraries, 464 historical monuments and museums, over 100 archeological monuments, 6 state theatres and concert studios have been destroyed and plundered. Over 40,000 precious articles and exhibits have been robbed from these museums.

Through the testimonies of people released from the Armenia captivity was established that 783 Azerbaijani citizens from the list of missing persons had been captured by the Armenian party, but hidden from the international organizations. The Armenian side refuses to give information about these people, the majority of which are children, women and old people.

On midnight from February 25th to 26th, 1992 the military forces Armenia and illegal armed units of the local Armenians in Nagorno-Garabagh supported by staff and fighting equipment of the 366 th motor-shooting regiment of the former Soviet army deployed in Khankendi have seized city of Khojaly committed an act of genocide against Azeri people. That night 613 civilians, including 63 children, 106 women, and 70 old people were tortured and brutally killed, hundreds of people became captives, hostages and missing.

More than 5000 citizens of Azerbaijan, including 55 children, 326 women and 409 old people become missing as a result of the military aggression of the Republic of Armenia against Azerbaijan. About 1500 of the Azerbaijani citizens, who have passed through the Armenian captivity, including women, children, and the elderly had been subjected to unbearable tortures, and became crippled.

ГОРЬКИЕ ИСТИНЫ О НАГОРНОМ КАРАБАХЕ

(в XX столетии)

РЕЗЮМЕ

В начале XX века властями был подготовлен план мероприятий для провоцирования национальной резни в Азербайджане. Осуществление этого плана было возложено на бакинского губернатора Накашидзе.

В национальной резне, организованной царизмом в Азербайджане в 1905-1906 годах, дашнаки были лишь видимой частью айсберга. В действительности же, эта резня была акцией, подготовленной и осуществленной на государственном уровне. Она была подготовлена царем и его высокопоставленными чиновниками, находящимися на Южном Кавказе.

В реализации правительственной политики национальной резни решающую роль играли партия Дашнакцутюн и армянские бандиты. В 1905-1906 годах было зарегистрировано 500 преступлений, совершенных армянскими бандитами и террористами против мусульман. Несмотря на то, что армяне заранее вооружились, умели пользоваться оружием и имели опыт в военном деле, именно они несли в боях больше потерь, часто убегали с поля боя и терпели поражение.

Армяне загорелись идеей получения автономии и на Южном Кавказе. Автором идеи являлся ультранационалист, писатель Арцурини. После смерти Арцурини его бесславные преемники в разные периоды несколько раз возвращались к этой идее. Для достижения своих грязных целей они больше всего надеялись на поддержку России.

Хитрые и продажные армяне обманывали их, заключая перемирие в одном уезде, устраивали резню в другом. Наши извечные враги-армянские националисты укрепляли свои ряды за счёт армян-добровольцев, приглашенных из Ирана и Османской империи. Несмотря на это, потери армян были более ощутимыми. Основной причиной этого были храбрость и героизм азербайджанской молодежи. В боях с армянами особо отличались легендарные гачаги.

После распада Южно-Кавказского Сейма возникла необходимость определения границ вновь созданных государств. Представители Армении, желавшие видеть своей столицей город Иреван, обратились к Азербайджанскому правительству. 29 мая 1918 года это обращение было обсуждено на заседании Азербайджанского Национального Совета, который после бурных споров принял решение уступить Иреван армянской стороне. В результате переговоров, состоявшихся в Батуми между представителями Азербайджана и Армении, было достигнуто соглашение о том, что Азербайджан уступает город Иреван при условии, что армяне откажутся от своих притязаний на нагорную часть Карабаха.

Однако Армянское государство не отступало от своих притязаний на Зангезур, Нахчыван и нагорную часть Карабаха. Летом 1918 года злостный враг тюркских народов Андроник вторгся в Зангезур. Бандитские группировки Андроника начали разорять и сжигать азербайджанские деревни, зверски истреблять их население. В конце 1918 года дашнаки уничтожили 115 деревень в Зангезуре, 21 деревню в Джаванширском, Джебраильском и Шушинском уездах, более 60 деревень в Иреванской губернии. Свыше 100 тыс. азербайджанцев были изгнаны со своих земель.

Азербайджанским правительством были приняты срочные меры для предотвращения разбоя, творимого отрядами Андроника в Зангезуре и Карабахе. Самым значительным из них было создание Карабахского генерал-губернаторства. Назначенный на должность генерал-губернатора Х.Султанов в феврале 1919 года прибыл в Шушу и приступил к исполнению своих обязанностей.

Андроник в третий раз начал штурмовать город Шушу. Однако силы самообороны Азербайджана в Забужском ущелье разгромили бандитские отряды Андроника, и он вынужден был вернуться в Герус.

23 февраля 1919 году Андроник, во главе большого отряда стал продвигаться из Геруса в направлении села Дыг. Но решительные действия братьев Султан бека и Хосров-паша бека Султановых заставили его и в этот раз покинуть азербайджанские земли.

В июне 1919 года в результате провокации Армянского Национального Совета в Шуше произошло вооруженное столкновение. Х.Султанов добился того, что члены Армянского Национального Совета покинули Азербайджан. Азер-

байджанское правительство предотвратило кровопролитие в Нагорном Карабахе.

Армянские националисты, одержимые мечтой о «Великой Армении», не отказались от своих притязаний на азербайджанские земли и на Парижской мирной конференции. В их территориальные требования, предъявленные на мирной конференции, были включены исконно азербайджанские земли – Зангезур, нагорная часть Карабаха и Нахчыванская зона.

На Парижской мирной конференции азербайджанские делегаты решительно отразили все клеветнические измышления и территориальные притязания армян к Азербайджану.

28 апреля 1920 года большевики объявили о создании в Баку Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Вся власть была передана Временному Революционному Комитету. В тот же день был создан Совет Народных Комиссаров Азербайджанской ССР. 4 мая 1920 года большевики уже захватили власть в Нагорном Карабахе. Красная армия в середине мая взяла под контроль Карабахскую зону.

Большевики начали разрушать все старое, истреблять интеллигенцию и служителей религии, деятелей Азербайджанской армии, которых считали своими врагами. Многие были расстреляны на острове Наргин. Все это совершалось втайне от Азербайджанского Революционного Комитета ЦК АК (б) П, БК и Особым отделом XI Красной армии, основное ядро которых составляли русские и армяне.

Самоуправство чиновников-коммунистов увеличивало недовольство народа против советского режима. Против него усиливалось движение сопротивления. Это проявлялось в невыплате налогов, отказе от снабжения частей XI Красной армии продовольствием и др. продукцией, присоединении к качакскому движению лиц, недовольных режимом, и в др. формах. Против советского режима Карабахское восстание началось в начале июня 1920 года. Вскоре оно охватило весь Карабах. Руководил восстанием турецкий генерал Нуру паша. Главной силой восстания были дислоцированные в различных местах Карабаха Шекинский, Джаванширский, Агдамский кавалерийские, Бакинский пехотный полки и два артиллерийских дивизиона. Первое вооруженное столкновение произошло между частями XI Красной армии и Шекинским полком под командованием Эхсан хана Нахичеванского. В этом бою Эхсан

хан Нахичеванский и сопровождавшая его группа военных были захвачены в плен и расстреляны в штате XI Красной армии. Карабахское восстание было жестоко подавлено.

Все это вошло в историю нашего народа как события, демонстрирующие его преданность идеям независимости, его готовность сражаться во имя свободы.

Армения и после Апрельского переворота не отказывалась от своих замыслов завладеть исконными территориями Азербайджана – Нахчывана, Зангезура, Нагорного Карабаха и Шарур-Даралаяза, которые еще в период АДР рассматривались как «спорные». Армения не оставляла своих притязаний на нагорный Карабах. Она готова была использовать любые средства для того, чтобы добиться присоединения нагорной части Карабаха к своим территориям. Председатель Совнаркома Армянской ССР А.Мясников выступил с заявлением, в котором объявил «Нагорный Карабах неотъемлемой составной частью Армении». Правительство Армении даже назначило А.Мравяна своим чрезвычайным представителем в Нагорном Карабахе. Однако в результате категорических протестов Н.Нариманова, он был отозван.

В это время одним из самых болезненных вопросов для Азербайджана был Нагорно-Карабахский вопрос. В начале 20-х гг. армяне, видя невозможность присоединения исконно азербайджанских земель к Армении, вынесли обсуждение этого вопроса на Всекавказский уровень. На пленуме Кавказского бюро РК (б) П от 4–5 июля 1921 года был обсужден Карабахский вопрос. Кавказское бюро приняло решение – учитывая мнение ЦК РК (б) П, сохранить Нагорный Карабах в составе Азербайджанской ССР. В решение был включен пункт о том, чтобы центром определить город Шушу, предоставить ему статус широкой автономии. Решающую роль в этом вопросе сыграли Сталин, Чичерин, Орджоникидзе и Киров. Однако и этим решением азербайджанское руководство, и прежде всего, Н.Нариманов, остались недовольны. Они категорически возражали против предоставления Нагорному Карабаху автономии. Несмотря на это, 27 июня 1923 года данное решение было утверждено на пленуме Южно-Кавказского Краевого Комитета РК (б) П. И наконец, по настоянию Орджоникидзе Азербайджанский ЦИК решением от 7 июля 1923 года объявил о создании в составе Азербайджанской ССР Нагорно-Карабахской Автономной Области (НКАО).

Тем самым в основном «была решена» проблема Нагорного Карабаха, вызывавшая в свое время много споров и создавшая напряженную обстановку. Такое решение проблемы открывало для Армении и его покровителей широкие возможности для использования карабахской карты в своих целях. События конца XX века полностью подтвердили это. Со второй половины 20-х годов XX века в НКАО начался процесс социалистического переустройства всех отраслей народного хозяйства. Главными направлениями социалистических переустройств были – социалистическая индустриализация, коллективизация крестьянских хозяйств, культурное строительство в соответствии с большевистской идеологией, установление неделимого и беспредельного господства коммунистической партии в обществе, строгая централизация в планировании и управлении.

В 1939–1945 гг. произошла новая – Вторая мировая война. Будучи в составе СССР, Азербайджан и НКАО начиная с 22 июня 1941 года в его составе были вовлечены в эту войну. Война нанесла большой урон нашей экономике. Из мобилизованных 45 тысяч карабахских граждан не вернулись с фронта около 22 тысяч человек. Карабахцы мужественно сражались против фашизма, и труженики тыла оказали фронту большую поддержку. 18 человек из НКАО получили звание Героя Советского Союза. Азербайджанский народ имел значительные заслуги в исторической победе над врагом.

Политика Советской власти по сохранению очагов конфликта между народами была продолжением многолетней колониальной политики царской России. Это было нужно Москве для сохранения своего господствующего положения над нерусским населением. Самый напряженный очаг из всех очагов конфликта находился в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджана. Время от времени армяне, переселившиеся сюда после подписания Туркменчайского договора, выступали с требованием отделения этой территории от Азербайджана и ее передачи Армении. Армяне, мечтавшие создать государство – «Великую Армению», для достижения этой призрачной идеи использовали все методы.

Еще в середине 40-х годов по инициативе руководителя армянского лобби в Москве А.Микояна был создан подпольный «Карабахский комитет». Осенью 1945 г. армянское руководство в очередной раз подняло перед советским руководством вопрос о передаче Нагорного Карабаха Армении. М.Дж. Вагиров согласился с передачей Верхнего Ка-

рабаха (исключая Шушинский район) армянам при условии возвращения Азербайджану территорий, переданных в разные периоды Армении и другим соседним республикам. На это не пошли ни советское руководство, ни армяне, т.к. тем самым была бы ликвидирована «армянская территория» между Турцией и основной частью Азербайджана. Центр понял, что эта проблема может стать катастрофой для всей страны. Поэтому территориальные претензии армян были отвергнуты.

Относительное смягчение политического климата в империи в 50-х годах оживили тенденции национального возрождения в Азербайджане. Забеспокоившись по этому поводу, центр, с целью оказания давления на Азербайджан, в очередной раз, теперь по инициативе Анастаса Микояна и Михаила Суллова, поднял вопрос о передаче Нагорного Карабаха Армении. Вновь была разожжена антитуркская пропаганда в Армении. Азербайджанский педагогический техникум из Иревана был переведен в Ханларский район Азербайджана. Было закрыто азербайджанское отделение Армянского педагогического института. Районные газеты, выходившие в Армении на азербайджанском языке, и Иреванский Драматический Театр имени Дж. Джаббарлы были закрыты.

Вместе с тем Н.Хрущев, осознавая возможность нежелательных последствий пересмотра территорий в стране, где постоянно тлело до 30 очагов межнационального конфликта, решил вопрос в пользу Азербайджана.

В 1958 г. во время своего визита в Баку католикос всех армян Вазген II предложил передать Нагорный Карабах Армении, открыть в Баку армянскую духовную семинарию, звонить по утрам в колокола с армянской церкви в Баку. Однако получил отрицательный ответ.

В середине 60-х гг. в очередной раз в Армении началось антиазербайджанское движение. В 1956 г. было отмечено 50-летие так называемого «армянского геноцида». Это дало новый толчок к притеснению азербайджанцев.

В Армении ширилось антиазербайджанское движение. «Карабахский комитет» действовал уже открыто. С помощью Москвы и при попустительстве азербайджанского руководства в Азербайджане укрепились позиции армянского лобби.

В Нагорном Карабахе углублялся национализм, армяне открыто вытесняли азербайджанцев из Верхнего Карабаха.

В 1967 г. в Ханкенди над азербайджанцами учинили расправу, в результате чего несколько человек было убито.

Руководство республики, занимая позицию наблюдателя, принимало меры по укреплению «дружбы народов». Постановлением Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР от 7 мая 1969 г. было подтверждено другое решение – от 5 мая 1938 г. о передаче Армении более 2 тысяч гектаров приграничных земель. Однако пришедший к власти в июле 1969 г. Гейдар Алиев не дал возможности, чтобы данное постановление было исполнено. Из-за бесконтрольности и отсутствия помощи со стороны властей сотни азербайджанских сел горных районов пришли в упадок и опустели. В то время как в НКАО армянские села благоустроивались, азербайджанские приходили в упадок. Можно сказать, что в этих селах не строилось никаких социальных объектов.

В июле 1969 г. руководство республикой было возложено на Гейдара Алирза оглы Алиева. Г.Алиев с первых дней стал принимать решительные меры по укреплению законности и правопорядка, управления, по повышению требовательности к кадрам. Он начал решительную борьбу против коррупции.

За период первого руководства Г.Алиева (с 1969 по 1982 годы) в НКАО было сдано в эксплуатацию заводов, фабрик, производственных цехов, создано рабочих мест. Шуша, Ханкенди превратились в большие и современные города. Было сдано в эксплуатацию 2 млн. кв. метров жилой площади, построены сотни школ, клубов, библиотек, больниц, домов отдыха и т.д. Вокруг Ханкенди были заложены новые микрорайоны, а также жилые массивы. Были созданы необходимые условия для эффективной работы людей.

В период пребывания у власти Гейдара Алиева армянские сепаратисты остерегались открытых выступлений. Экономическое и культурное развитие региона постоянно находилось в центре внимания.

Проявлялась забота о культурном и экономическом развитии Шуши. В 1973 г. в Ханкенди на базе филиала Азербайджанского педагогического института был открыт самостоятельный институт. В 1979 г. сюда из Агдама была проведена железнодорожная линия. В НКАО был создан новый Аскеранский район. Однако армяне не оставили своих злых намерений. В 1977 г. была решительно пресечена попытка вновь поднять проблему Нагорного Карабаха.

В середине 80-х годов в экономической, политической и духовной сферах жизни советского общества сложилась предкризисная ситуация. Стремительно падали темпы роста производства, снижалась его эффективность, падала производительность труда. Пошатнулась вера в коммунистическую идеологию. В союзных республиках, в т.ч. в Азербайджане, ширился протест против разграбления богатств, попраiania прав, возможностей национального самовыражения.

С целью предотвращения краха страны господствующая Коммунистическая партия в 1985 г. выдвинула «концепцию ускорения». Была определена линия «перестройки».

На местах, в т.ч. в Азербайджане, не принимали непоследовательную, бессистемную и противоречивую политику центра, считая «ускорение», «демократизацию», «гласность» и другие призывы новым политическим трюком.

«Гласность» и «перестройка» ускорили крах империи.

Москва различными маневрами стремилась остановить неотвратимый распад. Делались попытки отвлечь внимание населения от более важных вопросов. Одним из таких разрушительных факторов было разжигание ненависти к тюркским народам, создание мусульманско-христианского противостояния. Г.Алиев отмечал, что Горбачев особо отличался ненавистью к мусульманам, тюркскому миру.

Однако возможности, представленные «перестройкой» и «гласностью», дали толчок к развитию демократического движения и в Азербайджане. Остерегаясь грядущего усиления мощи Азербайджана и тюркского мира в целом, руководство Советской империи разожгло очаг конфликта в Нагорно-Карабахской Автономной Области.

Публикация книги Зория Балаяна «Очаг», изобилующей фальсификациями и оскорблениями, и других подобных произведений, еще более разожгла межнациональную рознь. В результате усилий проармянски настроенных сил в СССР и западной печати началась пропагандистская кампания против Азербайджана. Армяне, получившие поддержку внутри страны и в ряде других стран, начали открыто выступать с территориальными претензиями. В этот период азербайджанское руководство не только отмалчивалось, но скрывало, во имя ложных интернациональных принципов, некоторые террористические акты.

Для проведения в жизнь планов по созданию «Великой Армении» за счет азербайджанских земель, все национали-

стические армянские организации и комитеты во главе с партией Дашнакцутюн расширили свою деятельность.

Первыми жертвами национальной розни вновь стали азербайджанцы, проживавшие в Армении.

В Армении, с поощрения правительства, создавались тайные вооруженные формирования, велась работа по насильственному выдворению азербайджанцев с родных мест. В январе 1988 г. в Азербайджане нашли убежище первые группы беженцев из Кафанского и Мегринского районов. 19 февраля того же года в Ереване были проведены митинги с лозунгами «Очистить Армению от тюрок!», «Армения – армянам» и другими, имеющими также националистическое содержание. Вдохновленные этими событиями армяне Нагорного Карабаха начали проводить митинги и демонстрации в Степанакерте (Ханкенди).

24 февраля армяне, проживавшие в Аскеранском районе, открыли огонь по колонне азербайджанцев, убив двоих и ранив 19 человек.

Для окончательного изгнания азербайджанцев из Армении нужен был повод, чем и послужила Сумгайтская провокация. 28 февраля первым совершил преступление Е.Григорьян, армянин по кличке «паша», выдававший себя за азербайджанца. Он один убил пятерых армян. В результате трагедии погибло 32 человека (в т.ч. 6 азербайджанцев), было разграблено 200 квартир, сожжены десятки общественных зданий, автобусов, личных автомобилей.

Армяне добились желаемого. Они сумели настроить общественное мнение против азербайджанцев. После Сумгаитских событий кровавое антитюркское движение еще более расширилось.

Армянские фашисты в Гугарском районе Армении, привязав к дереву и облив бензином 14 человек, живьем сожгли их. 70 детей – азербайджанцев в возрасте от года до 14 лет из детского дома Лениакана в Спитаке были заживо загнаны в большую трубу, где и наглухо заварили ее отверстия.

11 декабря 1988 г. был подбит самолет ИЛ-76, на борту которого находилось 78 спасателей, спешивших на помощь в районы Армении, пострадавшим от землетрясения. Был подбит также летящий в зону землетрясения самолет из Югославии, ошибочно принятый за турецкий.

8 августа 1991 г. с помощью русских солдат было очищено от населения последнее азербайджанское село на территории Армянской ССР – Нуведи (Мегринский район).

Таким образом, был завершен последний этап изгнания азербайджанцев с земель своих предков. Из 185 азербайджанских сел на территории Армении было изгнано 230 тысяч азербайджанцев.

В июне 1988 г. Верховный Совет Армянской ССР одобрил решение Совета народных депутатов НКАО о присоединении к Армении и выразил на это согласие. В сентябре армянские фашисты напали на Ходжалы, сотворив здесь кровавое злодеяние. В Степанакерте были сожжены дома и машины азербайджанцев. Одновременно с территории Армении совершались нападения на пограничные села Губадлинского района Азербайджана.

В январе 1989 г. Президиум Верховного Совета СССР принял постановление «О введении особой формы управления в НКАО Азербайджанской ССР». Под руководством проармянски настроенного А.Вольского был создан Комитет Особого Управления (КОУ). Фактически НКАО была выведена из подчинения Азербайджана. В июле 1989 г. из Степанакерта было изгнано все азербайджанское население (14 тысяч человек).

По требованию демократических сил Азербайджана 28 ноября 1989 г. был ликвидирован КОУ.

Из-за отсутствия решительных мер Верховный Совет Армянской ССР 1 декабря принял постановление «Об объединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха». Территориальная целостность Азербайджана была грубо нарушена.

Старая система управления СССР развалилась, новая же еще не была создана, «перестройка» породила серьезные проблемы. Углублялся общий кризис, объявивший всю империю.

Поощрение центром массовой депортации наших соотечественников из Армении, сепаратистских устремлений в Нагорном Карабахе стало причиной возникновения народного движения в Азербайджане. Это движение вначале носило стихийный характер.

Первый митинг протеста прошел 19 февраля 1988 г. в Баку. Другие города и районы также были охвачены волной протестов. Народ требовал от А.Везирова, являвшегося тогда руководителем республики, занять более решительную позицию в отношении событий в Армении и Нагорном Карабахе. Однако А.Везиров, будучи человеком нерешительным, зависимым от Москвы, вместо отстаивания перед центром права дела Азербайджана, его суверенных прав,

отвлекал народ от решения судьбоносных для него проблем.

Известие о том, что армяне собираются строить в лесном массиве «Топхана» промышленный объект, подняло на ноги всех. 15-16 ноября в Баку прошли многолюдные митинги. 17 ноября стихийный этап народного движения достиг своей кульминации. Этот день вошел в историю страны как день Национального Возрождения. Количество участников митинга на площади «Азадлыг» превысило полмиллиона человек. Со всех сторон раздавались призывы: «свобода», «суверенитет». Часть участников митинга держала в руках трехцветный флаг Азербайджанской Демократической Республики. Участники митинга выдвигали требования о пресечении агрессии Армении против Азербайджана. Правительство, остерегаясь роста народного движения, ввело комендантский час на территории Баку, Нахчывана и Гянджи, вывело на улицы танки. К утру 4 декабря вооруженные силы выдворили с площади всех митингующих. Многие были арестованы. Массовые выступления на площади заставили народ объединиться.

Народ вновь хотел видеть у власти Гейдара Алиева. Правящая же власть не хотела даже налаживать с ним отношения.

Азербайджан с первых дней провозглашения независимости строил свои отношения с другими государствами на основе принципов неприкосновенности государственных границ, территориальной целостности, решения спорных проблем мирным путем, невмешательства во внутренние дела других государств, стремился выполнять юридические обязательства, вытекающие из заключительного акта Хельсинского совещания. Вместе с тем, власть не смогла проводить сбалансированную, учитывающую интересы крупных государств на Южном Кавказе политику, не получила от них поддержки для своевременного решения Карабахской проблемы. Поэтому предотвратить войну не удалось.

Провозглашение марионеточной «Нагорно-Карабахской Республики» и лояльное отношение к этому международного сообщества еще более подстегнуло аппетиты армянских сепаратистов. Они расширили боевые действия. В конце 1991 г. Россия заключила с Арменией «Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности», который создал возможность для открытого вооружения Россией армян Нагорного Карабаха.

Согласно закону Верховного Совета «О вооруженных силах самообороны Азербайджана» 22 ноября в прифронтовой зоне были созданы территориальные батальоны самообороны.

9 октября 1991 г. Верховный Совет принял закон «О вооруженных силах самообороны Азербайджана». В военных частях, сформировавшихся на добровольной основе, не было достаточной дисциплины. Опытных военных было мало. Некоторые воинские части шли на поводу у определенных политических сил, там нашли себе место некоторые деструктивные элементы.

Батальоны самообороны, не обладавшие боевыми навыками, необходимым вооружением и боеприпасами, были вынуждены избирать оборонительную тактику и не могли противостоять русским и армянским вооруженным силам.

В таких условиях армянские агрессоры с помощью русских еще больше усилили атаки на села с азербайджанским населением. В январе 1992 г. ими были захвачены села Керкиджыхан, в феврале Малыбейли, Гушчулар, начата операция по окружению Ходжалы и Шуши. Операция «Дашалты», проведенная с целью ликвидации кольца окружения вокруг Шуши силами вновь созданных воинских частей, закончилась поражением. Много бойцов погибло, попав на минное поле из-за предательства.

В результате неравного боя вражеские воинские части захватили село Карадаглы, зверски расстреляли около 150 защитников и жителей села, а трупы сбросили в силосные ямы. 25 февраля, в 9 часов вечера армянские вооруженные формирования вместе с российским 366-м механизированным стрелковым полком, расквартированным в Ханкенди, напали на Ходжалы. Совершилось одно из самых ужасных злодеяний XX века - Ходжалинский геноцид. Руководство республики, имея достаточно информации о предстоящем нападении, не приняло мер по предотвращению беды. Ходжалы, имевший 150 защитников, остался лицом к лицу с вооруженным до зубов врагом. Первый удар врага пришелся на аэропорт. 22 защитника под руководством Алифа Гаджиева трижды героически отразили атаки врага. Однако понимая безвыходность положения, командир взорвал диспетчерский пункт, чтобы он не достался врагу. В последующем бою А.Гаджиев героически погиб. Посмертно ему было присвоено звание Национального Героя Азербайджана. Отважный командир Тофик Гусейнов со своими боевыми товарищами отражал многочисленные атаки вра-

га, создавая тем самым возможность для выхода мирных жителей из окружения. Попавший в окружение Т.Гусейнов последнюю пулю пустил себе в грудь. Ему посмертно было присвоено звание Национального Героя Азербайджана.

В Ходжалинской резне погибло 613 человек, 487 человек было ранено, 1275 человек взяты в плен, 6 семей были полностью уничтожены, город был сожжен.

Ходжалинская трагедия еще более усилила политическое напряжение в обществе. По требованию народа, на сессии Верховного Совета А.Мутталлибов подал в отставку. Народ верил, что приход Г.Алиева к власти сможет предотвратить дальнейшие большие трагедии. Однако Народный Фронт, используя Карабахскую карту, сам хотел прийти к власти. Москва же стремилась вернуть к власти послушного Мутталлибова, и для этого, используя политическую напряженность, расширила здесь провокационную деятельность. Цель была одна – захватывая еще большие территории, поставить независимый Азербайджан на колени. Армяне, сосредоточившие на направлениях Лачына и Шуши достаточное количество техники и воинских формирований, с помощью русских перешли в наступление. В марте 1992 г. ставленник России Р.Газиев добился назначения на должность министра обороны.

Шуша была окружена врагами. Из 1500 бойцов Шушинского гарнизона осталось всего 500 человек. Массовое увольнение солдат в отпуск накануне вражеского нападения говорило о грязных замыслах Р.Газиева. В ночь с 7 на 8 мая город подвергся сильному артиллерийскому обстрелу, 6000 вражеских солдат и 72 танка двинулись на город. Военная техника и живая сила 366-го полка оказала и здесь свои «услуги». В таких условиях азербайджанская сторона вывела боевую технику из города. Наши воины, сражавшиеся на передовой позиции, ценою жизни отражали атаки. Однако они оказались бессильны. 9 мая город Шуша пал.

Потеря Шуши и отход воинских частей из Лачына еще более обострили политическую ситуацию. По велению Москвы сторонники Мутталлибова на сессии Верховного Совета, состоявшейся 14 мая 1992 г., вновь вернули его к власти. Объявившие о не конституционности данного события НФА, при поддержке боевой техники и вооруженных сил, выведенных ими с фронта, атаковали здание парламента. В итоге были захвачены здание парламента, Президентский дворец и другие важные государственные объекты. На сес-

сии парламента от 18 мая Иса Гамбаров был избран председателем Верховного Совета.

В то время как в Баку шла борьба за власть, враг, используя вывод вооруженных сил из Лачына, 18 мая оккупировал его. Между сепаратистами Нагорного Карабаха и Армении образовалась непосредственная связь посредством Лачынского коридора.

На президентских выборах 7 июня 1992 года председатель НФА Абульфаз Эльчибей был избран Президентом.

В период нахождения у власти блока Народный Фронт Азербайджана – Мусават в республике углубился экономический и политический кризис. Существующие экономические связи были нарушены, производственная мощность предприятий уменьшилась. 1/3 части национального дохода расходовалась на военные нужды. Самые плодородные земли перешли в руки врага. Война нанесла значительный урон экономике.

Не работали новые управленческие механизмы. В экономике господствовала неразбериха. Собственность разбазаривалась, валюта, полученная от проданных за границу товаров, часто оседала на личных счетах банков. Стремительно росла безработица. Существующие просчеты были, прежде всего, результатом неверной кадровой политики правительственных органов.

Приход к власти некомпетентных, не имеющих навыков управления людей дорого обошлось азербайджанскому народу.

В соответствии с Ташкентским договором от 15 мая 1992 г. о разделе военного имущества СССР, Азербайджан получил свою долю вооружения и боеприпасов. На этой основе сравнительно улучшилось оснащение азербайджанской армии вооружением и боеприпасами. Был создан авиационный полк. 25 % вооруженных сил и средств Каспийской военной флотилии досталось Азербайджану. Однако объекты и техника, переданные нам, были в неудовлетворительном состоянии. Техника преднамеренно выводилась из строя, работающие приборы разбирались и вывозились.

Определенную роль в развитии вооруженных сил республики сыграл указ Президента, изданный в июне 1992 г. В целях управления вооруженными силами из единого центра было создано единое командование армией, внутренними войсками и другими вооруженными структурами. Азербайджанская Национальная Армия с помощью отря-

дов полиции особого назначения очистила от бандитов часть оккупированных территорий.

Летом 1992 г. Азербайджанская армия в результате Агдеринской операции освободила территорию Геранбойского района.

Южная группировка Азербайджанской армии нанесла врагу значительный урон в боях, шедших в Ходжавендском направлении. Успехи Азербайджанской армии обеспокоили Москву.

Правление НФА – Мусават допустило серьезные просчеты во внешней политике. Был неверно оценен ход мировой политики, опиравшейся на экономические и политические интересы крупных государств. Открытое политическое пристрастие правительства к Турции обеспокоило не только имеющих интересы в регионе Россию и Иран, но и западные страны.

Безуспешной была также политика, проводимая в отношении центрально-азиатских тюркских государств, получивших независимость. Из-за всего этого Азербайджан не получил поддержки мировой общественности, затруднилось решение проблемы политическим путем.

В результате того, что Азербайджан не сумел довести до мировой общественности правдивую информацию о происходящих событиях, Конгресс США обвинил подвергшийся агрессии Азербайджан в блокаде Армении. В октябре 1992 г. Конгресс принял 907-ю поправку к «Акту о защите свободы», запрещающую оказание помощи Азербайджану на государственном уровне.

По настоянию руководства республики Россия вывела свои войска не как в других бывших советских республиках – с тяжелыми условиями и поэтапно, а в короткое время, при этом часть полагающегося Азербайджану вооружения раздала воюющим сторонам. Получили поддержку сепаратистские элементы. На передний план вышло стремление поделить Азербайджан.

Российские правящие круги увеличили помощь Армении. В Азербайджанской армии военная техника была в плохом состоянии. Руководство вооруженных сил не подчинялось ни Государственному Совету обороны, ни Верховному Главнокомандующему. Не велось учета вооружения, повсюду господствовало воровство и взяточничество. Несвоевременно подготовленные операции приводили к поражению, тяжелым потерям и отступлению вооруженных сил Азербайджана.

Желавшие захватить власть путем государственного переворота «полководцы», в конце 1992 – начале 1993 г. вывели военные части из стратегически важных Кельбаджара, а вскоре и Агдере. Дорога Агдере – Кельбаджар была захвачена врагом.

В 1993 г. армянская армия вместе с 128-ым мотострелковым полком 7-й армии СНГ и с наемниками (в основном казаками) перешла в контрнаступление в Агдеринском направлении. Освобожденные территории за короткий срок были вновь захвачены врагом. Россия еще более усилила провокационную работу в республике и в результате предательства Кельбаджарский район оказался в очень тяжелом положении. В конце марта Кельбаджар был подвергнут сильному обстрелу, как со стороны Армении, так и со стороны Агдере. Оборона района не была организована. Из-за халатности руководства республики население района не было вовремя эвакуировано. 3 апреля 1993 г. Кельбаджар перешел в руки врага. 15 тысяч мирных жителей попали в плен. Некоторые девушки, женщины сбрасывали себя со скалы, чтобы не попасть в руки врагу.

Армянские фашисты расстреливали на месте не способных к работе стариков и детей. В Кельбаджаре было захвачено 144 населенных пункта. Было разграблено более 500 предприятий, 13 тыс. домов, 600 тысяч голов скота, 5000 лошадей и т.д.

Потеря Кельбаджара еще более обострила в стране политический кризис и ускорила падение НФА – Мусават.

Внешние и внутренние враги, видя слабость и несовершенство власти, взяли курс на раздел Азербайджана. Святые цели и чаяния народа не сбылись. В стране началось гражданское неповиновение, противостояние. Беспредел, безвластие во вновь созданной республике довели ее до грани уничтожения. Начался экономический кризис, инфляция. Появились ночные очереди за хлебом. Народ был обречен на жизнь в страхе.

Постепенно терявшие опору в народных массах правящие круги, остерегаясь роста влияния Г.Алиева, стремились помешать его созидательной работе в Нахчыванской Автономной Республике. Была прекращена подача электроэнергии в Нахчыванскую АР, прервано железнодорожное сообщение Баку – Нахчывань. Вокруг Нахчыванской АР создавалась блокада. Автономная Республика переживала тяжелые дни. Благодаря неустанному труду председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской АР Г.Алиева

успешно решались жизненно важные проблемы региона. Был получен кредит из Турции. 28 мая 1992 г. был открыт мост «Надежды» («Умуд») Садарак–Дилуджу. Были урегулированы и отношения с Ираном. Благодаря помощи соседних государств потребность в электроэнергии частично удовлетворилась.

Под руководством передовых сил народа началось движение Спасения. Народ, чувствуя приближение большой трагедии, все надежды связывал с Гейдаром Алиевым. 16 октября 1992 г. группа представителей интеллигенции (91 человек) обратилась к Г.Алиеву посредством газеты «Сэс» («Голос»). В обращении выражалась настоятельная просьба вернуться в большую политику.

Вместо того, чтобы использовать богатый опыт и политический потенциал Гейдара Алиева, правительство планировало совершить в Нахчыване переворот и привести к власти Народный Фронт. Вооруженным группировкам Народного Фронта удалось захватить здание Министерства внутренних дел, телестудию, однако им был дан отпор народом, поднявшимся на борьбу по призыву Г.Алиева. 24 июня Милли Меджлис передал президентские полномочия председателю Верховного Совета Г.Алиеву.

Гейдар Алиев назначил С.Гусейнова премьер-министром, причем строго контролировал его деятельность. Были приложены большие усилия для предотвращения опасности раздела территории Азербайджана.

А.Гумбатов в августе 1993 г., отозвав из Физулинской зоны находившиеся в его подчинении батальоны, объявил о создании в 7 южных районах «Талышско–Муганской республики», сформировал свое «правительство». Г.Алиев встретился со старейшинами, депутатами и интеллигенцией этого региона, обратился по телевидению к его жителям. Волна стихийных митингов смела А.Гумбатова и его окружение, «ТМР» была ликвидирована. Был положен конец самоуправству садваловцев на северо-восточных границах страны. Таким образом, в Азербайджане была предотвращена угроза распада государства.

В августе 1993 г. были захвачены Джебраильский, Физулинский, Губадлинский районы. Народ, видя как управляемые со стороны силы рвутся к власти, стал еще более спланиваться вокруг Г.Алиева. 29 августа 1993 г. был проведен референдум о доверии А.Эльчибеку. 97% участвующих в референдуме высказало недоверие президенту.

3 октября 1993 г. азербайджанский народ на альтернативной основе с подавляющим большинством голосов избрал Гейдара Алиева Президентом страны.

Всенародно избранный Президентом Гейдар Алиев в своей речи в день инаугурации заявил о своей решимости сделать все, чтобы укрепить государственную независимость, обеспечить территориальную целостность и суверенитет, повысить уровень жизни населения. Осуществление этих задач было начато с укрепления государственной дисциплины, законности, правоохранительных органов и армии. 24 сентября 1993 г. Азербайджан вошел в СНГ.

Отсутствие внимания предыдущих властей к задачам военного строительства привело к политизации военных частей, усилению воздействия на них различных сил.

Многие уклонялись от службы или дезертировали. В результате провокационных действий отдельных воинских подразделений, находившихся под влиянием различных политических сил, 30 октября был оккупирован и Занги-ланский район.

Указом президента от 1 ноября 1993 г. был создан Государственный Совет Обороны. Были широко обсуждены вопросы формирования армии, обороны. Были приняты соответствующие решения.

Президент Г.Алиев 2 ноября 1993 г. по радио и телевидению обратился к народу Азербайджана и призвал его встать на защиту своей Родины. Призыв Президента привел в движение народ. На фронт были направлены батальоны, составленные из добровольцев. Ширилась народная помощь фронту. В результате объявления частичной мобилизации численность вооруженных сил увеличилась. Президент, лично побывав в прифронтовой зоне, ознакомился с боевым духом армии. Увеличилась народная и государственная помощь армии.

Повышение уровня боеспособности Азербайджанской армии было взято под строгий контроль.

Враг, перешедший в наступление на Бейлаганском направлении, понеся значительные потери, отступил. Контратаки нашей армии оказались успешными. Подвиг Этибара Исмайлова, бросившегося с гранатой в руках под вражеский танк, чтобы спасти своих товарищей–разведчиков, попавших в засаду недалеко от Ханкенди, стал одной из славных страниц в летописи героизма азербайджанского народа. Э.Исмайлову посмертно было присвоено звание Национального Героя Азербайджана.

В начале 1994 г. в результате наступательной операции Национальной армии были освобождены поселок Горадиз и еще 22 села Физулинского района, ряд населенных пунктов Джебраильского и Кельбаджарского районов. Был достигнут определенный успех в боях в направлении дороги Кельбаджар–Лачын. В этих боях армянские фашисты и их наемники понесли тяжелые потери, было уничтожено 4 тыс. вражеских солдат и офицеров, 50 единиц бронетехники, 15 артиллерийских установок.

Укрепление Азербайджанской армии, сближение республики с НАТО обеспокоило правящие круги России, которые увеличили военную помощь Армении. Россия, несмотря на то, что была одним из членов Минской группы, созданной в марте 1992 г., вместо содействия в прекращении конфликта, продолжила свою имперскую политику и предложила выгодный для Армении проект соглашения.

Руководство республики не пошло на такое соглашение, представлявшее угрозу суверенитету Азербайджана. Агрессия Армении еще более расширилась. Был оккупирован ряд населенных пунктов Агдамского и Агдеринского районов. Армяне понесли значительные потери. Наша героическая Национальная армия смогла предотвратить нападение врага.

В результате успешной внешней политики 12 мая 1994 г. было достигнуто перемирие. Объявление перемирия было тактическим ходом для того, чтобы выиграть время для укрепления армии.

Таким образом, восстановление независимости Азербайджана в конце XX в. явилось знаменательным событием и стало поворотным пунктом в истории нашего народа. Карабахская война началась в результате столкновения интересов крупных государств, а также территориальных притязаний Армении к Азербайджану, что навлекло на азербайджанский народ много бед. В этой войне Азербайджан потерял свыше 20 тысяч своих сыновей и дочерей. 20 процентов территории захвачено врагом. Более 1 млн. наших соотечественников живут на своей родине в положении беженцев.

В 70-80-е годы XX века армянскими террористическими организациями были совершено около 200 террористических актов в различных странах мира, в основном против дипломатов Турции.

Террор является составной частью программы таких партий, как «Арменакан» (1885), «Гнчак» (1887) и «Даш-

накцутюн» (1890). В конце XIX – начале XX веков этими и другими армянскими террористическими организациями убиты десятки тысяч мирных жителей Турции и Азербайджана.

В 1919 г. в Ереване на IX съезде партии «Дашнакцутюн» было принято решение о начале акции «Немезис». Под руководством Армена Гаро в списки «Немезис»а были включены имена 650 видных политических и государственных деятелей Турции и азербайджана. Были созданы оперативные группы по 3-5 человек для поиска и выполнения решения партии. Политические и государственные деятели Турции и Азербайджана превратились в мишень террористических акций «Немезис» партии «Дашнакцутюн».

Наряду с оккупацией азербайджанских земель, вооруженными силами и спецслужбами Армении совершены десятки террористических актов в отношении гражданских объектов, пассажирских транспортных средств. В результате погибло более 2 тысяч мирных жителей.

На территории Армении осуществлены политико-этнические чистки в отношении азербайджанцев. В результате с января по декабрь 1988 года из 185-ти населенных пунктов насильственно изгнаны более 250 тысяч азербайджанцев, 217 человек убиты армянами с особой жестокостью.

Вооруженными силами Республики Армения оккупированы территория Нагорного Карабаха, а также 7 прилегающих к нему административных районов Азербайджана. В результате этого убито более 20 тыс. человек, ранено и искалечено более 50 тыс. человек. Более 1 млн. человек вот уже более 10 лет живут в положении беженцев и вынужденных переселенцев.

В результате армянской оккупации азербайджанских территорий разграблено, сожжено и разрушено более 900 населенных пунктов, уничтожено 6 тыс. промышленных, сельскохозяйственных предприятий и других объектов, разрушено 150 тыс. жилых зданий общей площадью более 9 млн. кв. м., уничтожено 4366 объектов социально-культурного назначения, в т.ч. 695 медпунктов.

В результате военной агрессии Армении против Азербайджана разрушено более 927 библиотек, 464 исторических памятников и музеев, более 100 археологических памятников, 6 государственных театров и концертных студий. Из разграбленных музеев похищено более 40 тыс. ценных предметов и редких экспонатов.

По свидетельству возвратившихся из армянского плена людей установлено, что 783 гражданина Азербайджана, считавшихся без вести пропавшими, скрыты от международных организаций. Армянская сторона отказывается от дачи какой-либо информации об этих людях, большинство которых женщины, дети и старики.

В ночь с 25 на 26 февраля 1992 года вооруженные силы Армении, незаконные армянские вооруженные отряды Нагорного Карабаха при непосредственном участии личного состава и техники 366-го мотострелкового полка армии бывшего СССР, расположенного в Ханкенди, захватили город Ходжалы, учинив геноцид против азербайджанского народа. Во время захвата города Ходжалы только в течение одной ночи безжалостно, с особой жестокостью было замучено и убито 613 мирных жителей, в т.ч. 63 ребенка, 106 женщин, 70 стариков, сотни мирных жителей были захвачены в заложники, многие пропали без вести.

В результате военной агрессии со стороны Армении против Азербайджана без вести пропали более 5000 граждан Азербайджана, в т.ч. 55 детей, 326 женщин, 409 человек пожилого возраста. Около 1500 граждан, побывавших в армянском плену, в т.ч. дети, женщины и старики, были подвергнуты пыткам и до конца жизни остались инвалидами.

Своим возвращением к власти Г.Алиев предотвратил ещё большие беды. Попытки государственных переворотов в стране были пресечены благодаря единению народа с президентом. Наш Президент довел до сведения мировой общественности причины вовлечения Азербайджана в пучину бедствий, правоту его дела. Была сохранена и развита наша государственность, Азербайджан занял достойное место в мировом сообществе. Был достигнут ряд успехов во внутренней и внешней политике. Суверенные права Азербайджана, его территориальная целостность были подтверждены международными организациями. Была достигнута внутренняя стабильность, предотвращен экономический спад. Повысился уровень жизни, были восстановлены и получили дальнейшее развитие национально-духовные ценности.